

Abdullah Öcalan

MANÎFESTOYA CIVAKA DEMOKRATÎK

Pirtûka Yekemîn

ŞARISTANÎ

Serdema Qralên Piştperdeyê û Xwedayên bi Maske

Weşanên Mezopotamyayê

MANÎFESTOYA CIVAKA DEMOKRATÎK

Pirtûka Yekemîn

ŞARISTANÎ

Serdema Qralên Piştperdeyê û Xwedayên bi Maske

Werger: Rêşad Sorgul

Sererastkirin: Luqman Guldivê

Weşanên Mezopotamyayê

Dema Çapê:

ISBN:

Herausberger:
Mezopotamien Verlag und Vertriebs GmbH
Gladbacher Str. 407 B
41460 Neuss/Deutschland
Tel: +49 213 14069093
Fax: + 49 213 14029562
www.pirtuk.com

NAVEROK:

DESTPÊK

Beşa Yekemîn: LI SER RÊBAZ Û REJÎMA HEQÎQETÊ

Beşa Duyemîn: ÇAVKANIYÊN BINGEHÎN ÊN ŞARISTANIYÊ

1- MIROVATÎ ÇI DEYNDARÊ KEVANA TOROS-ZAGROSANE?

2- PIRSGIRÊKÊN BELAVBÛNÊ YÊ ÇAND Û ZIMANÊ ARYEN

3- ŞÎROVEKIRINA RAST A JIYAN Û PÊŞKETINA CIVAKÎ YA ÇAVKANIYA WÊ HÎLAL A BI BEREKET E

Beşa Sêyemîn: CIVAKA ŞAREZA YA BAJÊR -SERDEMA QRALÊN PIŞTPERDEYÊ Û XWEDAYÊN BI MASKE-

1-DIVÊ EM CIVAKA SUMERAN ÇAWA ŞÎROVE BIKIN?

2- ŞÎROVEKIRINA RAST A CIVAKA ŞAREZA

3- PIRSGIRÊKA BELAVBÛNÊ YA CIVAKA ŞAREZA

a- Pirsgirêkên belavbûna şaristaniyên bi koka xwe Sumerî û Misrî ne

b- Pêşketinên di çanda Çîn, Hind û Çermesoran de

c- Şaristaniya Greko-Romen û pirsgirêkên wê yên belavbûnê

4- PIRSGIRÊKÊN CIVAKA ŞARISTANIYÊ Û PIRSGIRÊKÊN BERXWEDANÊ

Li Ser Wergerê

Eger em ziman bi tenê weke amûrekî ji hevdu fêhmkirinê bibînin, em ê xwe bixapînin. Eger mirov zimanan weke hebûnên zindî û ruhber bi nav bike şaş nîne. Dîrokeke dûvdirêj a zimanan heye. Mirovatî çawa his û hestên xwe ango şahî û êşên xwe bi qêrîn gotine û ev kirine sembol û ew li denga barkirine, wê wextê ziman êdî di malzaroka xwe de rûşên bûye, liviyaye, ruhpeketiye. Ji ber vê yekê, em dikarin kurtebirr bibêjin; ziman nasnameya çand û civakan e. Gotin ji his û hestên me, ji liv û lebatên me, ji êş, keser û şahiyên me diwêlidin. Ji lewra ew bi ruh in, û nabe ku tenê weke amûrên li hev kirinê bêne dîtin. Her zimanek mirovek û çandek e.

Me behs kir ku ziman ji jiyana mirov diwêlide. Eger em vê, weke rastiyekê qebûl bikin, em dikarin bibêjin ku jiyana diya zimanan e. Ango jiyana nebe ziman çênabe. Ji lewra di nava jiyana û ziman de têkiliyek heye ku bê wê nabe. Em wexta ku hûrûkûr bi dabaşê dakevin, em ê bibînin ku bi tevahî hêmanên jiyaneke li wî zimanê jê çêbûye barkirî ne. Di vê çarçoveyê de mirov ziman weke hîmê bingehîn ê çandê destnîşan bike, bawer dikim ku wê tespîteke şaş nebe.

Di van xal û xusûsan de ku me diyar kir, em niha bi kurtî dikarin behsa zimanê Kurdî bikin. Zimanê Kurdî li qadeke berfireh a bi çiya, banî, deşt, newal, gelî, çem, rûbar, dar, daristan û hwd. bi navê Kurdistanê tê axaftin. Ji çend zarava û gelek devokan pêk tê. Tevî binyad û rehên xwe yên kevnare rengê xwe yên ji hawîrdora xwe girtî jî heye. Havên û hevîrtirşê wî axa Kurdistanê ye ku li ser dilebite, û bi liv û lebata di vê malzarokê de dimeye. Bala xwe bidinê ziman çawa weke zarokê jiyaneke ne. Li ber pêşîra wê aş dibin an jî bi tinebûna wê difetisin. Di vê çarçoveyê de em niha bi hêsayî dikarin bibêjin; malzaroka zimanê Kurdî

Kurdistan e. Lê li vir pirseke me ya girîng ew e ka zarok ji pêşîra diya xwe bibe wê karibe bijî yan jî çawa bijî? Bi ya min, ev pirs ji bo Kurdan û zimanê Kurdî têra xwe girîng e. Belkî jî weke nasname bersivdana man û nemanê ye. Bi pirseke din jî em ê mebesta xwe hînê zelaltir bikin, gelo bedeneke bê can dikare qala zindîtî û jiyana xwe bike?

Kurdistan bedena canê zimanê Kurdî ye. Malzaroka wî ye. Can û hebûna xwe bi erdnîgariya Kurdistanê heye. Di dîrokê de pêşiyên Kurdan ji wan qewman in ku yekem car gund ava kirine. Hînê jî çanda gund a Kurdan xurt e. Dîsa jiyana Kurdan a koçeriyê hînê dewam dike. Jixwe navê Kurdan jî ji kur-tî hatiye ango kur-çiya, tî-yî çiya-yî. Dîroknas Kurdan weke 'qewmê çiyê' bi nav dikin. Jiyanê Kurdan a bi hemdê xwe stewiyayî û rehberdayî heye. Şaxên wê yên xwe ji lema bingehîn berdidin ji navikê ve bi Kurdistanê ve girêdayî ne. Belkî mirov bibêje hînê navika wan nehatiye birrîn wê li cih be.

Bêguman ev mijareke berfireh e, û hewcedariya xwe bi çavdêriyê xurt û lêkolîneke baş heye. Lê ez li vir li ser wergerê dixwazim çend gotinan bibêjim, ji bo wê jî min hewce dît ez qala çend xalên hîmî bikim ku karibim meram û mebesta xwe ya li ser wergerê bînim ziman. Kurd û Kurdistan îro di qonaxê nû ya dîrokî de ne. Ji ber ku dinya jî ber bi qonaxê nû ve diçe bi temamî her kes nikare tespîteke zelal bike. Rast e, li ser pirtûk têne nivîsandin û heta filmên paşerojê têra xwe têne çêkirin. Gelek ji wan mîna qiyamet rabe, senaryoyan diafirînin û pêşkêş dikin. Dinyaya roj bi roj şênîyên wê zêde dibin, pirsgerêkên wê yên mîna guloka ben li hev geriyayî, artêşên bê karan û sermeyadarên zêde tirtire yên li ser textê xwedayetiye rûniştî cihê meraqê ye ka wê kengî xezeba xwe bibarînin, dawiyê li vê stêrkê bînin. Bêguman xezeba mirov ji ber lingê mirov radibe. Ji lewra jî çareserî jî wê li cem mirovî bi xwe bin. Li vê dinya me hewl da tabloya wê bi du gotinan destnîşan bikin qiyamet û mehşera Kurdan jî radibe. Lê her tim du dijber di zikhev de ne. Heye ku bi vê qiyametê re roja Kurdan jî hilê. Belkî hûn bipirsî; ka çima ez vê tabloya qiyametê xêz dikim. Ji ber ku Kurd ji pêşîra diya xwe têne kirin. Gundên Kurdan têne xirakin, têne kuştin, têne talankirin, têne koçberkirin... dibin rêwiyên rêyên nediyar. Ji deverên her tiştê xwe jê girtibûn qut dibin. Mîna ku canê wan ji bedena wan derkeve, weke giyayê ji koka xwe qut bibe; lewra bi kurdî gotina pêşiyên e, her giya li ser koka xwe şîn tê. Gelo bedenê bi xeyalên bîranînên berê çend demên din karibe temenê xwe dirêj bike yan jî karibe bimîne. Li deverên diçinê, di nav çanda bajar de zû dihelin. Ji ber ku şewazên jiyana yên li wir ên wan nînin. Xewn û xeyalên wan her li gundên wan in. Bi wan radibin û bi wan rûdinên. Belkî li bendê ne ku ji xew şiyar bibin û bibêjin; mala xwedê ava ev xewnek bû. Lê mîna kesê mirî carnas serê wan li kevirê qebrê dikeve û fêhm dikin ku yên mirî ew bi xwe ne. Min dil nîne ku ez li vir tabloyê reşbîn çêkim, lê ya rastî divê em nîşanê hev bidin ku çî bi serê me de hatiye. Naxwe em ê nikaribin birînen xwe yên kûr jî derman bikin. Bêguman bi van dabaşan hemûyan dixwazim balê bikişînim ser karê wergerê.

Wergerê karekî qada xwe gelekî berfireh e. Mirov dikare ji gelek aliyên ve bigire dest û li ser rawest e. Lê ez dixwazim li ser aliyekî têne rawestim im ku divê xwendekarên vê pirtûkê bixwînin jî haya wan jê hebe. Ew jî pirsgerêka têgînan e. Ango em divê hinekî li ser termînolojiyê rawestim in. Wexta mirov bi kurdî behsa jiyana xwe jiyana Kurdan bike zimanê Kurdî têra xwe xurt e. Lê eger em behsa mijareke din a li dinyayê bikin, mînak weke bijîşkî, biyolojî, matematîk û heta felsefeyê di warê têgînan de em ê li hin zehmetiyên rast bîn. Ez nikarim bibêjim; ev qelsiya zimanê Kurdî ye, û dîsa ez nikarim bibêjim; gotin di Kurdî de nînin. Ji ber ku Kurd ji cihê xwe qutbûne an jî dibin û bi zimanê xwe nakevin nav jiyana nû ya li bajaran, zêdetir li pey serdestan diçin. Jiyanê xwe li ser kokên xwe yên berê ava nakin. Ez naxwazim bibêjim hîç ava nakin,

lê qelsiyeke mezin heye. Ji lewra min got can ji beden qut dibe. Eger em gotinên xwe yên di malzarokê de li cih bihêlin û li deverên nû bi çanda serdestan rabin, tehlûkeyeke mezin heye. Ango zingilên man û nemanê lê dixin. Em divê ji bîr nekin ku gotinên me şewazê jiyana me îfade dikin û divê em biçin çî deverê wan jî bi xwe re bibin.

Ez dixwazim ji we re behsa rêbaza xwe ya wergerê û hin pirsgirêkên wê bikim. Min bi pirranî hevok bi hevok wergerand. Ji bo neheqî li orjînalê nebe, li kêm deveran bi qasî zanîna xwe min dev ji rêzik û pîvanan berda û min xwest a hevok tîne ziman were fêhmkirin. Lewma di warê gelek têgînên cîhanî de pirsgirêka me heye. Ne ku gotinên me tinene, gotin an jî têgînên me yên em giş weke hev li wan serwest bibin bi pirsgirêk in. Belkî jî rewşa Kurdan a parçeparçebûyî, politikayên qirkirin û asîmîlasyonê, kêmbûna xwendin û nivîsandinê rê li pêşiya vê yekê digire. Ez dixwazim hin numûneyan bidim û bi vê yekê merama xwe raberî we bikim.

Beridandin: (evrim-evolution) Genim çil rojê xwe heye. Di van çil rojan de diberide û di dawiyê de jî diseride. Ez ji van qonaxên genim dibihurîne dibêjim şiklekî evolutionê ye. Ango ji vê mînakê jî mirov dikare bi ruhê kurdî di gotina de derxîne û wan li gorî rengên nû girtine bi kar bîne. Ji bo vê jî dixwazim mînakekê bidim. Kodikek heye bi pey traktorên vedikin û pê gubre an jî zibil li nava genim direşînin. Lê wexta ev hat herêma me kesî navê wê ne bi tirkî ne jî bi Rojavayî zanîbû. Yanî amûrekî bê nav bû. Gundiyên me li şikil û şibêti wî nêrîn, bi derûniya xwe ya kurdî navek lê kirin. Ji ber ku gundiyan dîtin ew amûrê gubreyê divirvirîne nava genim navê *virvirkê* lê kirin. Ez bi van mînakên ji we re pêşkêş dikim, dixwazim hindik be jî fikir û têgihiştina xwe ya li zimên ji we re pêşkêş bikim. Mînak bi mînak bawer dikim ku em ê hînê baştir ji hev fêhm bikin.

Milletparêzî: (Milliyetçilik) Tevî vê gotinê divê mirov behsa gotina neteweparêziyê (ulusçuluk) jî bike. Di vir de em dikarin li ser daçekên van gotinan jî rawestin. Milletparêzî weke milletgirî jî nivîsandina wê mumkîn e. Neteweparêziyê jî weke neteweperestiyê. Mirov nikare daçekên kurdî li gorî xwe rasterast û xweber bi kar bîne. Bêguman cihê wan hene. Ev yek hem rêzik û pîvanê xwe hene, hem jî li gorî ruhê ziman pêk tên. Lê têgînên em behsa wan dikin, li gorî têgihiştinên îdeolojîk jî maneyên wan û daçekên wan jî dikarin biguherin. Gotina millet bi xwe ji Rojhilata Naverast e. Rîş û rehên wê dînî ne. Kom an jî ummetên baweriyekê îfade dike. Di dîroka dînî de zêdetir ji kesên dînê Brahîm re digotin kesên ji milletê Brahîm. Ji lewra gotinek di cewherê xwe de ji qewm dûr e. Lê bi demê re weke kirasekî li qewmîyetê tê kirin. Her weha qewmî ya bi maneya etnîsîte jî bi demê re kirasê millet li xwe dike. Herçiqas van gotinan maneyên xwe yên hûr ji yên din hebin jî li derveyî maneya ferhengî di menaya têgînî de digihîjin hev. Gotina netewe ku ji gotina gel cihê ye, û temenê wê dirêj nîne îro li ber maneya milletparêziyê dixîne. Bêguman mirov wexta neteweparêzî û neteweperest dibêje, di awira pêşî de cihê xuya dikin. Lê di encamê de cihê herdu jî digihîjinê yek e. Belkî li gorî qonaxên gel gihiştinê ev gotin dikarin xwe cihê û cuda bi maneyan bar bikin an jî bêne barkirin. Ji lewra jî me li gorî qonaxa îro daçekên van gotinan bi kar anîne. Dibe ku carnan hin daçek şaş li dawîya gotinê hatibin suwarkirin. Ew jî bi demê re cihê xwe digirin û guhê mirovan hînê wan dibin. Mînak, gotina 'temaşevan' ya rastî li gorî kurdî gotina rast 'temaşeker' e. Lê wer qewimî û cihê xwe girt.

Obje-sûbje-reduksiyon û her wekî din: min gelek têtînan bi latînî yan jî bi Ingilîzî bi kar anîn. Ne ku kurdiya wan tinebû. Çawa ku min berê jî gotibû hînê têtînan berçav ên Kurdan li ser li hev kirî tinene. Ji lewra min jî di vê yekê de nelezand û têtînan latînî bi kar anîn.

Pîrektî: (karilik) li hin deverên Kurdan ev gotin bi maneya jinê jî tê bi karanîn. Lê di vir de me weke 'karilik' a tirkî bi kar anî. Gotina pêşyan 'jin hene jinkok hene' hinekî vê îfade dike, lê dilê mirov bi temamî lê rûnanê. Ji ber ku gotina 'jinê' jiyane û rastiya wê îfade dike mirov dikare wê weke heqîqet û pîrekîyê jî aliyê wê yê xirakirî qebûl bike. Jixwe îro jî gelek tiştên jin weke xisletên xwe qebûl dikin, em bi belgeyên dîrokî jî ji hev derdixin ku ew wêfên wê nînin. Ji lewra gotina pîrekê ji bo jinê me weke 'karilik' bi kar anî. Gotinek baştir li şûna wê bê hebe mirov dikare biguherîne.

Qûnde-qûnek: (oglan) Di zimanê Tirkî de ji kesê ji paş ve têtîliya cinsî datîne 'oglan' dibêjin. Kurd jî ji kesê wisa re 'qûnek-qûnde' dibêjin. Lê ji ber ku me ev gotin jî çor dîtin, me li deverekê tenê gotina 'kurikê qûnek-qûnde' bi kar anî û wekî din got; 'kurik'.

Kurtêl-kurtêlxurî: (rant) li ser sofreyê xwarinê hûrikên nan ên dikevin erdê ji wan re kurtêl dibêjin. Berê li gundan kesê nedixebitî û li ser sofreyê xelkê zikê xwe têr dikir, jêre digotin; kurtêlxur. Kesên bi vî rengî xwêdanê narjînin û bi keda xelkê debara xwe dikin.

Pêşketin: (gelişme) ez vê gotinê şîrove dikim ji bo nîşan bidim ku şaş têtîhiştina li zimanê din rê li ber çî vedike. Di zimanê tirkî de gotina 'gelişme' hem weke 'pêşketin' hem jî weke 'bûyer' tê bi karanîn. Lê binêrin çawa derbasî kurdî bû. Mînak bi tirkî spîker dibêjin 'son gelişmeler ile karşinizdayız' ango 'em bi bûyerên dawî qewimîne li pêşberî we ne' lê wexta tercumeyî kurdî dibe spîker dibêje; 'em bi pêşketinên dawî li pêşberî we ne' lê di vir de tiştêkî pêşketiye tine. Li vir bûyereke qewimî ye. Bi navê pêşketinê di zimanê kurdî de paşketineke mezin.

Bihurandin: (aşmak) Ev gotin û têtînan di pirtûkê de gelekî tê bi karanîn û cihekî zêde digire. Min ev bi maneya li dawî hiştina tiştêkî bi kar anîye. Ango tu ji tiştêkî dibihurî, derbas dikî û li pey xwe dihêlî. Bi vî awayî mirov dikare bibêje; gotin bi wergerê xurt dibin, manebarkirî dibin. Mînak di pirtûkê de gotinek tirkî heye 'işlevsellik' mirov dikare jêre 'fonksiyonel' jî bibêje; bi qasî min têtîderxist berdêla vê gotinê bi kurmançî kêrhatî ye. Bi vê maneya ku em ghiştinê, em dikarin bibêjin; bi fikreke hûrûkûr mirov dikare heqê gotinan di warê mane û têtînan de bide.

Şaristanî: (uygarlık), şareza (uygar) Di vê pirtûkê de ev herdu gotin cihekî gelekî girîng û berfireh digirin. Rêzdar Ocalan jî li ser van herdu têtînan radiweste, û bi awirekî îdeolojîk çav li wan didêre. Ew herdu gotinan di heman mane û çarçoveyê de digire dest û bi kar tîne. Ji ber ku di nava pirtûkê de herdu gotin hatine şîrovekirin li vir hewce nake em binirxînin. Lê divê neyê jibîrkin ku ew di vê pirtûkê de bi şehîneke felsefîk û îdeolojîk têne wezinandin. Dîsa jî ez dixwazim rave bikim ku çima min ji bo 'uygar' gotina şareza hîlbijart. Tê zanîn ku berdêla gotina 'uygar' 'medenî' ye. Ango kesê bajarî ye. Di vê pirtûkê de wexta behsa 'uygar' tê kirin, weke civak behsa uygar tê kirin ango civaka medenî. Lê li gorî vê pirtûkê têtî nake mirov 'civaka şareza' weke civakeke tenê ya bajêr bi nav bike. Ji ber ku rêzdar Ocalan vê civakê weke civakeke bajêr û di heman demê de xasûk destnîşan dike. Civaka behsa wê tê kirin li şar e, şaristanî ye. Dibe ku kesên şaristanî mirov wan weke şareza jî bi nav bike. Ez dizanim ez vê gotinê hinekî dişidînim û diguvêşim, lê ya herî li cih ev bû. Belkî hînê yek baştir were vedîtin, lê gavê ya li gorî naverokê li cih ev bû.

Jixwe têtî bi awayekî rûdinên û êdî kes li sîsika peyvê napirse. Divê neyê ji bîrkirin ku 'şareza' weke gotin ji gelek kesên çî li gund û çî jî li bajêr re tê bi karanîn. Lê di vê pirtûkê de şareza civakeke bajêr e.

Min hin gotinên ku weke Erebi an jî ji zimanên din ketine nava Kurdî têne qebûlkirin bi kar anîne. Çend gotinan ji wan numûne bidim û li ser wan jî fikra xwe bibêjim. Mînak Muqedesat-qedîm û wekî wan... Bêguman li şûna van têtî û gotinan ên xwerû kurmançî hene, lê ez van têtî û gotinan jî li derveyî Kurdî nabînim. Rast e, dibe ku ji zimanên din ketibin nava kurdî, lê divê em ji bîr nekin ku gotinên bi salane di nava zimanê me de cih digirin, em nikarin wan li navmalê xerîb bihesibînin. Belkî ya rast ew e ku mirov karibe wan li cihê rast bi kar bîne. Jixwe ez bawer dikim ku min jî wisa kir. Carnan li gorî mijaran divê mirov gotinên kevin jî bi kar bîne. Ez yeqîn dikim ku wexta hûn bibêjin 'dîroka kevin' û 'tarîxa qedîm' wê ferqek hebe. Hûn ê di gotinan de bêhna dem û dewranan bikin. Hûn dikarin bibêjin 'çongên min şikestin' û hûn dikarin bibêjin 'qudûmên min şikestin', lê bawer nakim hûn heman tahmê ji herdu gotinan bikin. Jixwe hin gotin li gorî dabaşa xwe divê werin bikaranîn. Jixwe hin gotin dîni ne, hin gotin qanûnî ne, hin gotin bijîşkî ne, divê zêde wê bêhna xwe wenda nekin. Mînak hûn dikarin bibêjin 'roja qiyametê' bi heman maneyê hûn dikarin bibêjin 'roja rabûnê' jî lê bawer nakim ku heman tiştî bi bîra me bixîne, yan jî heman tahmê bide. Divê bi taybetî em gotinên Rojhilata Naverastî ne, û bi giştî jî yê ji zimanên din ketine zimanê me biparêzin. Ji ber ku wan li gorî cografya me rengê xwe girtine û êdî bi cihêtiyên xwe yê nû ji mala me ne. Ev nayê wê maneyê ku em kurdî bi qalibên xwerû pêş nexin û xurt nekin. Lê em ji bîr nekin ku kesek ji sê rojan zêdetir li malekê ma ew êdî mêvan nîne.

Di wexta wergerandinê de hinek biwêj û gotinên pêşyan di pirtûkê de hebûn. Li gorî rêzik û pîvanên wergerê divê mirov wan bi zimanê tu werdigerînin wan binivîsîn, lê ji ber ku nivîskar bi xwe li ser maneya hin gotinên bi zimanê nivîsandiye sekiniye tu jî neçarî wî bişopînin, biwêj û gotinên pêşyan wergerînin. Mînak di pirtûka me de birêz Abdullah Ocalan gotina 'goz-gozlem' bi kar tîne û hewl dide têtîliya van bi çavê dil re çêbike. Yanî li dora çav diçe û tê. Ji lewra hin gotinên bi kar tîne di kurdî de bi awayekî din têne bikaranîn, lê wexta mirov wan gotinan bi kar bîne, wê wextê hûn ji mebest û merama wî dûrdikevin. Ji lewra min ziman jî li gorî meqsed û meramê bi kar anî.

Di warê îmlayê de jî çend nuqte hene divê ez destnîşan bikim. Min piştî bêhnokê 'û' bi kar anî. Her wisa di hevokekê de ji 'û'yekê zêdetir min 'û' bi kar anîn. Piştî her 'e' û 'in'ê min bêhnok danî. Mînak: 'Diyar e, mirov nexweş in, û derman tineye.' Tevî van jî min 'ku' di hevokan de gelekî bi kar anî. Nexasim min bi sê awayên kêrhatî bi kar anî. Min di hin hevokan de 'ku' weke bêhnokê, di hinan de weke kevanê û li hin deveran jî ji bo bihevdanîna hevokan. Gelek nivîsên di nav kevanan de hatibûn bi karanîn jî bi qasî derfet û keysa min çêbû min ew di nav hevokan de bi cih kirin. Ji ber ku diyar bû, rêzdar Ocalan di dema nivîsandina xwe ya bi pênuşê de hin nuqteyên paşê li kêmasiya wan hayil bûye, bi nivîsên di nava kevanan de tamam kiriye. Ji ber vê jî ya rast ew bû ku ev têtîniyên di nav kevanan de weke hevok bêne danîn. Di pirtûka bi tirkî de li dawiyê ferhengok hebû. Min hewce nedît bi heman awayî ferhengokê li dawiyê bi pirtûkê vekim. Ji lewra jî min li jêr hin têtîniyên danîn. Ya rastî di danîna wan de jî ez hinekî dudil bûm. Ji ber ku pirtûkê têra xwe giran dikin.

Rêşad Sorgul

MODERNÎTEYA DEMOKRATÎK Û PIRSGIRÊKÊN BIHURANDINA MODERNÎTEYA KAPÎTALÎST

DESTPÊK

Wexta ku wan ez xistim girtîgeha Îmraliyê ya pêşî ez pêşwazîkirim di asta serokatîyê de nûnera Komîteya Pêşgirtina Li Êşkencê CPTyê ya bi ser Konseya Ewrûpayê bû. Gotina wê pêşî kir wiha bû: 'Tu yê di vê girtîgehê de bimînî, em ê jî bi Konseya Ewrûpayê vir kontrol bikin û hewl bidin hin çareseriyên bibînî' Li ser navê dostaniyê bi îxaneteke di dîrokê de kêma hatiye dîtin di bin kontrola DYE-CIAyê de dewleta netewe ya Yewnan ez radest kirim û wexta têkiliyên berjewendîperest ên Yewnanistanê bi Tirkîyê re li vê yekê zêde bûn 'Di serdema Xwedayanê bê maske û qalên tazî de' bi awayekî welê ez li zinarên Îmraliyê çarmîx kirim ku destana Prometheus¹ li ber ne tiştê bû. Mîna çarenûsa min be, ez mehkûm û neçar kirim.

Hevkêşeya rê li ber pêvajoya derketina min a ji Sûrî vekir, hîne balkêştir e. Têgihîştina ez ji Sûrî derxistim, ya rastî xwe dispêre şerê nakokîya di navbera payedana min a dostaniyê û siyaseta Kurd a Îsraîlê de ye. Nemaze Îsraîl piştî şerê Cîhanê yê Duyemîn di pirsgerêka Kurd de bi patrontîyê rabûye. Ji lewra di şexsê min de li çareserîya duyemîn a pirsgerêka Kurd nikarîbû xwe ragire. Li hemberî wê rewşê gelekî nazik bû. Ji sedî sed ev rewş li hesabê wê nedihat. Divê ez heqê wê nexwim; MOSSAD yekser nebe jî ji bo ez rîya wê qebûl bikim ez vexwendim. Lê ji bo wê jî ez ne ji alî exlaqî ve û ne ji alî siyasî ve vekirî û amade bûm. Rêveberîya Ereb a Sûrî nexwest em ji têkiliyêke giranî taktîk bibihur in. Jixwe rêbertîya Hafîz Esed bi saya şerê hegomonîk ê DYE û Sowyetê peyda bûbû. Piştî ku Sowyet ji hevdu ket ji Sûrî nedihat ku ti têkiliyêke taktîk di vê qonaxa nazik de biparêze. Sûrî bi min re –bi PKKê re– tewazunek bi Tirkîyê re datanî. Mîna ku ji bo gefxwarina Komara Tirkî ya di salên 1958'an de li ser Sûrî û meyla wê ya zêde ji bo têkiliyan bi Îsraîlê re dixwest bersîvekê bide. Ji bo têkiliyêke taktîk a demdirêj PKK weke amûrekî baş rê û derfet dida. Nedixwestin bibînî ku wê ev têkilî rê li ber polîtîkayêke duyemîn a Kurd veke. Bi tevahî hewldanên rêveberiyên Tirk nikarîbûn pêşî li vê yekê bigirin.

Ji vê bibîrxistina kurt jî tê fêhmîkirin ku hêza rastî ya ez ji Sûrî derxistim Îsraîl e. Bêguman, rola hêza siyasî ya DYE'yê û zora eskerî ya Tirkîyê jî di vê de heye. Divê neyê ji bîrkirin ku Îsraîlê hîne ji salên 1950î ve bi Tirkîyê re peymanên veşartî mohr kirine û di sala 1996'an de jî bi navê 'antî-terorê' peymanêke din li vê zêde kiriye û bi vê yekê, hevgirtina dij-PKK a DYE-Îsraîl-Tirkî temam bûye.

Faktoreke din a girîng ku divê em li vê pêvajoyê zêde bikin ew e ku rêveberiyên PDK û YNKê yên bi DYE û Îsraîlê re di nava têkiliyê de bûn, bi rêveberî û Meclîsa Federe ya Kurd a di sala 1992'an de hat avakirin bi

¹ Prometheus gotineke Yewnanî ye. Tê maneya tohildanê û rîşên wê gotinê ji tîsîsê tê û Tîtanek e. Mexlûqekî qenc, hestiyar û bi aqil e. Ji despotî û ezêzîtiya xwedayan bêzar e, nexasim jî ji Zeûs. Mirovan û mexlûqên mîna xwe li dinyayê zêde dike. Kurê Îlapetos û Klymen e. Birayê Atlas, Menoîtîos û Epîmetheus e. Ew jî weke birayên xwe yên din li ber xwedayan radiibe. Lê ew ji birayên xwe cuda zanist, afirînerî û şarîstaniyê dide mirovan û bi vî awayî karîbûyê sîstemê biguherîne. Ji ber vê yekê, ji aliyê Zeûs ve li zincîrê hatiye xistin. Li ser vê jêre gotine Prometheus Desmotes ango Prometheusê li zincîrê hatiye xistin. Li çiyayê Qafê li zincîrê tê xistin. Her şev qertelekî ji aliyê xwedayan ve hatiye wezîfedarkirin tê cegera wî ya xwe nû dike dixwe. Mirovekî bi navê Herakles wî ji vê êşkenceya xwedayan rizgar dike. Prometheus jî dibêje; 'Ez heta Zeus ji textê wî neynim xwarê wê dawî li êşkenceyên min neyê.' Bi vî awayî rêya azadiyê nîşanî mirovatiyê dide.

Komara Tirkîyê re li ser hîmê dij-PKKê hevkarî dikirin. Bêguman, di şert û mercên wê demê de hukûmetên Komara Tirkîyê û Artêşa wê bi têgihîştineke taktîkî tevdişeriyên. Lê dîrokê jî meşeke xwe ya xweser heye. Têgihîştinên pirrûre bûyerên girîng diyar dikin. Ji mêj ve, aliyê Tirkîyê ku pê xapîyaye û îro jî herî zêde her kes lê hêrs dibe, egoîstî, tengî û yekalîtiya wê ye.

Di sala 1998'an de ji ber van faktorên dijber ên gihîştin hevdu, ez ji Sûrî derketim. Divê ez eşkere bibêjim; ez jî li xwe hayil bûbûm ku derketina min a ji Sûrî hewce dikir. Ez demeke zêde dirêj li wir mam. Lê belê balkêşiya pêşketina xeta polîtîk a ji bo Kurdistanê û helwesta min a dostaniyê ku min dixwest bigihînim asteke stratejîk, hema bêje min kiribûn êsîrê xwe. Rêveberiya Sûrî di asta herî jor de fikarên xwe yê ji ber vê yekê bi taybetî destnîşan kiribûn. Divê ez di vî warî de li xwe mikur bêm. Lê ez hînê jî li girîngiya dostaniya gelan di asta stratejîk de xwedî derdikevim û dibêjim; dev jê nayê berdan. Heman têgihîştinê ez birim Yewnanistanê. Bi dewleta Yewnan re nebûya jî di asta duyemîn de danîna dostaniyê qe dirbilind bi gelê Yewnan re bala min dikişand. Bi çanda wan a klasîk û dîroka wan a trajîk re danûstendin gelekî girîng bû. Jixwe erka dostaniyê ev yek li ser mirovî ferz dikir.

Rêyeke din a ku min karîbû pêde biçûma çiyayên Kurdistanê bûn. Dema ez zarok bûm navê, 'Dîne Çolê, dîne Çiyê' jî li min kiribûn. Lê ji ber du sedeman min ev plan weke alternatîfa duyemîn dihişt. Li çiyê, li devera ez bimama wê bi her cureyê sîlehan bombe bikirana, zirareke mezin wê li heval û gelê me bibûya. Wexta min ji vî awirî li mijarê temaşe dikir, eşkere min didît ku tenê rê û rêbazên eskerî wê bikevin dewrê û bi tevahî rêya eskerî wê xwe li ser me ferz bikira. Ya din jî ew bû ku xeşîmî û bêperwerdebûna ciwantiyê bû. Ji sedî sed diviyabû min ew perwerde bikirana. Ji ber bawerîya bi van her du pêdiviyên, min xwe ji rêya çiyê kir.

Xulase li Tirkîyê gelek derdorên fermî û nefermî digotin; 'Me ew di quncikê de asê kiriye, binêrin me çawa encam girt.' Îdîyên bi vî rengî ji rastiye dîr bûn. Jixwe heman polîtîka tengavkirinê gelekî li ser Îran û Iraqê dihat ceribandin. Encamdana van polîtîkayan bidin aliyekî, berevajî dibûn sedem ku bi çavkorî di nava mijar û çiravê de bist bibin, biçikin. Têkiliyên taktîkî yê bi Îran û Sûrî re ji niha ve nediyar in, wê bi xwe re çî encaman bînin. Mirov dikare bibêje polîtîkayêke welê ye, bi gelek encaman avis e. Kengî dualîteya DYE-YE-Îsraîl an jî Îran-Rûsya-Çînê zelal bibe, gelo hukûmetên komarê ji her encamê re amade ne?

Dersên min ji serhatiya xwe ya sê mehên di navbera Atîna-Moskow-Roma de girtine, bêguman dersên dîrokî ne. Têgîna modernîteya kapîtalîst ku hîmê parêznameya min e, di nava hezar û yek zirx û maskeyî de nas kir. Bi vê serhatiyê min ev têgîn nas kir. Eger ev serhatiya min nebûya, bihêlin min ev analîz û tehlîl bikirana, ez ê yan bûbûma milletperest û dewlet-neteweparêzekî çor an jî weke bi sedan mînakên xwe, heta bi yê dewlet jî avakirine, min ê weke tevgerêke çepgir a klasîk çarenûsa xwe bi dawî bikira. Weke prensîbeke zanîna civakî ji sedî sed û vebirî napeyivim û vê prensîbê her li ber çav digirim. Lê hiseke min a xurt heye ku dibêje; tu yê ti carî negihîştibûya hêza xwe ya analîzê ku tu niha gihîştîyê.

Ji bo min eşkere ye: modernîteya kapîtalîst hêza xwe ya esas ne ji pereyê xwe digire û ne jî ji sîlehên xwe; utopya sosyalîst a herî dawî û herî bi hêz jî di navê de, bi tevahî utopyayan bi rengan dixemilîne û ji

sihêrbazê herî zîrek jêhatîtir hemûyan di nava lîberalîzma² xwe de difetisîne û ev yek hêza wê ya esasî ye. Heta baş neyê analîzkirin û jihevderxistin, ka çawa utopya hemû di nava lîberalîzma xwe de xeniqandine, bihêlin li ber rabûna kapîtalîzmê, ekola fikrê ya herî ji xwe razî jî wê jê neyê nebe xizmetkarê wê. Kesî bi qasî Marks kapîtal analîz nekiriye, kêmkes bi qasî Lenîn li ser dewlet û şoreşê ponijî ne. Lê îro eşkere bûye ku herçend xwe weke dijberê wê nîşan dabin jî rêûresma Marksîst-Lenînîst mane û materyalekî têra xwe diyarî kapîtalîzmê kiriye. Ji ber ku li ser bendewariyên îradeyên me yên ji koma têgihîştinên cihê yên dîrokî pêk tînin, weke ku gelek çaran hatiye dîtin, encam dane. Ez vê yekê weke têtikiliyeke diyalektîk û çarenûsa ku mirov neçarî wê ye, destnîşan nakim. Berevajî, encama ez digihîjimê ew e ku mirov divê bêhtir serê xwe bi utopyayên azadiyê re biêşîne.

Eger civak û ferdê Lîberalîzmê ji rê derxistiye neyên analîzkirin û mirov wan nexîne mecra ya wan a insanî, encam wê ji kansêra civakî wêdetir tiştekî din nebe. Ez ê vê yekê dîrûdirêj bînim ziman.

Ez dixwazim gotinê bînim vir: nûnera Konseya Ewrûpayê ya li Gîrteha Îmraliyê xêrhatina min kir, heta ez sîstema sêhrî ya li pişt vê xanimoka heftê salî yanî modernîteya kapîtalîst ji hev dernexînim, diyar e, ez ê çarenûsa xwe jî ji hev dernexînim. Pêvajoya ji serî heta binî ji aliyê Îsraîl-DYE-YE û Rûsya Sowyetê ya ji hevketî hatiye afirandin. Rola hukûmetên Sûrî, Yewnanistan û Tirkîyê jî ji xizmetên burokratik ên destên duyemîn zêdetir tiştekî din nîne.

Di pêvajoya jêpîrsînê de min ji rayedarên Tirk –yên çar saziyên bingehîn; nûnerê Îstîxbarata Femandariya Giştî, Teşkilata Îstîxbarata Millî, Mudîriyeta Giştî ya Polêsan û Îstîxbarata Jenderme- re got; ti maneya wê nîne hûn bi girtina min kêfxweş dibin. Bi awayekî rezil û bêbextiyeke Bedewiyên li çolan jî li xisletên xwe yên mirovane daneynin, bi têtikiliyeke dostaniyê û bi komployeke nedîtî, ez avêtim balafirê û piçikîn ser min, ev yek di ti şewazê şerê egîdiyê de tine. Ev rastî bi xwe jî mîna keke baş e, û eşkere nîşan dide ku modernîteya kapîtalîst a DYE hegomonê wê ye, xwedî lîberalîzmeke çawa ye. Sîstema di zordestî û îstîsmarê de sînornenas.

Di sîstema xwe ya têtikîyê de, ne ku min dewleta netew a Tirk nas nedikir. Ez bi serê xwe û bi halê xwe yê herî lawaz bi wêrekî li ber rabûm. Her kesê şahid e jî dizane ku min baş li ber xwe da û têtikîyam. Di vê de tiştekî mirov jê loman bike tine. Ya li naverastê, fermaneke mirinê ji bo kurdîtiyê bû. Ez ê yan ji mirovatî û anora xwe negeriyama û li ber xwe bidaya, yan jî di nava koletiyê reng û cinsê wê nediyar de wenda bibûma. Ez vê rastiye guftûgo nakim. Ez ji vê jî hêrs nabim.

Xala bingehîn a ez jê hêrs dibim ew e ku min nikarîbû pêşî li ehmeqîya di warê fikir û îdeolojiyê de bigirim. Sîstemê welê ye, qaşo nizanin wê mafê mirovan li ku bi cih bikin. Ew çend pesnê mafê mirovan didin nizanin wê li erdê an jî li ezmên bi cih bikin. Lê rastiya heyî jî di ti sîstema ruhberan de nîne. Komeke mirov ji cinsê xwe û mirovatiyê hemû re şer û mêtîngîyê heq dibîne. Qîma xwe bi vê jî nayne, ser û bînerdê xwezayê jî di navê de hawîrdorê bi tevahî bi jehr dike û pêşkêşî mirovatiyê dike.

² Lîberalîzm: Ji gotina liberty tê û maneya xwe azadî ye. Ji sed sala 19'an ve kapîtalîzmê ew li gorî xwe formule kir û bi kar anî. Piştî şoreşa Franseyê sê ekolên cihê derketin. Yek ji van şoreşger in, dixwazin şoreşê hîne pêşde bibin. Di nava van de sosyalîst û anarşîst jî hene. Yê sîstema berê diparêzin jî muhafîzkar in. Lê yê bela xwe ji van herduyan jî vedikin Lîberal in. Piştî vê jî lîberalîzm weke ekolekê pêşket.

Civaka ez têde ji dayikbûm bi bandora çanda gundê neolîtîk barkirîbû. Di vê civakê de dostaniyeke pak û têkoşîneke nerezîl esas e. Ez jî bi van hisan mezin bûbûm. Lê belê li derveyî pêvajoyên şaristaniyan hemûyan û bi bandorên wê yên neyînî bi awayekî çor xerîb ketibûm. Mîna ku vê jî têrê nekiribe, modernîteya kapîtalîst bi rêûresmên muhafezekar re bûbû yek û li seriyê herî jor ê şovenîzmê bi milletparêziyeke etnîk bi dewleta netewe re dor li min hatibû girtin. Ev yek tehekumeke îdeolojîk bû ku çareserkirina wê gelekî zehmet bû. Wexta li vê yekê têgihîştina 'zor zane devê tifinga mor zane' zêde bû, beravêtin dibû navê din ê çarenûsê.

Derketina derveyî sînorên Komara Tirkiyê welê di encama berxwedaneke bi heybet de çênebû. Çend tehlîlên çepgirî li ser pirsgerêka neteweyî hebûn û mirovan bi awayekî dogmatîk ji wan bawer dikir. Ji bo karibin bijîn, em ji wan re li cihekî digeriyan. PKKya li Rojhilata Naverast ji valahiyên sîstemê encam girt û jixwe ji vê yekê zêdetir jî ne xwedî şensekî din bû. Lê dîsa jî divê mirov piçûk nebîne, wê karîbû weke dijberê sîstemê li Rojhilata Naverast hebûna xwe û pêşketina xwe dewam bike.

Ji bo karibe xwe mayînde bike di serî de çiya û berxwedana çekdarî ji aliyê encaman ve gelekî girîng in. Ji bo Kurdan jî her diçû dihat wê maneyê ku êdî polîtîk dibûn. Ji hevkarên klasîk vediqetiyên û cara pêşî alternatîfeke azadiyê dihat fêhmkirin. Ne rejîmên despotîk ên ji serdama navîn a klasîk mabûn, ne jî dewletên netewe yên qaşo hemdem ên bi ser movikên wan ve bûne, ne li benda gavavêtinek welê bûn û ne jî karîbûn qebûl bikin. Ji ber vê, mirov fêhm dike ka çima Kurdên hevkar, hem jî dewletên netewe yên herêmê û hegemonên emperyalîst têgihîştina 'PKK rêxistineke terorîst e' ferz kirin. Kurdê azad, bi ferd û civaka xwe bi tevahî tiştên wan heta wê rojê ji berkiribûn xira kir. Îdeolojiya fetihkar a Îslamê û îdeolojiya milletparêz a lîberalîzmê ji zû ve kurdîtî ji deftera xwe derxistibûn û li derveyî dîrokê dihesibandin.

Ya rastî, li giravekê li girtîgeha yek kesî ya dixwazin di şexsê min de mehkûm bikin ev kurdîtiya azad e. Li Îmraliyê neh sal in, polîtîkayên rojane têne bicihanîn, sîstematîk in. Eger em van polîtîkayan tenê weke polîtîkayên li girtîgehên Tirk bibînin, ev yekê rê li ber xwexapandinên girîng veke. Di heman demê de ev yek wê bi xwe re hem ji bo Kurdan û hem jî ji bo Tirkan polîtîkayên tiştêkî çareser nakin biafirîne û rê li ber şer veke.

Lê min ev jî fêhm kir, Tirkîti ne dikare li ser navê xwe şer bike, ne jî aştîyê bike. Rola ku Modernîteya kapîtalîst dayê, jendermetî, notirvanî û gardiyantî ye, gelê Tirk jî di navê de ji bo ku tevahiya gelên Rojhilata Naverast li zor û mêtîngeriya sîstemê veke.

Hem di nava Ewrûpayê de, hem jî ji derveyî wê, çandên Tirkiye û Anatoliyê bi sing ve girêdane ji bo wan gelekî girîng in. Polîtîkayên têne meşandin welê ji rêzê nînin. Polîtîka û stratejiyên behsa wan tê kirin gelekî hûrûkûr û bi firehî di binî re û bi hev re dimeşînin. Çi NATO û çî jî tîkiliyên Yekîtiya Ewrûpayê, mirov dikare herduyan di vê çarçoveyê de baştir fêhm bike.

Dabaşên heta vir min hewl da behsa wan bikim jî têra xwe nîşan didin eger ez hûrûkûr li modernîteya kapîtalîst serwext nebim, ez ê nikaribim bi awayekî manedar xwe biparêzim. Eşkere ye, parastina xwe bispêre stûnên huqûqê yên hişk wê zêde manedar nebe. Helwesteke stratejîk û polîtîk a seresere wê nikaribe nîşan bide ka çima ser pêvajoya 'Jinûvedadgehkirinê' tê girtin. Têgihîştina jinûvedadgehkirinê ji bo çareseriya kurdîtiyeke azad zelal bike girîng e. Li dijî dadgeriya Tirk a ji bo temaşeyê pêngava min a bi navê 'Komara Demokratîk', parêznameyên min ên berfireh ên di doza DMME'yê de yên bi navê 'Ji

Dewleta Rahib a Sumer ber bi Şaristaniya Demokratîk ve' û 'Parastina Gelekî' di cewherê xwe de hewl didan ku dadgerî û demokrasiyê rastî bidin fêhmkirin. Armanca van parêznameyên min jî ew e ku ez 'modîrneteya kapîtalîst veguherînim pîrsgirêkekê û wê li dûv xwe bihêlim', hem sîstema siyasî ya demokratîkbûyînê, hem jî bi maneyê dewlemend têkiliya wê ya bi alternatîfa çareseriyê destnîşan bikim. Ji lewra jî ev yek careke din taybetmendiya parêznameyên min ên temamker û yekpare radixe ber çavan.

Min gotibû; li Îmraliyê dadgehkirina min a pêşî lîstikek bû. Ya rastî, şert û mercên mirov xwe biparasta tinebûn. Her tişt berê hûrûkûr hatibû pîlankirin. Roja wê biryar bihata dayîn, ji taybetmendiya dadgerê hatibû neqandin bigirin heta ji kîjan deverê ye, kesên tevî rûniştina dozê bûn, dem û çapemenî, şêwazê bikaranîna dozê ji aliyê çapemeniyê ve her tişt hatibû pîlankirin. Di vê mijarê de bi DYE û YE'yê re li hev kiribûn. Ya li hemberî wê rewşê para min jî diket ew nebû ku ez weke parêzvanekî huqûqî yê sexte xwe biparêzim. Jixwe li naverastê huqûq tinebû. Ev rastî ji bo YE'yê jî her wisa bû. Bi tevahî mesele ew bû ku di çarçoveya pîrsgirêka Kurd a bingehîn de ez ê çawa bihatama bikaranîn. Diviyabû her tiştî xizmeta wê armancê bikira. Jixwe di pêvajoya Kenyayê de ji serî heta dawiyê huqûqa YE'yê hat bînpêkirin. Tevî wê, sîstema huqûqê ya Kenyayê û Tirk jî hatibû bînpêkirin. Mijara darvekirinê timî di rojevê de girtin, sedema wê jî encamên polîtîk ên dozê bûn. Goya ez tirsiyabûm. Ji lewra timî saxgirtina min bi kêr dihat. Li hemberî rewşên bi vî rengî ya diviyabû min bikira jî ew bû ku diviyabû ez bi kêra pêvajoya polîtîk bihatama. Ji lewra jî peyamên polîtîk ên parêznameyan girîng bûn. Her weha yek ji wezîfeyên min ew bû ku min bersivên bi kok bidaya wan mijaran ku rê li ber xapandinê vekiribûn. Min hewl da wê bikim. Di vê pêvajoyê de têgihîştina di parêznameyên min hemûyan de serdest ev têgihîştin bû. Tenê li ser vî esasî mumkin bû ez nebim destîkê lîstîkê û bi kêra têkoşîna azadiyê bê.

Divê ez eşkere bibêjim; ez li bendê bûm ku DMME'yê biryarekê bide û bibêje bûyera girtinê ne huqûqî ye. Bi vî awayî belkî îmkanê dadgehkirineke adil çêbibûya. Ev hukm pir eşkere bi neheqî nehat dayîn. Ya dima û neçar bigota ew bû ku dadgehkirin bi awayekî adil pêk nehatiye. Jixwe her tişt eşkere û li ber çavan dihat kirin. Piştî bendewariyê demdirêj a jinûvedadgehkirinê, Konseya Ewrûpayê bi awayekî yekalî bi hukûmeta Tirk re hevdirêjên dîrêj kirin û ji alî xwe ve di berdêla tawizên girîng de, bi temamî sosreke huqûqî û ji dehan xalan ve bi huqûqê re çep ket nava hewldanan; qaşo dosya ji alî Dadgeha Cezayê Giran a Enqereyê ya 11. û ya Stenbolê ya 13. ku dadgehên şûna Dadgeha Ewlekariya Dewletê girtine, mîna berê li ser dosyayê hukmê xwe dan. Li ser vî esasî bi Komîteya Wezîran a Yekîtiya Ewrûpayê re li hev kirin û dosya ji nû ve li DMME'yê vegerandin. Hînê jî çav li rêya helwestên DMME'yê ne. Bi rastî jî mirov meraq dike ka wê helwesta wê li hemberî biryara xwe ya dadgehkirina adil çî be. Di vê pêvajoya jinûvedadgehkirinê de min xwe amade dikir parastina xwe ya huqûqî bikim, lê bi vî awayî hewldanên me pûç kirin. Ji lewra dadgehkirina huqûqî ji şikil û xwenîşandanê wêdetir nebû tişteki din.

Yek ji xusûsên din ên wê pêvajoyê divê bê fêhmkirin ew e ku DYE-YE-Komara Tirkîyê di mijara PKKê, şexsê min û bi giştî pîrsgirêka Kurd de zêde didin û distînin û hewl didin li hevdu bikin. Dewleta Tirk di berdêla tawizên mezin ên ekonomîk de pîrsgirêka Kurd a li Tirkîyê tesfiye dike û ji bo pêkhatina dewleta Federe ya Kurd li Iraqê jî di helwesta xwe ya bi şert de bi îsrar e. Her roja diçe baş eşkere dibe ku di vê mijarê de têra xwe hevdirêjên pêk tên. Jixwe bi DYE'yê re li ser van mijaran eşkere tawizdan û lihevkin. Wer xuya ye, girtina min, ragirtina min a li bin înfaza bêdadgeh, tesfîyekirina pîrsgirêka Kurd li Tirkîyê û îlankirina PKKê

weke 'rêxistineke terorîst' ji van lihevkerinên girîng in. IMF û Krîterên Kopenhagê yên YE'yê kirasekî qirêj bû li van li hevkerinan kiribûn.

Divê ez eşkere bibêjim ku ez ji saziyên YE'yê li benda helwestên ev çend qirêj û bi guman nebûm. Van rastiyan, min di warê mafê mirovan û normên demokratîk ên YE'yê de ber bi lêpîrsîneke hûrûkûr ve bir. Ez wexta li ser mijaran ponijîm, ez gihiştim wê encamê ku pîrsgirêkan reh berdane, lewma jî ji bo rakirina wan jî helwestên bi kok û bi hêz hewce dikin. Bêguman YE di mijara mafê mirovan û demokrasiyê de li qonaxeke pêş e. Ji vî alî ve deriyê hêviyê yê cîhana me ye. Lê belê modernîteya kapîtalîst a di hîmê wê de weke zincîrekê xwe li wê badaye û ji bo bigihîje qonaxên hînê pêş mirov reşbîn dike.

Şoreşgerên Rûs difikirîn ku serketina şoreşên xwe herî kêr bi beşekî şoreşên Ewrûpayê garantî bikin. Lê tê zanîn ku ev bendewariyên wan bi cih nehatin. Berevajî dij-şoreşa lîberal a Ewrûpayê Rûsya û tevahiya sîstema pêşengiya wê dikir di nava xwe de mehand. Mirov heman tiştî dikare ji bo şoreşên demokratîk ên roja me ya îro jî bibêje. Ji bo bendewariya ji Ewrûpayê rê li ber heman encamê veneke, rêya maqûl ew e ku di serdema sermaye global a herî pêşketî de mirov li demokratîkbûyana global bigere. Mafê mirovan, demokrasî û azadiyên Ewrûpayê tenê dibe ku di bin vê paradîgmayê de bi kêr bînin û manedar bibin.

Van sedemên ku me hewl da rave bikin, me hewcedar dikin ku em hûrûkûr û di çarçoveya kategoriyên bingehîn de sedemên 'dadgehkirineke adil' çima nebûye û nehatiye xwestin, analîz bikin. Di çarçoveya rastiya xweparastina xwe de girîng dibînim, dîsa dakevim çavkaniyên bingehîn ên berê li ser xusûsên wan ên sereke rawestiyabûm. Tevî ku zêde hêsankirin (reductionism)³ dikare bibe sedema mirov di têgihîştinê de zêde bixape jî wexta çavkaniya pîrsgirêkê modernîte be, mirov neçar e, van fikaran li ber çav bigire. Jixwe beşên sereke yên em dixwazin analîz bikin di zik xwe de yekpare ne, lewma fikarên me yên der barê rêbaza hêsankirinê de kêr dike.

Piştî destpêkê mijara ez dixwazim pêşî bigirim dest û li ser rawestim Rêbaz û Rejîma Heqîqetê ye. Weke tê zanîn rêbaz rêya lêkolîn-lêgerînê ya wer hatiye hînbûne. Ev rêbazên di dîrokê û roja me ya îro de hatine ceribandin û hînbûn girîng e ku mirov bi nav bike. Ji ber ku wê rêya me rohnî bikin.

Têgihîştinên li rêbazparêziyê aliyê xwe yên erênî û bi tehlûke hene. Eger em sedemên vê rave bikin ev yek wê analîza me hêsan bike. Rêbaz bi nexweşî nebe jî her tim rêyeke mirov bişopîne hewce dike.

Ya em bi rejîma Heqîqetê dixwazin bibêjin ew e ku 'Em çawa herî baş dikarin xwe bigihînin maneya jiyanê.' 'Rastî, heqîqetê' hiş û fikra mirov zêde bi xwe lebikandine. Gelo heqîqet çî ye, mirov çawa xwe dikare bigihîne yan jî mirov çawa nikare xwe bigihîne. Divê mirov li bersiva pîrsê bigere. Ji bo her lêkolînerêkî ciddî ev yek ji wan xusûsên sereke ye divê bê çareserkerin. Têgînên 'objektivite'⁴ û 'sûbjektivite'⁵ tevî hin teoriyên sereke mîna ku zêhniyet û cîhana xeyalê ya tevahiya mirovatiyê êsîr kirine. Em ê hewl bidin wan deşîfre bikin.

³ Reductionism – Reduksiyon : (indirgemecilik) şeweyekî hêsankirinê ye. Bi rêzik û pîvanên tiştekî cihê tiştekî din dipîve.

⁴ Objektîvîte: Bi giştî hebûna berçav ji kirdeyê serbixwe qebûl dike. Bêyî his û pêşhukman li hebûnê dinêre.

⁵ Sûbjektîvîte: Hebûnê bi giştî li gorî kirdeyê qîmetê didiyê. Ji ber vê yekê jî dikare hebûn li gorî kirdeyan biguhere û qîmetê bibîne.

Di beşê 'Pêşketina Civakî de cihêkirineke Manedar a Mekan û Zaman' de em ê hewl bidin rave bikin ku pirsgirêkên avakirina kategoriyên civakî yê bingehîn ji zeman û mekan qut nabin mirov bigire dest. Ji bo ku hem şikilgirtinên civakan, hem jî xisletên wan ên esasî yan bi awayekî zuha weke 'bûyerên dîrokî' têne dîtin, yan jî weke ku di van mijaran de hîç prensîbeke mekan nebe bi awayekî mucered vegotin, têgihîştina me ya civakî bi temamî aloz dikin, dixin xizmeta berjewendiyên xwe yê herî rezîl, di encamê de bi navê 'rastiyê' rê li ber demagojî û retorîka derewkar a civakê vedike. Wexta mirov rastiyên civakî ava bike û mirov bi tevahî aliyên zeman û mekan ên cewherî esas bigire, ji bo jiyana mirov manedar bibe îmkan wê zêde bibin. Mirovê karibe fêhm bike ku gelek têgîn û teorî beredayî, xapandin, spekulasyona xapîyayî û gotinên klîşeyî yê mezin in. Em ê hewl bidin, şaristaniya roja me ya îro –mebest a sereke ye- pêşketina wê bi awayekî berçav ji aliyê dîrokî û mekanî ve bi xalên sereke bi nav bikin.

Di beşê 'Serdema Xwedayên Bê Maske û Qralên Tazî' de ez ê hewl bidim rave bikim ka kapîtalîzm çawa weke awayekî hilberînê derketiye holê û di nava civakê de rê li ber kanserbûyîna vekirîye. Bi qasî ku ji derve xuya dike eşkere ye, lê ya rastî kapîtalîzm, bi zanist û desthilatdariya bi xwe ve girêdayî û ava kirî; her kesî bi her kesî re dide şerkirin. Ev şer bi rêbaza zanistiyê, bi têgîn û teoriyan tê birêvebirin, di qada zêhnî de veguheriye çerxeke mirov xwe nikare ji serweriya wê azad bike. Em hewl didin vî rûyê rastî yê Kapîtalîzmê lê eşkere bikin. Em ê hewl bidin vî rûyê wê yê rastî eşkere bikin. Jixwe sîstemeke welê ye; Marksîzm, anarşîzm, şerên rizgariya neteweyî û heta ekolên mîna sosyal demokrasîyê û bi tevahî ekolên li dijî wê şer dikin, bi hostekariyêke dahiyane kiriye ku bi awayekî bikevin xizmeta wê û bi kêra wê werin. Di destpêkê de civakan hemûyan metabûyîna û destguhertina nîrx weke tiştêkî rezîl didîtin, lê çawa çêbû ku ev bûn Xwedayên nû yê hukum li civakê bikin? Ya kevin çawa kirasên rengereng li xwe kir, li kelhe û qesran bû xwedî jiyanêke cihê û çawa çêbû ku hejmareke kêr qral pirr zêdebûn û bi awayekî tazî û eşkere ji tebaayên xwe ferq nehatin kirin? Tevî ku sîstemeke gelekî zanistparêz, desthilatdar û dewletdar e, çima bi hawîrdor pêkhatina xwe ya navxweyî rê dide em vediguherin civakên ku bi nexweşî û mirinan tine dibin? Em ê hewl bidin pirsên bi vî rengî ji sîrên wan bikin û bersivên wan bidin. Ji aliyê aborî, avahiyên civakî û sazîyên siyasî dabeşkirina wê ya şiklên dewleta netewe hene. Ev dabeşkirin çavkaniya xwe ji têgihîştin û teoriyên zanistê digire. Rolên rastî yê van dabeşkirinan jiyane çawa manedar an jî bêmane dikin yek ji wan xusûsan e ku em ê lê hûrbikolin. Bi vê yekê, rola lîberalîzmê ya weke ferdperestî û milletperestiyê dînekî fermî ye, wê baştir were fêhmkirin. Kapîtalîzm di avahiyên derve û hundir ên civakan de timî rewşeke şer çêdike, bi vî awayî mirov dikare nîşan bide ka çawa jiyana timî tengezar, bi streseke krîz û kaos e.

Di beşê 'Serdema Bi Utopiyayên Azadiyê Jinûve Jiyana' de wê lê hûrbêkolîn ka çawa mirov ji jiyana bi krîz û kaos a modernîteya kapîtalîst dikare bigihîje şewazên jiyane yê utopyayên azad. Ji bo dîsa xwe bigihîne îfadeyên jiyana avzûnkirî û utopîk ên ji jiyana modern a kapîtalîst hatine qewirandin ku di bin serweriya avahiyên maddî de ne, divê mirov ji nû ve xwe ji alî rûhî û zêhnî ve bikin yekpare. Mirov ê xwe çawa bigihîne vê yekê, ev yekê hûrûkûr bê lêkolîn. Li ser hîmê yekparebûna vê maneyê, em ê behs bikin ka mirov çawa dikare ber bi gerdûna jêre 'jiyana azad' tê gotin bazkên xwe veke û bifire. Qalibên jiyana modern a kapîtalîst ku mane qewitandine, reva ji mirinê îfade dike, lê binêrin, bi rastî çawa dualîteya mirin û jiyane bêmane kirine, ya pîroz xirakirine, jiyana bi tevahî ji aliyê wê yê sêhrî, avzûnkirî, bi heybet û helbestwarî qut kirine û serdema mirineke ebedî û mehşerî ava kirine, di vî beşî de wê rastiya vê yekê jî bê nîşandan. Herçend sembolîk be jî bi têgînên mîna postmodernîzmê baş neyê fêhmkirin jî bi îfadeyên bi

serhevkirî yê jiyana azad a utopîk a alternatîf em ê hewl bidin weke rewşa cejneke gerdûnî bi mane bikin. Dema ev nêzîkatî û helwesta behsa wê tê kirin weke gelek caran tê gotin ji şêweyê hilberîn û civakekê wêdetir bi van şêweyên cihê were binavkirin, mirov nikare ji nav derkeve û têgîn û teorî tevlihev dibin, li şûna van wê mumkîn bibe jiyana civakan a manedar a kêlî û rojane pêk bê, wê resmê vê bê nîşan dan û li ber çavan bê raxistin.

Di Serdema Kapîtalîzmê de Rojhilata Naverast wê di nava xweseriya xwe de bê ravekirin. Kapîtalîzmê bi du şerên cîhanê nikarîbû Rojhilata Naverast bixîne, gelo sedemên bingehîn ên Rojhilata Naverast li ser piyan girtin çî ne? Gelo Rojhilata Naverast çima herêma herî zêde bi pirsgirêk a cîhanê ye û mirov nikare ji navê derkeve? Di roja me ya îro de weke zeman û qada bingehîn li Rojhilata Naverast şerê cîhanê yê sêyemîn diqewime, gelo di vî şerî de çî ihtimal hene? Divê em berxwedana Rojhilata Naverast li hemberî modernîteya kapîtalîst çawa manedar bikin? Ev qada ku dergûşa şaristaniyê ye, berevajî îro bûye goristana wê, heye ku bibe qada serdema utopyayên⁶ jiyana azad? Ev qada ku muqedesatên xwe li heriyê gerandine, jiyana xwe xistiye bin piyan, heye ku karibe ji nû ve muqedesatên xwe çêke, şêweyên jiyana azad, bi muzîk, helbestwarî, avzûnkirî û manebarkirî ava bike? Ji bo vê jî gelo wê karibe qalibên zanistî û maddî yê modernîteya kapîtalîst û pûtên wê bişkîne û ji bo şêweyên rêveberiya demokratîk a derfetên jiyaneke azad dide, wê karibe komên hilberîner ê bi hawîrdorê re bûne yek û meclîsên zanyarî yê manebarkirî pêk bîne? Li bersiva pirsên welê yê sereke wê bê gerîn.

Kapîtalîzma li Rojhilata Naverast, bi rûyekî din ê xuya dike Xirîstiyantî û Mûsewîtiyê mane lê bar kirine, Îslamê jî di bin tesîra wan de şerê behsa wî tê kirin weke 'mehşerê-qiyametê' bi nav dike, di vî şerê Armageddonê⁷ de rola Kurdan jî wê di beşekî din de bê ravekirin. Ji Kurdan re mirov dikare bibêje; gelekî nebûye gel. Ji ber ku gelekî din ê bi qasî Kurdan ji nixên xwe direve, ji nixên xwe bizdiyayî û tê cihêkirin nayê dîtin. Mirov nikare bibêje; Kurd gelekî pirr bê hêz in, û qabîliyeta wan a şerkirîne tineye. Cografya wan a stratejîk û karakterê wan ê antropolîjîk⁸ dihêle ku ew karibin dijwar şer bikin û bi ser bikevin. Potansiyela cesaretê ya jin û ciwanên Kurdan zêde ye. Lê belê bi qasî ku ji siya xwe jî bitirsîn ew bizdonekî kirine. DYE'yê li Rojhilata Naverast wê vê komê weke hevgirtiyê xwe yê bingehîn ê nû hilbijêre. Îsraîl projeyê xwe ya pir cihê ya Kurd heye.

Ev gelê ku Îslamê kiriye were înkarkirin û jibîrkirin, tevî avahiyên terîqetan hemûyan wê di şerê Armageddonê de bi giranî li cem Xirîstiyân û Mûsewîyan cih bigire. Jixwe Elewî û Êzîdî tevî laîkên mezhebên din ên ku li cem xizanên xwe maneya wan nemaye, piraniya vê komê pêk tînin. Hejmareke pirr kêr ji tebeqeya jor, serekên kom û terîqetên Îslamî yê hemdem û kevneşopiyê wê bi lez dev ji rolên xwe yê hevkarîya bi Erebb, Ecem û Tirkên re berdî, li metropolên emperyalîstan li efendiyên xwe yê nû bigerin. Kesên behsa wan tê kirin, ji wan kom û kesan in, bi hêsayî têne tesfîyekirin.

Lê belê wê bibe kêmasiyeke mezin, mirov rola Kurdan di kaos û şerê nû yê li Rojhilata Naverast de tenê weke hevkarîyê bibîne. Piraniya Kurdan ku ji bo felsefeya 'Jiyana Azad' tî ne, ji bo tîna wan bişkîne wê li benda pêşengên xwe yê manedar bin. Ev piraniya em behsa wê dikin, dikare qalibên jiyana serdema

⁶ Utopya: Xeyal e. Mirov ji bo civakekê li gorî xisletên wê yê xwezayî bihûne û ava bike difikire. Herçiqas bi cihanîna utopyayan bê îmkân xuya bike jî di warê civakî de bûyerên qewimîne bi saya utopyayê ne.

⁷ Armegeidon bi Ibrî maneya wê 'girê Megiddo' ye. Ev gir li Filistinê ye û li gorî Incîlê şerê dawî yê di navbera qenc û xirab de wê li ser vî girî pêk were.

⁸ Antropolîjî : Zanista reh, kok, beridandin û biyolojiya mirov lédikole. Her weha aliyê mirov ê civakî û çandî jî lêkolîn dike.

navîn ên wî ji zû ve diqedînin biterikîne û wê zêde guh nede qalibên dewletoka netew a jêre tê pêşkêşkirin ku modernîteya kapîtalîst wê wî pê bi hêz bihesibîne. Şêweyê Rêveberiya Konfederalîzma Demokratîk ji bo xwe gîhandina îdealên wekhevî û azadiyê herî zêde şensê dide, her weha hem ji aliyê cografî û dîrokî, hem jî ji aliyê xisletên karekterîstîk ji bo Kurdan şêwazê polîtîk a herî li cih e. Di vê çarçoveyê de Koma Civakên Kurdistanê KCK, hem ji bo pirsgerîkên ji ber dewleta netewe ya hişk xwe li çar aliyê wê badane xilas bike, hem jî bi pêkhatina dewletokeke netewe ya nû nekeve nava derdên nû, divê bi roleke derfetan ji çareseriyê re çêke rabe. Di şerê dewletên netewe de ku ji ber modernîteya kapîtalîst li ser mozaîka gelên Rojhilata Navrast tê ferzkirin, komên bi koka xwe Ewropî yên nikarin mafê xwe yên mirovan û demokratîk bijîn, etnîsîte, mezheb û dîn hemû, civakên bi koka xwe Qefkasî, Cihû, Rûm, Ermenî, Kurd, Tirk, Îranî û Erebb hemû yên têne îmhakirin, qirkirin, ji ber zorê û mêtîngeriya utopyayên wan yên ji bo jiyana azad têne tinekirin, ji bo bigihîjin muqedesatên xwe, destketiyên xwe yên maddî û îfadeya wan jiyana azad, forma bingehîn Konfederalîzma Demokratîk a Rojhilata Navrast e, modela pêşeng a forma wê jî KCK ye.

Şerê cîhanê yê sêyemîn ê modernîteya kapîtalîst, di nava mekan û zemanê Rojhilata Navrast de ji seriyê herî erênî heta seriyê din ê neyînî bi gelek bûyerên biqewimin avis e. Di vî şerî de însiyatîfa komên manebarkirî û hewldanên wan wê encamê diyar bike. PKK tenê yek ji wan komên manebarkirî ye, timî xwe pêşde dibe, xwediyê îdeala jiyana azad e, û bi îdîaya pêşengiyê radibe.

Tê fêhmkirin ku di şertên modernîteya kapîtalîst de ne ji bo min, ne jî ji bo gelê me yê bi pêşengiya wî hatim erdarkirin, ne jî ji bo gelek kesayet û komên gelên din wê dadgehkirineke adil nebe. Di beşa encamê de ez ê li ser vê xusûsê rawestim; ya rastî, bi vê parêznameyê ez ê hewl bidim vê xusûsê bidim fêhmkirin û îspatkirin. Em kengî li utopyayên xwe yên azadiyê baş xwedî derketin, li her deverê me komên dad û berxwedanê yê manedar li dijî desthilatdarî û îstîsmara li her derê ava kirin, ha wê demê em dikarin sîstema timî li derve û hundirê civakê bi şer debara xwe dike li dawiyê bihêlin û jê bibuhurin. Naxwe ji bilî vê, bi tevahî rê û çareserî ji bo jiyana mîna singê golikê ye ku tim li heman cihî li dora xwe dizîvire. Di rewşeke welê de hema bêjin hedef û encam nîne, emrê mirov ê tewş biçê.

Ez vê parêznameyê li Girava Îmraliyê di nav tecrîdkirineke mutleq de dinivîsim. Derfetên min ên lêkolîn û lêgerîna têne zanîn nînin, her wisa ev rêyek e ku min tercîh nekiriye û nakim. Pêşengên mirovatîyê ku yek bi kêra yê din hatiye ji bo min çavkaniyên sereke bûn û hewce nabînim berhem û navên wan li vir rêz bikim. Têkoşerên fikir û çalakiyê –ji bo jiyana azad- nabe ku bi hejmaran bêne îfadekirin. Ji vî alî ve jî ez li dijî pêkhatina zanista modernîteyê me. Ti deng û îradeya jiyana azad bi qasî di nav tecrîdê de wê adil û alîgirê azadiyê nebe. Bi vê baweriyê, vê parêznameya xwe diyarî wan kesan dikim ku zanîbûn û wê bizanin bi dostî û hevaltî bimeşin.

Pirtûka Yekemîn

ŞARISTANÎ

Beşa Yekemîn:

LI SER RÊBAZÊ Û REJÎMA HEQÎQETÊ

Rêbaz weke têgîn rê, hînbûyîn û nêzîkbûnên hestiyarî û aqlane ne ku dikin mirov bi awayekî herî kurteberr bigihîje armancên xwe û encamê. Kengî zelal bû ku wê kîjan rê te kurteberr bigihîne hedefa herî rast, wê wextê rêbaz hatiye dîtin. Aliyê rêbazê yê erênî ew e ku hatiye ceribandin û serketina wê ya di warê encamdanê de ye. Ji ber ku dîrûdirêj hatiye ceribandin û paşê diyar dibe, rêwiyên wê yên pê eleqedar dest jê bernadin. Têkiliya murîd-murşîdan tîne hişê mirov.

Di kûrahiya dîrokê de rêbaza pêşî ya em lê rast tîne û em hewl didin maneyê bidinê, nêzîkbûna mîtolojîk⁹ a ji bo tevahiya bûyer û têgihîştinan e. Bi maneya teng mîtolojî jî rêbazek e; rêbaza eşkerekirina heqîqetê ye. Li pişt mîtolojiyê têgihîştina li gerdûnekê heye. Di mîtolojiyê de xweza bi ruh û ruhberan tijî ye. Herçiqas di roja me ya îro de ev yek weke baweriyê zarokane were dîtin jî wexta mirov asta zanistî ya gihîştîyê li ber çav bigire ya rastî mirovê bibîne ku ev rêbaz bi qasî tê gotin şaş nîne. Têgihîştinên rêbazê yên mirî, bêruh û mehrûmê dînamîzmê, ji mîtolojiyê bêhtir ji maneyê bêpar in.

Têkiliya helwesta mîtolojîk bi jiyane re ji sedî sed hawîrdorparêz e, ji qederê dîr e, determinîst¹⁰ nîne û zêdetir deriyê wê li azadiyê vekirî ye. Ev têgihîştina jiyane ya bi xwezayîbûnê re li hev dike, komên mirovan heta serdema dînen mezin rengîn û bi coş kirîye. Destan, çîvanok û mîtolojiyên bi pîroziyan barkirî, bi taybetî zêhniyeta bingehîn a jiyana serdema neolîtîk e. Çîvanok bi objektîvîteyê re li hev nake, ev nayê wê maneyê ku wê şîroveyan manedar der barê naveroka wê de neyên kirin. Li ser mîtolojiyan mirov dikare şîroveyan gelekî giranbuha bike. Bêyî van şîroveyan dîrokê pirr kêr were fêhmkirin. Ji bo mirov karibe komên mirovan ên demeke xwe ya dirêj bi çîvanokan bihurandine fêhm bike, weke rêbaza bingehîn mîtolojî xwedî cihê girîng e ku dest jê nayê berdan. Rêbazên zanistî yên weke dijberê rêbaza mîtolojîk roja me ya îro derdikevin meydanê, bi delîl hatiye piştrastkirin ku piraniya wan bi xwe ji mîtolojiyê pêve ne ti tiştêkî din in.

Dogmayên dînen yekxwedahebîn, rêbaza zanistî ya dewama wan e ku îdîa dike bi qanûnên mutleq dixebite, rêbaza mîtolojîk têra xwe piçûk xistine û divê îtibara maneyên mîtolojîk paşve bê dayîn. Mîtolojî xizmên utopyayan in, û şêwazekî zêhnî û maneyê ne ku mirov nikare jê bigere. Bê mîtolojî (destan, çîvanok) û bê utopya hiştina zêhnê mirov dişibe tî hiştina bedena mirov. Baş tê fêhmkirin ku zêhnê mirov ê tevahiya zêhnê ruhberan e, nabe ku ev çarçoveya dewlemend a zêhnê mirov tenê bi zêhniyeteke analîtîk a matematîk were ravekirin. Ev bi jiyane re li hev nake. Çawa ku zêhnê bi milyonan ruhberî

⁹ Mîtolojî: Ji gotina Yewnanî mythos'ê tê. Tê maneya çîrok û çîvanokan. Mîtolojî zanista dîroka mîtan lêdikole û şîrove dike. Mîtolojî çar şaxên xwe hene. Şaxê wê yê afirandina xwedayan lêdikole Teogonî ye, şaxê wê yê afirandina gerdûnê lêdikole Kozmogonî, şaxê wê yê afirandina mirov lêdikole Antropogonî, şaxê wê yê paşeroja xweda, gerdûn û mirovan lêdikole jî Eskatolojî ye.

¹⁰ Determinîzm: Ekoleke felsefî ye ku bawer dike gerdûn li derveyî îradeya mirov çêbûye. Li gorî vê fikrê qanûnên xwezayê bi xwe hene û ev qanûn berçav û sabit in. Bûyerên di xwezayê de jî encama van qanûnan e. Ji lewra di navbera sedem û encaman de têkiliyê ji hev nabe heye. Di xweza û civakê de çî tiştê diqewime bê sedem nîne. Ji lewra têkildarî zeman-mekan heman sedem her heman encaman diafirînin.

matematîkê nas nake, nabe ku zêhnê mirov ê tevahiya zêhnê ruhberan e, bi matematîkê were sînordarkirin. Jixwe wexta matematîk cara pêşî hat dîtin ku vedîtineke şaristaniya Sumeran e, weke rola wê ya esasî di hesabdariya berhemê zêde de hatiye bikaranîn. Roja me ya îro mentiqê mirov hema bêjin bûye mîna mekîneyeke hesêb. Baş e, zêhnê bi milyonan ruhberî, heta tevgerên pirtikên jêr atoman, mezinahiyên bi pîvanên astronomîk nayên hesibandin, em ê bi çi û çawa fêhm bikin? Eşkere ye, hêza matematîkê têra van gerdûnên mîkro û makro nake. Qet nebe divê em deriyên xwe li rêbazên nû yên maneyê vekirî bihêlin da ku em yekser xwe bi dogmayan nefetisînin.

Nabe ku mirov hisên zindî piçûk bibîne. Li ser navê jiyane çî heye di HİSAN de veşartî ye. Mirov nikare bibêje; ev hisên makro û mîkro ji gerdûnan serbixwe ne. Ya hînê nêzî têgihîştinê ew e ku mirov bibêje; cîhana van his û pêjnan taybetiyeke bingehîn a gerdûnê ye. Ji ber vê, rêbaza mîtolojîk ji bo serwextbûna li gerdûnê ewqas jî bê qîmet nîne. Dibe ku herî kêr bi qasî rêbaza zanistî ji bo em li gerdûnê serwext bibin, bi kêr bê.

Ji têgihîştina mîtolojîk derbasbûna têgihîştina dînî ya dogmatîk qonaxeke mezin e. Têkiliyeke xurt di navbera vê derbasbûnê û dagirkirina qada zêhnî ji aliyê veguherîna civakî ya xwe dispêre hiyerarşî û çînîbûnê de heye. Pêdiviya hikumdar û mêtinkaran bi dogmayên neyêne guftûgokirin heye. Nirxên tabû yên pîroz in, gotinên Xwedê ne, û nabe mirov destê xwe bide wan, li dogmayan tê barkirin. Têkiliya vê bi desthilatdarî û mêtîngeriya wan heye, têkiliya vê bi berjewendiyên wan ên çînî û hiyerarşîk heye. Bi van dogmayan desthilatdarî û mêtîngeriya xwe, berjewendiyên xwe yên çînî û hiyerarşîk veşartine û rewa kirine. Di têgihîştinekê de çiqas hikmekî hişk hebe, li wir ew çend zordarî û mêtîngerî veşartiye.

Helwest û nêzîkatiyên dînî di dîroka mirovatiyê de piştî dema mîtolojîk pêvajoya herî demdirêj e. Mirov dikare vê demê bi dîroka nivîsê bide destpêkirin. Yan jî pirr hindikî beriya wê, piştî wê. Ya divê em fêhm bikin ew e ka çima ev çend hewcedarî bi helwesta dînî hatiye dîtin. Eşkere ye, ev helwest rêbazek e. Li gorî nêzîkatiya dînî, ya esas di armanca jiyane û rêya gihîştina rastiye de ew e, mirov li gorî GOTINÊN weke yên îlahên ji xweza û civakê wêdetir (mezintir) qebûl kirî tînan nîşan dan, tevbigere. Kengî ji van gotinan derket; hînê li heyatê be tê berbenkirin, her cure koletî rewa dibe, piştî mirinê jî dibe cihennemî. Em li ber wê qonaxê ne ku êdî xwedayên bi maske tîne afirandin. Êdî mirov bi hêsayî têderdixe ku ev xweda di heman demê de ew despot û şef e, fermanan dide û civakê dikoje. Pirr zêde bi maskekirina van xwedayan, têkiliya wê ji nêz ve bi xapandina têgihîştina mirov ve heye. Jixwe wexta despot pêşî derketin ser dika dîrokê jî xwe weke qral-xweda bi nav kirin ku vê xusûsê jî baş rave dike. Paşê weke gelek caran di dîrokê de hatiye dîtin gotinên xwe kirin qanûn û weke heqîqetên mutleq pêşkêş kirin. Herçend mêtîngerî û zordarî xurt bû, rêbaza dogmatîk a dînî jî kirin rêya sereke ya mirovî; ya rastî, weke rastiyeke civakê hat avakirin. Di bin hikmê van despotên bi maskeya xweda de jiyane li mirovan hat herimandin û bi vê rêbazê ji bo koletiya demdirêj serî li mirovan hat tewandin.

Zêhnê mirovan hînê rêbaza dînî bûye. Ev jî nuqteyeke girîng e. Ji ber ku bi rêûresmên hişk ên hezar salan li komên mirovan serî tewandin û ev koletî jî rewa kirin. Têgihîştina baweriya bi qedere jî bi kok û zexm kirin. Şerên hov û mêtîngeriya mezin bi saya vê rêbazê mumkîn bûne: li gorî gotina pîroz û fermana Xwedê jiyane! Bêguman ev rêbaz derfet û îmkânên baş dide kesên di asta rêveberiyê de ne. Bi vê,

diyalektîka¹¹ kerî û şivan hatiye danîn. Koletî weke qonaxeke pêşketinê ya diviyabû biqewime hatiye pêşkêşkirin û heta ji wê jî wêdetir bi têngiştina civaka naguhere rastiya xwezayî li ser vî hîmî hatiye cemidandin. Li aliyekî têngiştina civak û xwezayeeke cangiran, li aliyê din têngiştina xwedayê hikim dike û rêve dibe, bi eşqeke her tiştî diafirîne û gelekî çalak e. Bi vî awayî têngiştina diyalektîkî bi zorê hatiye danîn. Eger em bibêjin; vê têngiştin û rêbazê serdema Destpêk û Navîn rêve biriyê, wê gotina me neyê wê maneyê ku me mesele zêde mezin kiriyê.

Aliyê rêbaza dogmatîk ê mirov jê fikaran bike ew e ku li şûna têngiştina xwezaya zindî ya xwe bi xwe diberide, rêveke sekan a bi fermanên ji derve yê fermandarê mezin li ser mirovatiyê ferz kiriyê. Encama vê ya girîng li ser civakê ew e ku heman pêkhatinên cangiran û rêveberiya ji derve bi destê şivên pirr xwezayî nîşan daye. Ev rêbaz gelekî kevn e û di serdema navîn de gihîştîye di asta herî jor a ultra-subjektivizmê. Ji lewra cîhana objektîv hema bêje tine hatiye hesabandin û nayê fêhmkirin hatiye qebûlkirin. Dinya bûye xaneke demborî ya heyatê, îdealên ebedî û baqî jî weke şewazê jiyana esas hatine qebûlkirin. Kî gelekî bi dogma û klîşeyan baş zanibe ew alim hatiye qebûlkirin û li mertebeya herî jor rûniştîye. Di dîrokê de ev rêya fikrê ya di karektera antî-mîtolojîk de, ji bo jiyana gem bike û weke girtiyeke mehkûm bike, bûye xwedî roleke sereke.

Aliyê baş ê rêbaza dînî ew e ku di nav civakê de exlaq gelekî pêşde biriyê. Di vê qonaxê de li bin navê vê rêbazê fikra qencî û xirabiyê pirr baş ji hev hatin kirin û weke hikmên mutleq hatin ferz kirin. Xusûsa vê rêbazê tê derxistîye ew e; zêhnê mirov qayîşokî û nerm e, yanî bi hêsayî dikare şikil bigire. Mirov bi vê zêhniyetê ji alema heywanan a di bin xwe re cihê bûye û ev yek jî hîmê pêşketina exlaqî ye.

Bêyî exlaq mirov ne dikare bibe civak, ne jî dikare were rêvebirin. Di rêbazê de exlaq ji bo civakê rastiyeke rêveberiyê û pêkhatinek e, dest jê nabe. Bêyî ku mirov naveroka exlaq a pozîtîf û negatîf guftûgo bike, divê pêşketinê di vî warî de weke têngiştin an jî hiseke civakî ya mirov nikare jê bigere qebûl bike. Bêguman exlaq têngiştineke metafizîk e, lê ev xusûs exlaq bêqîmet û bê kêr nake. Eger mirov bibêje; exlaqê metafizîk ji yê serdema mîtolojîk çêtir e, bawer nakim ku em zêdegaviyê dikin. Nabe ku mirov civakê bê exlaq bifikire, belkî jî civaka bê exlaq weke dînozorên ji ber xwarin û gîha neslê wan qediya ye, belkî jî mirovê bê exlaq ew kes e, dawiyê li neslê xwe tîne yan jî hawîrdora cîhanê ya jiyana lê dibe diherimîne û dike ku jiyana lê nebe. Her du jî li heman benderê ne, di encamê de mirov nikare hebûna nîfşê xwe dewam bike. Jixwe di roja me ya îro de ji ber hilweşîna mezin a exlaq e ku pîrsgirêkên hawîrdor û jîngehê gihîştine ber felaketê.

Ne tenê di dînên mezin de rêbaza dogmatîk¹² di fikra Yewnan a klasîk de giraniya xwe heye. Di vê fikrê de cihê rêbaza diyalektîk û nêzîkatiyên objektîv gelekî bi sînor in. Rêbazên serdest di vê fikrê de îdealîzma Arîsto û Eflatûn e. Ew di serdema navîn de ji bo rêbaza dînî ya dogmatîk bûne palpişt û spartekên xurt. Eflatûn weke fîlozofê herî mezin ê îdealîzmê hatiye qebûlkirin û heta afirînerê wê ye yan jî wisa hatiye pejirandin û ev yek bûye sedem bi çavê pêxemberan lê were nêrîn. Ji lewra fîlozofê herî nêzî pêxemberiyê ye.

¹¹ Diyalektîk: Prensîb û rêbazê fikrî ye ku çavkaniya xwe xweza ye. Çavkaniya xwe rêzik û pîvanên xwezayê ye. Xwezayê û tiştên xwezayê pêk tînin; têkilî û bandorên wan bi hev re û li hev dikin, pêvajoyên encam û veguherîna wan bi awayekî yekpare tîne ziman. Li gorî diyalektîkê her tişt timî di nava tevgerê de ye. Bi vî awayî diyalektîk hem rewşa xwezayê û hem jî şeweyekî fikrê yê yekpare îfade dike.

¹² Dogma: Di warê îdeolojî-polîtîk de ji hukim an jî rêze hukmên hişk ên nayên rexnekirin û pêşdebirin re tê gotin.

Helwestên pêxemberên her sê dînen mezin baş hatine stabîlîzekirin û nêzî damezrandina rêbaza dogmatîk in. Di her sê dînan de jî hêmanên damezrîneriya exlaqê metafizîk bi giranî hene. Li cem Bûda, Zerdeşt, Konfuçyûs û Sokrates exlaq derdikeve asta herî bilind. Bi taybetî jî Zerdeşt weke felsefeya bingehîn qencî û xirabî bi dualîteya tarî û rohnîyê wekhev girtiye. Ev zanayên di dîrokê de cihê wan giranbuhaye, di şexsê wan de mirovatîyê di qada exlaq de qonaxeke mezin bihurandiye.

Ji bo kapîtalîzm bibe sîstema dinyayê, têgihîştina li 'rêbaza zanistî' roleke girîng lîstîye. Roger, Francis Bacon û Descartes pêşengiya têgihîştina vê rêbaza nû kirine û bi hosteyî ferqa di navbera obje û sûbje de tê diyarkirin. Di rêbaza dogmatîk a serdema navîn de cihê obje û sûbje yê zêde nînin. Weke siyekê xuya dikin û têne bikaranîn.

Ewrûpaya Rojava ya bi ronensansê rabû ser piyan, bi reforma di Xirîstiyantîyê de û bi şoreşa rohnîbûnê ya felsefî rûyekî nû da obje û sûbje yê, û bi vî awayî rêyêke nû vekir. Subjektîvîteya mirov û obejktîvîteya dinyayê du hêmanên bingehîn in, li serê quncik û goşeyê rûniştine. Rêbaza dogmatîk a gotina xwedê esas digire bi exlaq re qîmeta xwe wenda dike. Ya rastî, li şûna xwedayên berê yê bi maske û qralên li piştperdeyê, serdema xwedayên bê maske û qralên tazî destpê dike. Mêtîngeriya kapîtalîstîk di vî şêwazî de xwedîyê rola sereke ya tehrîkê ye. Îstîsmara bi navê karê, ji her alî ve hewce dibîne ku têgihîştin û fêhmkirina civakê biguhere. Sedema esasî ya di bin 'rêbaza zanistî' ya nû de ev hewcedarî û mecbûriyet e. Mirovatî û xweza bi îstîsmareke mezin re rûbirû hatine hiştin. Ev îstîsmara civakê wê bi hêsayî ji aliyê wijdanê (exlaq) wê ve neyê qebûl kirin, lê kengî karibe guhertineke mezin a zêhnî pêk bîne, hingî wê karibe xwe ji nû ve ava bike. Ha ji bo vê yekê weke rêya rast a bingehîn barekî mezin dikeve ser milê 'rêbazê'. Tê zanîn, ji bo guhertineke bi kok û ji dil Descartes ketiye nexweşîyêke mezin a şik û gumanê, ji her tiştî guman kiriye û di encamê de xwe avêtiye wî hikmê xwe yê meşhûr û gotiye: 'Ez difikirim, wê wextê ez heme.' Baş tê zanîn ku Bacon'î ji bo 'objektîvîzmê' pirr bi nazenînî tevgeriyane. Yê yekemîn; rê li ferd vekirine ku serbixwe bifikire, yê duyemîn jî derî li ferd vekirine ku çawa bixwaze bikaribe 'objeyê' bi kar bîne.

Di rêbaza zanistî de hewce dike ku mirov têgîna 'objektîvîzmê' ji nû ve û hûrûkûr şîrove bike. Ji bilî fikra analîtîk bedena mirov jî di navê de xweza hemû (zindî û ne zindî) weke obje tê binavkirin, ji bo kapîtalîzm karibe xweza û civakê bimije û hikim lê bike, vê rola bingehîn bi cih tîne. Eger mirov obje û sûbje yê hûrûkûr ji hev neke û negihîne rewabûneke mezin, der barê serdema nû de wê veguherîna zêhnî çênebe.

Sûbje hêmanê herî rewaya yê fikra analîtîk e, obje jî hêmanekî 'maddî' ye, her cure spekulasyon dikare li ser were kirin. Bi gotineke din 'objektîvîteyê' temsîl dike. Li ser vê cihêkirina ji hev a têgînan şerên mezin kirine. Şerê dêrê û zanistê divê mirov tenê weke xwe li hev rakîşandina ji bo 'rastiyê' nebîne. Di bin vî şerî de têkoşînên mezin ên civakî hene; bi awayekî din mirov dikare bibêje, civaka berê ya bi exlaq barkirî û civaka kapîtalîst a tazî ya dixwaze kirasê exlaqê ji xwe bike, xwe li hevdu radikişînin. Mesele bi tenê xwe li hev rakîşandina dêrê û zanistê jî nîne. Em hîne bi giştî civakê bigirin dest em ê bibînin; wijdanê civakê tevahiya dîrokê xwedî sîstemekê bû ku îstîsmar qedexê dikir, lanet dikir û guneh dihesiband. Li aliyê din projeya civakî ya nû ya kapîtalîzmê ya ti qedexê, guneh û lanetê nas nake, dixwaze civakê heta dawiyê li mêtîngerî û tehakumê veke. 'Helwesta objektîv' têgîna kilît a vê projeyê ye. Ev herdu sîstem pev diçin.

Fikra analîtîk bi têgihîştina 'objektîvîzmê' ti 'nirx' tineye nexwe bin operasyonê. Ne tenê keda mirov, dikare bi tevahî xwezaya zindî û nezindî bixe tesarufa xwe û bike milkê xwe. Dikare bixe ber lêkolîn û lêgerînê û

li ser her cure mêtengeriyê weke heq nîşan bide. Ji bilî súbjeyên neqane, dikare her tiştî mekanîk bigire dest û bi awayekî bêrehm îstîsmar bike û hukim lê bike. Civaka dewlet-netewe-welatî-ferd weke objeya bingehîn li dijî civak û xwezayê bi rêxistin hatiye kirin ‘vedîtinên nû ne’ û xwedî wê qudretê ne, her dînîtiyê bikin; komên mirovan qir bikin û hawîrdorê bikin ku jiyana lê nebe. Levîathanê¹³ berê mîna ku har bûye. Hema bêje ti obje nîne hukim lê neke û parçe neke. Divê baş were fêhmkirin ku nêzîkatiya objektîvist a rêbaza zanistî weke têgîneke bêguneher were naskirin wê rê li ber felaketan, ji rê derketinan û heta komkujiyên bêrehm ên mîna engezîsyonên ji serdema navîn mayî veke. Bi taybetî divê were destnîşankirin ku nêzîkatiya objektîv têgîneke zanistî ya bêguneher nîne.

Eger ‘rêbaza zanistî’ weke amûrekî mezin ê cihêbûna çînî neyê fêhmkirin wê bêkêrî û îflasa sosyolojiyê ya di roja me ya îro de jî neyê ravekirin. Ez divê eşkere bibêjim ku min demekê ‘sosyalîzma zanistî’ weke zanista civakî ya bi îdîa didît, lê di îflaskirina wê de ‘rêbaza zanistî’ ya ‘objektîv’ xwedî roleke diyarker bû.

Sosyalîzma zanistî û şaxên wê hemû piştî avakirina sîstemên civakî û pêkanînan wan ên demdirêj ji hundir ve ji hev ketin, hilweşiyana an jî yekser ji kapîtalîzma dewletê ber bi kapîtalîzma taybet ve veguherîn, ev yek ji ber ‘rêbaza zanistî’ û têgîhiştina wê ya ‘objektîvîzmê’ pêk dihat. Ez niha qîma xwe pê tînim ku bibêjim; kengî cihê van mijaran hat, ez ê bi firehî wan rave bikim. Naxwe ji niyeta durist a kesên bi baweriyê mezin beşdarî têkoşîna sosyalîzmê bûn û hewldan, guman nayê kirin.

Pêkhatinên zanistî hemû yê roleke sereke didin cihêkirina obje-súbje’yê gelekî ji serxwebûna xwe hez dikin. Ewqasî dilê wan bi serxwebûna wan ve ye, îdîa dikin ku di ser her cure nîrxên civakî de tevdigerin. Belkî jî li ser navê zanistê ji rê derketina mezin di van îdîayan de veşartîye. Belkî jî ti carî nehatiye dîtin ku zanist bi qasî serdema kapîtalîst serdemeke din ev çend bi sîstema serdest re bûye yek. Cîhana zanistê bi naverok û heta rêbaza xwe, hem hêza avakirine ya sîstemê ye, hem jî hêza parastin û rewakirina wê ye. Rêbaza zanistê ya serdema kapîtalîzmê û zanistên li ser vî hîmî çêbûne, hem hêza danûstendina sîstemê ji bo karê ne, hem jî ew hêz e; di xelekên derve û hundir ê civakê de rê li ber zêdebûna şeniyan, bêkarî, birçîbûn, êş, krîz û şeran vedike. Ji lewra tê gotin ‘ZANIST HÊZ E’ û ev yek bi gewîti¹⁴ hatiye gotin.

Belkî bê gotin; ma di vê de çi xirabî heye. Sîstema xwe bi zirxê bêgunehî û rewabûnê nuxumandiye, bi hêsayî dikare van gotinan bîne ziman û ev yek jî bi awayekî pîrr xwezayî têne îfadekirin.

Eger di roja me ya îro de modernîteya kapîtalîst di parametreyên¹⁵ xwe hemûyan de nîşan dide ku wê nikaribe dewam bike, di vê yekê de para ‘rêbaza zanistî’ gelekî heye. Ji lewra gelekî girîng e ku wexta mirov sîstemê rexne bike divê mirov li rêbaza wê ya xwe dispêrê û ‘disîplîna zanistî’ ya derketiye holê bike. Rexneya sosyalîst jî di navê de qelsiya bingehîn a sîstema rexneyan hemûyan ew bû ku wexta rêbaza sîstemê ya xwe pê ava kiribû û dewam dike, rexne kirin heman rêbaz bi kar anîn. Jixwe rastiyeke civakî ya bi vê rêbazê hatiye avakirin heye, bi heman rêbazê çiqas were rexnekirin jî mirovê nikaribe xwe ji heman encamê rizgar bike. Baş tê zanîn, yê di rêyên berê de hatine xêzkirin dimeşin wê neçar bigihîjin

¹³ Levîathan: Di mîtolojiya Fenîkeyan de navê cinawirekî xirabiyê temsîl dike. Di Tewrat û Incîlê de jî navê cinawirekî ye ku ji deryayê derdikeve. Li gorî Tewratê (Eşaya 27:1) Yehova di dema afirandina dinyayê de piştî vî cinawirî daye erdê. Di lîteratura siyasî de cara pêşî Thomas Hobes vê têgîne bi kar tîne û vî navî li pirtûka xwe ya di sala 1651’ê de nivîsandîye dike.

¹⁴ Gewî: Ji xwe razî, hinekî qurre û pozbilind.

¹⁵ Parametre: Di girtina dest a buyer an jî pêşketinekê de her yek ji têkilî an jî pîvanên diyarker.

wan gund û bajarên rê diçin wan, naxwe wê negihîjin devereke din. Sosyalîzma zanistî jî di navê de ya hatiye serê dijberên sîstemê jî ev e.

Di nirxandina xwe de ez pîrr hasas û bi nazenînî tevdiagerim ku obje û sûbjeyê li ser hîmê karektera civakî û çînî ji hev bikim. Ji ber ku ev herdu têngînên bêgune xuya dikin, ji bo modernîteya dewamkirina wê nabe, sedemên ontolojîk¹⁶ in. Ti têngiliya van têngînan, weke tê zenkirin, bi destketiyên zanistî re nîne yan jî îzafî ne û di vî warî bêgune nînin. Herî kêma bi qasî rêbaza dogmatîk a serdema navîn xwediyê têngihîştina di cihê xwe de çikiyayî ya xweza û sûbjeyê ye. Ji bo serwestbûna li jiyane bi awayekî eşkere cihêkirina obje û sûbjeyê, dike ku jiyana mirov ji serdema navîn paşketîr û lawaztir be û bi maddiyatê bifetisîne. Jiyana mirov a ku rêbaza dogmatîk ew bê nefes û ji azadiyê bê par hiştiye, modernîteya kapîtalîst jî bi cihêkirina obje-sûbje parçeparçe dike. Di qadên jiyane hemûyan de derz û qelşên kûr tene vekirin. Bi 'disîplînen zanistî' şaneyên yekparebûnê jî tene parçekirin. Jiyana civakî jî yekpare bi zeman û mekan ve ye û jê nabe. Bi parçekirina vê disîplîne nirxekî mezin hatiye wendakirin. Di roja me ya îro de bi qasî 'tengavbûna jiyane' trajediyê jiyane ya ji spartekên xwe yê cewherî, mekanî û zemanî hatiye kirin tineye. Em bi qeder û çarenûsa herî xirab re rûbirû ne. Nêzîkatiya li kansêrbûyîna civakî helwesteke alegorîk¹⁷ nîne, li dijî sîstemê şîroveya herî manedar e, ji bo jiyane.

Ev mijarek e, divê mirov hûrûkûr li ser rawest e. Bêguman di çarçoveya parêznameyekê de tenê mirov dikare bi sînor li ser rawest e. Bi rexneyeke dijber, ez rêbazeke nû pêşniyar nakim. Ev nayê wê maneyê ku ez bêrêbazbûnê jî pêşniyar dikim. Ne tenê di jiyana mirov de, di jiyana xwezayê ya zindî û nezindiyan hemûyan de qanûn, rêbaz û rêyên bi wan ve girêdayî hene û haya min ji van xusûsan heye. Ez qîmetekê didim rê û rêbazê. Lê di têngihîştina qanûn û rêbazan de her tim cewherekî determînîstîk heye, ji lewra bi girîngî û bi hosteyî divê bibêjim; mayîndebûn û israra di vê yekê de dibe ku rê li ber înkara azadî û pêşketinê veke. Ez nafikirim gerdûnê bê rêbaz û qanûn hebin. Ez her weha ji mekanîzma bingehîna a Descartes bawer nakim ku gerdûnê bi tenê weke nîzameke matematîkî digire dest. Gumanên min ên kûr hene ku mentiqê qanûn û matematîkê bi nexweşî ne. Ez zêhniyeta rahibên sumeran ên matematîk û qanûn vedîtin û zêhniyeta zanistî ya roja me ya îro gelekî dişibînim hevdu. Ez yeqîn dikim ku herdu jî heman şaristaniyê temsîl dikin.

Dijbertiya rêbazê nayê wê maneyê ku mirov wê înkare dike, di heman demê de nayê wê maneyê mirov li rêbazeke alternatîf digere. Divê were gotin ; hêja ye ku mirov li şîroveyên alternatîf ên ji bo jiyaneke azad îmkanan didin, vekirî be. Eger armanc xwe gihandina maneya jiyane be, divê rêbaz jî navbênkariya wê bike. Dewleta mezin û hilberîna îndustriyal a mezin bi serê xwe ji bexteweriyê zêdetir ji mirovatîyê re şer û hilweşîn anîne. Dema hilberîn û hêz dibin yek, mirov ji maneyê bêhtir dûr dixin. Kesên mal û milk daneserhev li hemberî jiyane her tim bûne ji wan kesên sereke yê bê hurmet tevgeriyane. Civak her tim bi guman nêzîkî daneserhevê û maldaran bûye. Ji bo mirov ji pirsgerêka rêbazê rizgar bibe yan jî vê pirsgerêkê li dawî bihêle û derbas bike; divê mirov karibe xwe li şaristanî û serdema têde rakişîne û pêre bikeve nava hesabpîrsîn û dayîne. Di demên cihê yê dîrokê de em li mînakên balkêş ên di vî warî de rast tîn. Mirov heta kapîtalîzmê û disîplînen zanistî û rêbazên wê yê mohra xwe li qalib û saziyên wê yê hemdem xistine radîkal rexne neke û li ser vî hîmî jî bo zanista mirov nêzîktirî jiyana azad dike, ji bo

¹⁶ Ontolojî: Zanista hebûnê. Felsefe û disîplîneke fikrî ye. Weke felsefeya pêşî jî tê destnîşankirin. Carnan weke teolojiyê û carnan jî weke metafizîkê tê dîtin.

¹⁷ Alegorîk: Ji bo dîmenek, jiyaneke an jî tevgerê hîne baştir were fêhmkirin, nişandana wan bi awayên berçav.

avakirina nû zendûbenda banede, gera li rêyekê hewldaneke tewş e. Niyeta min nîne ku ez bi kêra dualîteya modernîte-postmodernîteyê bêm. Di vê mijarê de tevî ku hurmeta min ji gelek nêzîkatiyan re heye jî di wê baweriyê de me ku hînê ji cewherê pirsgirêkê gelekî dûr in. Tê qebûlîkirin ku postmodernîte kirasê nû ye, modernîte pê hebûna xwe dewam dike.

Ez neçar im ku şîroveya xwe bi têngîna REJÎMA HEQÎQETÊ pêşkêş bikim. Ez bi vê, ji rêbazeke alternatîf wêdetir, li rêyekê digirim ku pê karibim ji nava pirsgirêkên mirov bi wan xapiyane û ji nirxên azadiyê dûr hatine xistin, derkevim. Bêguman di civaka mirov de her tim lêgerîna li heqîqetê hebû. Ji mîtolojiyan heta dînan ji felsefeyan heta gelek zanistên roja me ya îro gelek alternatîf ji bo bibin bersiva vê lêgerîne derketine holê. Jiyan li derveyî van alternatîfan nayê fikirîn, lê di heman demê de di vê mijarê de îroniyekê¹⁸ nayê înkarkirin heye, ew jî ew e ku guloka pirsgirêkan jî ji van alternatîfan çêbûye. Yanî ne bêyî wan dibe, ne jî bi wan dibe. Rastiyeke welê dualî heye. Lê modernîteya me ya îro cihêtiyeke xwe ya nedîtî heye. Modernîte gihiştîye wan sînoran ku êdî nikare dewam bike. Em dikarin yekser pirsgirêkên wê yên meşereke rastî tînin hişê mirov weha rêz bikin; şênîyên cîhanê bi lez zêde dibin, dewlemendiyên sererd û binerd diqedin, hawîrdor tê talankirin, derza li civakê ketiye bi lez mezin dibe, têkiliyên exlaqî ji hev dikevin, jiyan ji zeman û mekan qut dibe, jiyan ji avzûnkarî û helbestwarîbûna xwe dibe, streseke¹⁹ mezin, gidîşa çekên nukleer ên karin cîhanê wergerînin çolekê û cureyên şeran ku xwe li bunyeya civakê hemûyî gerandine û dawî li wan nayê. Gihiştina vê qonaxê bi xwe jî nîşan dide ku rejîmên me yên heqîqetê îflas kirine. Min navê ez tabloyeke bê hêvî û reşbîn çêkim. Lê em nikarin li hemberî jiyana ji destê me diçe bêdeng bimînin û neqîrin. Em bê hêvî nebin, rondikên xwe nebarînin. Lê ji bo vê jî çare divê.

Gelo lêgerîna me ya li heqîqetê hewldaneke tewş bû, naxwe em di serdema hêzên tariyê re derbas dibin? Çewtiyên mezin kengî û li ku hatin kirin; kengî ketinê û di ku de asê man?

Ji xwe bawer ez dikarim bibêjim; modenîteya kapîtalîst bi giranî hêza xwe ji avakirina civakên çewt girtiye. Bêguman nabe mirov înkare bike ku li dijî van çewtiyan gelekî têkoşînên mezin hatine meşandin. Sîstemên serketî hatin nîşandan jî ya bi serê wan hatiye li holê ye. Hingî gelo weke ku sîstem îdîa dike ya ku em têde dijîn, dinyaya dawî û ebedî ye? Gelo dinyayeke din mumkîn nîne? Haya min ji min heye ku ez jî pirsên rojane têne pirsîn dubare dikim. Belê, ji çewtiyên rêbazê yên di gelek xalan de tînin kirin heta bi şaşiyên di disîplînan zanistê de, ji şîroveyên desthilatdarî û aboriyê heta bi têngîhiştina hukim li estetîkê dike û sazîbûyîne, ez dikarim rûyê rastî yê gelek diyardeyan raxînim ber çavan. Divê ev yek piçûk neyê dîtî. Di vê çarçoveyê de ez xwe xwediyê wê hêzê dibînim ku bikevim nava ceribandinekê. Ez vê jî weke wezîfe û deynekî xwe yê li hemberî nirxên azadiyê qebûl dikim.

Ji bo ketina nava mijarê, ez dikarim weke hevoka destpêkê bibêjim; dabeşbûn û cihêbûna du qalibên bingehîn ên hukim li fikra mirov kirine obje-sûbje, îdealîst-materyalîst, diyalektîk-metafizîk, felsefî-zanistî, mîtolojîk-dînî mane qelskirine û berevajî kirine. Hûrûkûrbûna di van dualîteyan de yek ji çewtiya bingehîn a rêbazê ye ku rê li ber modernîteya kapîtalîst vekiriye. Di tevahiya dîroka şaristaniyê de pêşketin an jî pêşdebirina fikir û baweriyên ji aliyê îstîsmarkaran ve hatiye destekkirin û di dewamkirina sîstemên wan de rista rewakirine bi cih anîne û di kapîtalîzmê de gihiştine asta herî jor. Şîrovekirina van dualîteyan

¹⁸ Îronî: Bi tinazî rexnekirin. Li derveyî wêjeyê ji karanîna wê re îztîhza tê gotin.

¹⁹ Stres: Pêstîtengî-pêxîrtengî.

weke dîrokeke neberçav jî ya rastî bi kêra van sîstemên mêtînger û îqtîdarên li ser kar hatiye. Eger bi van dualîteyan serî li zêhniyeta mirovatiyê nehatiba gerandin wê di dîrokê de ti nîzama îstîsmar û îqtîdarê ev çend bi tesîr nebûna. Şerê zêhniyetê yê li dora van dualîteyan tê meşandin, mîna şehwetê hînê zêdetir rê li ber xwesteka desthilatdarî û mêtîngeriye vedike. Şopger û şopberrên heqîqetê, çiqas di van dualîteyan de serketîbûn, ewçend jî li cem desthilatdar û mêtîngeran bûne xwedî paye û cihekî berz. Ji lewra gotina 'Heqîqet desthilatdarî ye, desthilatdarî heqîqet e' gelekî cih dîtiye û hatiye piştrastkirin. Rejîma heqîqetê ya li vir behsa wê tê kirin, hevgirtiyê herî baş ê rejîma îstîsmara siyasî ye. Encama vê hevgirtinê bêhtir zordarî û îstîsmar e. Di encama vê de jî jiyana azad û manedar ji dest diçe.

Hingî karê me yê pêşî yê ciddî divê em weke rêbaz bi cih bînin ew e ku em dev ji vê rejîma heqîqetê berdin. Ya rastî divê mirov helwesteke negatîf nîşan bide: divê mirov ji her alî ve negatîf nêzî rejîma heqîqetê ya sîstemê bibe! Ez behsa helwest û beredanîneke hişk û çor nakim. Ez dibêjim; divê mirov wê çareser bike. Ne tenê li dijî tevn û torên desthilatdaran, li dijî kulmoza mêtîngeran jî helwest divê. Kengî van kulmozan li her deverê li hemberî xwe berxwedaneke manedar dîtin û ji bo avakirina koman xebat hatin meşandin, hingê sîstemê ji dûvikê xwe ve hatibe zevtkirin û êdî wê dest pê bike ji hev bikeve. Bi tevahî civak bi zêhniyetê têne avakirin û berhemê wê ne. Weke tê gotin; dest û ling civakê ava nakin. Eger wisa bûya dinya li pêşiya me wê pirr cihê bûna. Bi tevahî bûyerên girîng ên dîrokê, pêşketin û pêkhatin weke berhemên îrade û zêhniyetên bi bandor derketin holê. Yek ji çewtiyên mezin ên rêbaza Marksîst ew bû; bêyî ku şoreşê di qadên zêhnî de xurt bike, li bendê ma proleterya rojane di bin nîrê zordestî û îstîsmarê de civaka nû ava bike. Marksîstan nedît ku proleter kole ye ku ji nû ve hatiye keşîfkirin. Ew jî bi gotina beredayî ya weke 'karkerê azad' xapiyane. Tevî kêmasiyên din encama vê jî tê zanîn.

Naxwe tevî destketiyên zanistî yên mirovatiyê ku divê em maneyê bidin wan, zêhniyeta me divê çawa be?

Ji bo em bersiveke zelal bidin vê pirsê divê em objektîvîte û sêbjektîvîteyê hûrûkûr deşîfre bikin. Ji ber ku herdu zêhniyet jî di encamê de li heman benderê ne.

Ya yekemîn, objektîvîte weke ku gelek caran tê îdîakirin, îfadeya qanûnên civak û xwezayê nîne. Eger mirov hay jê hebe û hûrûkûr li ser bîponije, mirov ê bibîne qanûna objektîvîteyê ji biwêja berê 'gotina Xwedê' tê û şewazê wê yê modern îfade dike. Di vê objektîvîteyê de her tim deng di ser civak û xwezayê re holan didin. Eger em hinekî din mijarê veçirînin û ji hev bijenînin, em ê fêhm bikin ku ev deng ji ber serdestiya îstîsmarkar û zordar tê. Zêhnê objektîv û pergala dengyan dibihîse, eleqeya wan ji nêz ve bi sîstemên şaristaniyê re heye. Ji aliyê van sîsteman ve hatine terbiyekirin û guh aşînaî wan kirine. Ji objeyan agahiyên nû bîne girtin jî ev yekser bi ser hin deverên sîstemê ve dibin. Her cara tişteki nû tê dîtin, xwediyên sîstema teknîk wan berê yan jî paşê bi hezaran ben û qeydî bi sîstemê ve girê didin. Eger di berevajiyê wê de israr were kirin; weke gelek mînakên di dîrokê de hatine dîtin; ji Adem heta Brahmî, ji Manî²⁰ heta Hellac-i Mansûr²¹, ji Saint Paul heta Giordano Brûno wê li xezeba xwedayên sîstemê rast bîn.

²⁰ Manî: Di salên 215 P.Z. de ji dayik bûye. Xwestiyê dine Zerdeştîyê reforme bike, bi Xirîstiyantî û Bûdîzmê re têkel bike û sentezekê çêke. Fîlozefekî di dema Sasaniyan de jiyaye. Xwestiyê dînekî gerdûnî çêke. Ji lewra xwe jî weke xeleka dawî ya pêxemberan bi nav kiriye. Rahîbên Zerdeştî li ber van fikrên wî radibin û kirin ku Şahpûrê Sasani Manî biavêje zindanê. Tevî êşkenceyan hemûyan jî Manî ji ber ku ji ya xwe nehat xwarê di sala 276'an de hat darvekirin.

Ji ber ku objektîvîte nêzî rastî û edaletê ye, dibe ku bi hezaran dijminê wê çêbibin. Eger objektîvîte bi rastî fêhmîkirin û çavê dil be, tiştêkî pirr giranbuha ye; wexta bi nirxa jiyana azad ve girê bide mirov digihîne zanatiyeke rastî. Lê ji bo vê jî divê mirov têkoşerîya fikrê ya mîna Hellac-ê Mansûr û Brûno li ber çav bigire.

Di çarçoveya qanûnên zanistî de divê mirov bi hosteyî zanibe du encaman ji objektîvîteyê bigire. Berxwedan û hewldaneke mezin jêre divê, ji bo ku mirov bizanibe kîjan encama rastiyê û ya din jî encama sîstema hakim a li ser kar e. Şêwazê fikra objektîv ku zêdetir encama fikra analîtîk e, eger bi şêwazê fikra hisî ya kêliyan a çavkaniya wê mejiyê hisî ye, neyê girêdan, di dîrokê de wê rola dînozoren duyemîn bilîze. Cinawirê bombeya atomê çêkir, versiyona nû ya Levîathanê berê ye ku bi fikra analîtîk a modernîteya kapîtalîst hatiye teçhîzkirin. Tabloya neyênî ya em behsa wê dikin, berpirsiyarê wê ev versiyona nû ye. Em kengî xwedayê bê maske yê bi şiklê dewleta netewe lêbikolin, em ê ji nêz ve baş bibînin ka fikra analîtîk a objektîv dikare çi bike.

Sûbjektîvîzma li alî dijber ê objektîvîzmê cih digire di wê îdîayê de ye ku mirov dikare bi guhdarîkirina li xwe û spekulasyonên bê obje bigihîje rastiyê. Ev, şêweyekî Eflatûnî ye. Wexta bi serê xwe bimîne, weke objektîvîzmê aliyê wê yê di fikrê de sabit û dixape derdikeve holê, ango rastî bi qasî ku têderxistin û tê hiskirin rastî ye. Bi aliyekî xwe yê din dikare xwe bigihîne fikra mewcûdiyetê²² (existentialism). Qebûl dike ku mirov xwe bi xwe afirandî ye. Tevî ku li ser navê wê gelek êkolên²³ fikrê ava bûne jî ji bo ku di nava sîstemê de cih bigire weke objektîvîzmê paşve nemaye. Ji ber ku di têgihîştina li civak û xwezayê de ketiye 'sûbjektîvîzmê' (înkarkirina objeyê) dibe hêzeke xurt ji bo mirov ber bi ferdperestiyê ve bibe. Têgihîştina ferdê modernîteyê dike egoîst têkiliya xwe ji nêz ve bi sûbjektîvîzmê re heye. Ji ber ku ev yek li şûna 'ez' a rast ber bi ezeziyê ve dibe, weke motîvasiyona bingeşîn a diçe civaka 'bi tenê dixwe' tê dîtin.

Sûbjektîvîzm ji fikra teqînî a 'çiqas ezîtî ewqas heqîqet' jî berpirsiyar e. Sîstema kapîtalîst gelek fikrên xwe ji vî şêwazê fikrê girtiye. Ev şêwazê fikrê di serî de edebiyat di qada hunerê de jî hatiye nîşandan û bi afirandina cîhana ferazî (imaginary) bi encam bûye. Bi rêya hunerê îndustriyê bi tevahî civak kir bin bandora xwe û meşrûiyeta sîstem hewcedarî wê ye qat bi qat bi cih tîne. Civak kêlî bi kêlî di bin bombebarana ferazî de tê ragirtin û dihêle ku qabiliyeta xwe ya fikirînê wenda bike.

Heqîqet dadikeve asta cîhaneke sîmulasyonê²⁴. Maneya ferqa di navbera kopî û esil de namîne.

Aliyê erênî yê sûbjektîvîteyê li xwe guhdarîkirin, zêdetir bi fikra hisî ve girêdayî û têkildar e. Di xweguhdarîkirinê de keşîfkirina bi têderxistin û hiskirinê aliyekî xurt e.

Di zanyariya Rojhilata Naverast û Tesewifê de hewldanek hatiye dîtin ku bi rêbaza li xwe guhdarîkirinê yekparebûna civak û xwezayê bê danîn. Bi vê jî gelek qonax hatine derbaskirin. Hîne jî mirov dikare weke çavkaniyeke xurt bike ku bi kêr bê. Li hemberî objektîvîzma Rojava, sûbjektîvîzma Rojhilat di warê exlaqî de bi nêzîkbûna xwe ya civak û xwezayê xwedî roleke li pêş e. Objektîvîzm û Sûbjektîvîzm jî timî ketine

²¹ Hellac-i Mansûr: Di sala 848'an de li bajarê Îranê Tûrê ji dayik bûye û di sala 922'an de li Bexdayê çermê wî gurane û darve kirine. Di cîhana Îslamê de yek ji tesewifên mezin e. Bi gotina xwe ya 'Ena el-Heq' navdar e.

²² Mewcûdiyet : (existentialism) Ekoleke felsefeyê ye. Bawer dike ku mirov xwe bi destê xwe diafirîne.

²³ Êkol: Gotineke bi koka xwe Fransî ye. Bi maneya doktrîn, teyara fikrî, pêla hizirîn, dibistan û sîstemê tê.

²⁴ Sîmulasyon: Di dinya feraziye de çêkirina tiştêkî mîna yê esil. Lihevçêkirî.

nava wê nexweşiyê ku xwe weke dengê Xwedê nîşan dane. Ji vî alî ve herdu digihîjin hevdu. Nêzîkbûnên xweda, xweza û civakê yên eqlê mirov tînegihin û hundirîn in, nikarin xwe rizgar bikin û dikevin xizmeta qralên tazî û li piştperdeyê yên di rewşa xwedayên bi maske û bê maske yên sîtemê de ne.

Roja me ya îro, ya rastî di modernîteya kapîtalîst de objektîvîzm bi saziyên dibistan û zanîngehan ên pozîtîvîst (têgihîştina zanistê ya ku xwe tenê dispêre rastiyan maddî û fizîkî) ; subjektîvîzm jî bi her şewaz saziyên xwe yên ruhaniyet û dîndariyê bi awayekî zexm û qehîm cihê xwe girtine û ji du aliyan ve sîstemê rewşa dikin. Ji rêbazê heqîqetê, ji rejîmekê zêdetir bi dondankiya sîstemê radibin. Weke sazî û kadroyên rewakirina desthilatdarî û îstîsmarê, bi qasî saziyên mêtîngerî û zora eşkere bi kêr tên. Careke din hêzên sîstemê yên bi gotinên 'desthilatdarî heqîqet e', û 'zanist hêz e' bûne yek li pêşberî me ne. Navê lîstika di sêgoşeya sermaye-zanist-siyasetê de ku em dikarin weke 'şirketê' bi nav bikin, gera li heqîqetê ye. Li derveyî vê lîstikê her gera li heqîqetê ya dijminê sîstemê ye, yan tê tînekirin, yan jî dikişînin nava xwe û hewl didin wê bihelînin. Mane gelekî zêde ji dest çûye û li hemberî vê rewşê, şaristaniya maddî di qonaxa xwe ya pêşketî de dor li me girtiye. Ji xelesa hêza sermaye-zanist-polîtîk mirov çawa dikare xwe rizgar bike? Ji Nietzsche heta Michel Foucault filozofên azadiyê li bersiva vê pirsê geriyane û ev pirs ji wan pirsan nîne mirov karibe bersiva wê bide. Filozofên em behsa wan dikin, li hemberî modernîteyê hukim dane ku 'civak hatiye xesandin' û 'mîrov miriyê' ji lewra divê mirov van filozofan fêhm bike. Gelek nexweşî hene van hukmên filozofan piştrast dikin; kampên mirinê, bombeya atomê, şerên qirkirina etnîk, talankirina hawîrdorê, bêkariya girseyî, zêde zêde tengavbûna jiyane, pîrbûna kansêrê û nexweşiyên mîna AIDSê. Ji lewra jî gera li heqîqeta dijber jî gelekî hewce dibe.

Divê ez careke din destnîşan bikim ku ekolên sosyalîzma zanistî, sosyal-demokrasî û rizgariya neteweyî ku saziyên mezin ên muxalîf tîne qebûlkirin, ji zû ve weke mezhebên modernîteyê cihê xwe diyarkirine û rola xwe rabûne. Mîrov fêhm dike ku gelek lêgerînên kirasguhertî yên postmodern dibistanên fikrê yên modernîst in.

Sîstem dema digihîjin herî serî êdî destpê dikin serberjêr diçin û ji hev dikevin. Salên 1970î pêvajoya serberjêrçûyîna modernîteya kapîtalîst îfade dike. Di vê demê de di warê rêbazê de ji pêş çav dikeve û parçebûyîna dikeve rojevê. Fikra ekolojîk, ekolên femînîst, tevgerên etnîk-çandî bi vê pêvajoyê re eleqedar dikevin dewrê. Parçebûna rêbaza zanistî, hişt ku hebûna dinyayên din û nirxa şîroveya azad derkevin holê. Mîrov dikare vê pêvajoyê weke dema kaotîk jî bi nav bike û pîrr girîng e ku mirov vê demê bi têgihîştineke dewlemend qebûl bike û dîsa wê weke berxwedana komên xwedî zêhnîyetên cihê yên li gorî rastiya xwe li dijî kulmozên desthilatdariyê radibin bibîne.

Dema dîrokî di warê hûnandina rêbazên cihê yên nû û heqîqetan de berdare, bi vê tespîtê mirov dikare bibêje; îhtîmala ku civak di asta koman de ji nû ve were avakirin zêdetir e. Ji wezîfeyên rojane yên pratîk in ku utopyayên azadî û wekhevîyê bi awayekî berçav di nava civakê de bêne avakirin. Ya li vir hewce dike nîrxê riya mirov daye ber xwe û hêza îradeya (vîna) azadiyê ye. Em behsa wê demê dikin ku eşqa heqîqetê nêzî jiyana azad dibe. Gotina me ev e: HEQÎQET EŞQ E, EŞQ JIYANA AZAD E!

Wê wextê, hem weke rêbaz û hem jî rejîma heqîqetê em bi eşq bi pey jiyana azad nekevin, em ne karin xwe bigihînin zanîna hewcedariya me pê heye, ne jî em dikarin pêşengên nû û dinya xwe ya civakî ava bikin. Di çarçoveya van tesewirên xwe de em ji nêz ve li mijara zanîn û pêşengiyê binêrin.

Em bi redkirina yên beriya Bacon û Descartes dest bi lêkolîn û lêgerîna xwe bikin. Piştî ku me dualîteyên obje-sûbje û ruh-beden red kirin, ji her aliyê ve li cih e ku mirov weke destpêk insên bixe bingeha dabaşê. Em ne behsa dinyayeke mirov di navendê de û ne jî behsa nêzîkatiyeke humanîst dikin. Em behsa rastiyan ku di mirov de gihiştine hev dikin.

- 1- Weke kevirê bingeînê e maddeyê atom, hem di warê hejmarê û hem jî di warê rêzbûnê de bi awayê herî dewlemend heye û gihiştîye hev.
- 2- Mirov di cîhana biyolojîk de ji heywan û nebatan hemûyan zêdetir xwedî awantajê temsîliyetê ye.
- 3- Şeweyên herî pêşketî yên jiyana civakî ava kirine.
- 4- Cîhaneke zêhnî ya gelek nerm û azad temsîl dike.
- 5- Dikare metafîzîk bijî.

Ev xislet û taybetmendiyên em behsa wan dikin; mirov dikare di zikhev de û yekpare heman demê li cem însên bibîne. Di vî warî de çavkaniyeke nedîtî ye. Bi awayekî yekpare fêhmkirina vê çavkaniyê di heman demê de fêhmkirina gerdûna pêkhatî ya tê zanîn e. Bi kêmanî xwedî wê qîmetê ye ku ji bo fêhmkirinê destpêkeke rast e.

Pêşî, weke kevirên atom jê pêkhatî têkiliyên zindî yên di navbera atoman û nava atomê de herî baş di mirov de têne teşxîskirin. Bi awayekî din, mumkîn e, mirov weke maddeyê rêzbûyî ya difikire were tesewirkirin. Bêguman, bi vê tesewirê em mirov bi tevahî ji maddeyê pêkhatî nahesibînin û maddeyê jî ji hisa zindîtiyê bêpar nabînin. Madde li gorî xwe xwedî hisa zindîtiyê ye, mirov jî ji kombûna vê maddeyê wêdetir xwedî maneyekê ye. Bêguman bi vî awayî manedayîn hewldaneke dijwar e. Divê mirov di vê têgihiştinê de li çavkaniya metafîzîkê bigere. Ji bo têgihiştinê em bi şewazekî nerm û qayişokî yê bê sînor diponijîn, heye ku ev yek ji dualîteya madde-maneyê bibuhure. Belkî jî armanca her tiştê zindî û ne zindî bihurandina ji vê dualîteyê be. Armanca maddeyê ew e ku bi mane bibe, armanca maneyê jî ew e ku ji maddeyê bibuhure. Heye ku hilma herî mirî ya eşqê mirov di vê dualîteyê de bibîne. Belkî jî dualîteya 'dehfdan-kişandin' bi xwe veguherîbe madde-maneyê. Wexta tê gotin di bingeha gerdûnê de eşq heye belkî jî mebest jê ev dualîte be. Mîna ku ev eşq di mirov de li ser hîmê herî bi hêz rûniştî be.

Ez dixwazim vê bibêjim: Li gorî min lêkolîna maddeya di mirov de rêbaza herî nêzî rastiyan ye. Wer xuya ye; li laboratorên modernîteyê yên bi awayekî dijwar hatine îzolekirin, mumkîn nîne mirov xwe li ser maddeyê bigihîne şîroveyeke nêzî rastiyan. Jixwe di fizîka kuantûm de têkiliya di navbera 'ya çav li ser' û 'çavdêr' de qet rê nade pîvanê. Çavdêr dikare maddeyê biguherîne, ya çav li ser jî di şert û mercên laboratorê de dikare xwe ji çavdêr vedize, rizgar bike. Wê wextê fêhmkirineke rast tenê bi çavdêrê û çavê hundirîn mumkîn dibe. Jixwe ji mirov çêtir laboratorê nabe. Bi vê rêbazê Demokritos²⁵ karîbû atomê keşif bike û rêbaza rast jî pirr ji mêj ve destnîşankiribû. Em nabêjin laboratorê bê kêr e, em dibêjin; cihên prensîbên bingeîn di çavdêriya hundirîn û xweguhdarîkirinê de ye.

²⁵ Demokritos: Berî Zayîne di salên 460-370 de jiyaye. Materyalistê herî mezin e serdema antîk e. Li gorî wî rastî tenê atom û valahî ye. Li gorî wî ruh jî weke her tiştî ji atoman pêk tê. Bi tevahî xweza ji atoman pêk tê.

Em dikarin prensîba xwe hînê zêdetir xurt bikin. Bi tevahî qanûnên fizîk û kîmyayê mumkîn e, di mirov de nêzî bêqisûrê bê dîtin. Ti laboratûwara kîmya û fizîkê bi qasî di ya mirov de xwedî tevneke bi kapasîte nîne. Agahiyên fizîk û kîmyayê yên herî zêde nêzî rastiyê mirov dikare xwe di însên de bigihîne. Maneçêkirina ji têtikiliya madde-enerjiyê dîsa bi şeweyeke dewlemend di mirov de heye. Ew derfet heye mirov xwe di mejiyê însên de bigihîne yekîtiya madde-enerjî-fikrê. Gelo ev yekîtiya di mirov de taybetiyeke gerdûnê ye? Tespîta me dikare me ber bi pirsêke wisa mezin ve bibe.

Tê fêhmkirin ku di esasgirtina mirov de prensîba me ya yekemîn heta dawiyê xwedî potansiyela têtigihştinê ye. Ji lewra em dikarin weke prensîbeke rejîmê ya tekûz ji bo rêyeke bi esas a agahîgirtinê û çawatiya heqîqetê bifikirin.

Ya duyemîn, em dikarin dualîteyên zindî û nezindî bi mînakên dewlemend di mirov de bibînin. Di nav zindîtiyên darî çav de ya mirov xwediyê taybetiyên herî pêşketî ye. Pêşketina zindîtiyê di mirov de derketiye asta herî jor. Bi vê re beşê maddeyê jî bi pêşketina zindîtiyê di zikhev de û pêre gihîştîye asteke pêşketî. Bi serûberiya di maddeya mejî de û pêşketina di zindîtiya wî de hînê jî tijî sirr e. Zanist der barê mejî de xwedî agahiyên gelekî bi sînor in. Di mejî de têtikiliyên di navbera qabîliyeta maddeyê ya nîzamî û zindîtiya qabîliyeta fikra mucered de bi dest xistiye, hînê jî weke pirsgirêke mezin a keşfê li pêşiya me radiwest e. Em wexta behsa dewlemendiya mînakan dikin em behsa vî organê muhteşem dikin. Her weha di serî de dil, organên din ên bedenê bi serê xwe mûcîze ne. Ez hema yekser vê bibêjim; organên mirov ew çend kompleks in, nabe ku mirov ji lêkolînên tibbî re bihêle. Bi yekîtiya tevahiya zanistan hêja ye, lêkolînên hînê baştir bêne kirin. Dualîteya ruh-beden a mirov di qada psîkolojî û tibbê de hiştin cehaleteke mezin e, û heta bi qasî qetlê gunehekî mezin e.

Di mînaka mirov de çavdêriya em li ser têtikiliya zindî-nezindî bikin, divê mijarê bi hinek feraziyan rave bikin. Beriya her tiştî divê em qabîliyeta zindîtiyê weke potansiyelê di maddeyê de qebûl bikin. Eger ev qabiliyet nebûya, tevna maddî ya di mirov de wê bi zindîtiya fikir û his a ku jê gelekî pêşketîtir e, nikarîbûya hevalbendiye bike. Eger wisa be, em çawa dikarin bi têtigihştineke xurttir di maddeyê de xwe bigihînin potansiyela zindîtiyê? Bersiva yekemîn, divê dualîteya 'dehfdan-kişandin' li serê têtigîna zindîtiya potansiyelê bê danîn. Ev prensîba xweser a di gerdûnê de tê dîtin, dibe ku manedar be, mirov wê weke potansiyela zindîtiyê şîrove bike. Ya duyemîn jî bi vê prensîbê ve girêdayî karektera pêlê ya bi perçikan ve em dikarin nîşan bidin. Em dikarin li vê dualîte û prensîba di gerdûnê de hebûn-valatiyê zêde bikin. Mirov nikare li hebûneke bê valatî, valatiyeke bê hebûn bifikire. Eger em zorê bidin sînorên fikra xwe, ya rastî wexta mirov ji dualîteya hebûn-valatiyê bibuhure wê herdu jî ji holê rabin. Em dikarin çî navî li pêkhatina nû bikin? Ha ev jî pirsê duyemîn a mezin e. Hinek weke hînbûne dikarin yekser bersiv bidin û bibêjin; 'xwedê' ye. Lê eger em di vê mijarê de nelezînin dibe ku em bigihîjin fikrên manedartir. Belkî jî em ê karibin bigihîjin maneya sirra jiyane û bersiva wê.

Weke tê zanîn ji bo dehfdan û kişandinê karekterê pêlê yê perçik hewce dike. Karektera perçik a di her teyisandina pêlekê de heye, sedema hejmarê leza di saniyê de 300.000 km ye. Jixwe têtigihştina 'kunên reş' yên rohnîyê dadîqurtînin jî rewşa esrarengîn zêdetir giran dikin. Piştî ku hêza lezê ya tîrêjê hat daqurtandin rastiya mirov bigihîjîyê çî ye? Yek ji pirsên zor jî ev e. Eger em ji kunên reş re giravên

enerjiya xam bibêjin, em ê ji enerjiya diteyise re çî bibêjin? Gelo gerdûn ji kuneke reş a ji dualîteya madde-kun pêk tê? Gelo di vê rewşê de madde ew e ku ya ne madde ye xwe nîşan dide û dike bê dîtin? Eger wisa be, gelo em nikarin vê gerdûna xwe dide dîtin, weke zindiyeye mezin bibînin? Gelo di jiyane de dualîte hemû vê dualîteya gerdûnê bi bîr dixînin? Mînak hezkirin-nefret, qencî-xirabî, xweşikî-krêtî, rast-çewt dibe ku ev xwe nîşandana vê gerdûnê bin? Mirov dikare pirsan bêserûbin bike. Lê eger em bi pirsên zanista em pêre dilebikin û nas dikin mijûl bibin, dibe ku hînê zêdetir me hîn bikin û bi kêr bên.

Bi delîlan piştrast bûye madde enerjiya şidiyayî ya ketiye serhev e. Hevkêşeya navdar a Einstein tê zanîn. Tê gotin di navbera mirovê mirî û mirovê zindî de ferqa giraniya enerjîyê ya 18 gram heye. Gelo di rewşeke welê de zindîti dibe sistemeke taybet a herikîna enerjîyê? Wexta ev enerjî derdikeve û vala dibe, gelo hebûna xwe diparêze? Hingî gelo ruhparêziya di baweriya animîzmê de nayê piştrastkirin yan jî qet nebe nayê wê maneyê ku divê ev bawerî li ber çavan were girtin? Gelo ma nabe ku mirov têgihîştina dibêje; 'gerdûn tijî ruh in' yan jî peyva Hegel²⁶ a 'mejiyê gerdûnê' (Geist) weke 'enerjî ruhê maddeyê yê zindîtiyê ye' binirxîne û weke têgihîştin, hiskirin û şîroveyeke ciddî li ber çav bigire?

Em dikarin pirsên bi vî rengî hînê zêdetir bikin. Ya girîng ew e, em ê têkiliya zindî û nezindîtiyê, ne bi dogmatîzma metafizîk a serdema navîn şîrove bikin, ne jî bi cihêkirina obje-sûbje, ruh-beden a modernîteya kapîtalîst nêzî heqîqetê bibin. Ne prensîba hêza afirîner a ji derve can dide, ne jî dualîteya madde-ruh a ji mêj ve di gerdûnê de heye dikarin têgihîştina me ya dewlemend a jiyane rave bikin. Pirsên me kirin û mînakên me dan, nîşan didin û rave dikin ka em çiqasî li ser dewlemendiya di mirov de bipojînin, em ê hêza xwe ya çavdêrî û lêkolînê xurt bikin, zindî û zindîti jî di navê de şensa me wê hebe em bûyeran hemûyan (bûyerên mucîzewî jî di navê de) fêhm bikin.

Divê mirov bawer bike ku di gerdûnê de prensîbeke edalet û dadê heye. Ti pêkhatin bêyî şertên xwe û ravekirina xwe dernakeve holê. Xweza, di pêkanîn û çêkirinê de ji dîtina me wêdetir bi edalet e. Ji qabiliyetên me yê çavdêriyê yê şaşkirî û berevajîkirî divê mirov civaka şaristaniyê berpirsiyar bibîne, belkî bi vê tespîtê şîroveya me li cih be. Çêbûna mirov jî pêşketineke adil e ku pêk hatiye. Mirov dikare bibêje; bi tevahî nîzama gerdûnê, cîhana biyolojîk û pêkhatinên civakî di xizmeta hebûna mirov de ne. Ma ji vê mezintir edalet dibe? Eger dewlet û hiyarerşiya mezin a di civakê de ev rastî berevajîkirin û ser van rastiyan girtibin, divê mirov weke berpirsiyarê vê jî dîsa van hêzên mirov ên berevajîkar bibîne. Hingî jî mirovên li pey edaletê diçin wê bi xwe wezîfedar bin. Ji bo edaletê yê/ya her cure mane û çalakiyê bike dîsa mirov e. Bêguman mirovên bibêjin 'ez li edaletê digirim' ew kes in ku divê daxwazkar bin, pêdiviyan bi awayekî manedar, çalak, rêxistinkirî û bi dewamî bi cih bin.

Di cîhana biyolojîk de nirxandina pirr texlîdî û qonaxên beridandinê di nav perspektîfa me ya sereke de mumkîn xuya dike û hêsan dibe. Mirov bi saya derbasbûyîna di navbera molekulên zindî û nezindî de, dikare fêhm bike ka çawa nebat ber bi heywanbûnê ve beridîne. Zanist di van mijaran de têra xwe pêşde çûye. Tevî kêmasiyan û pirsên bêbersiv mane, em gihîştine dewlemendiyeke mezin a maneyê. Gerdûna nebatan bi serê xwe mûcîzeyek e. Ji kevzeke seretayî ber bi dareke mêweyan a nedîtî, ji mêrgan ber bi gulên bi stîrî beridîn hêza qabiliyeta zindîtiyê nîşan dide. Jixwe delalbûna gulê û di asta xweşîkbûna wê de bi stîriyan xweparastina wê, ji kesê herî korfêhm re jî dikare hinek tiştan bibêje. Aliyê herî balkêş ê beridandinê ew e ku qonaxa paşî qonaxa pêşî di xwe de dihevine û weke parçe û endamekî dewlemendiyeke diparêze. Nebata herî dawî û paşî wekî ku xulaseya tevahiya nebatan

²⁶ Hegel: (George Vilhelm Friedrich 1770-1831) Bi giştî îdealîzm û bi taybetî jî nûnerekî mezin ê îdealîzma Elman e. Li gorî yekê, piştî Kant filozofê herî mezin ê îdealîzma Elman e. Di dîroka felsefeyê de cihê girîng ê Hegel ew e ku yekem car rêbaza diyalektîkê weke sistemekê bi rêkûpêk kiriye.

be, bi rola 'dayikê' radibe û hebûna xwe dewam dike. Weke ku tê zenkirin, di beridandinê de (Dogmatîzma Darwînîzmê) zindî hevdu tine nakin, dewlemend dikin, zêde dikin û hebûna xwe dewam dikin. Ji texlîdekî gelek texlîd, ji kevza seretayî ber bi cûrbecûriyêke bêserûbinî pêşketinek heye. Divê mirov pirrtexlîdî û cûrbecûriyê weke ziman û jiyana nebatan fêhm bike. Ew jî xwedî malbat, xizm û heta carinan xwedî dijmin in. Ji lewra her texlîd û cins weke prensîb xwedî pergaleke parastinê ye. Hema bêjin; ti hebûn ji parastinê bêpar nîne.

Taybetmendiyeke din a ku divê mirov çavdêrî wê be jî zêdebûna bi cins û bê cins e. Zêdebûna bê cins yek ji şewazên zêde kevin ê zêdebûnê îfade dike, zêdebûna bi cins jî bi cotbûnê zêdebûna texlîda cinsên cihêwaz îfade dike. Nêrtî û mêtiya di yek endamê komekê de ji qonaxên derbasbûnê heta îro mane. Ji bo pirrbûn û cihêwazbûna texlîdan divê cinsiyet di komên cihê de temsîla xwe bibînin. Mêti û nêrtî bi komên cihê ji hev nebin, nikarin xwe bigihînin cûrbecûriyê. Li vir em harîqayeke xwezayê re rûbirû ne. Zewacên xizman weke dewama vê nêrtî û mêtiya di komê de cih digirin. Di cotbûna van zewacan de em pirrî caran dibînin cins xwe li hev radikişînin, texlîdên bi felç derdikevin holê û ev yek jî weke encameke vê beridandin²⁷ û tekamulê ye. Cihêbûna cins weke nêr û mê, di tevahiya gerdûnê de weke pîvaneke pêşketinê li ser hîmê nakokiyê erênî, bi cihêbûnê (em jêre dikarin bibêjin diyalektîka pozîtîf jî) pêşketina xwe dewam dike. Pirr eşkere ye ku israra 'weke xwe mayîne' înkara pêşketinê ye. Baş tê fêhmkirin ku her gera li heqîqetê ya mutleq (fikra metafizîk) ku bi prensîba 'her weke xwe ye' radibe, jê nayê gerdûnê şîrove bike.

Pirsgirêke din a divê em balê bikişînin ser jî ew e, ka çima gerdûn dixwaze pêş bikeve? Bi awayekî rasttir, gelo taybetiya pêşketinê ya gerdûnê bi xwe delîlê zindîtiya wê nîne? Tiştêkî qabîliyeta xwe ya zindîtiyê tinebe, ma dikare pêş bikeve? Cîhana biyolojîk bersivdana vê pirsê hêsan dike. Ji bo pêşketina biyolojîk pirseke din a girîng der barê îstîsnabûna 'dinya' me de ye. Bi qasî ku em dizanin û haya me jê heye, tê gotin, di gerdûnê de stêrkeke zindîtî lê hebe, nehatiye dîtin. Ev nêzîkatî bi xwe gelekî bi pirs e. Berê pêşî divê em bi bîr bixin ku ji bo tespîtîkirina tevahiya stêrkan, kapasîteya mirov gelekî bi sînor e. Pêşî (kelmêş) çiqasî karibe dinyayê şîrove bike, mirov jî gerdûnê ewqasî dikare (belkî) şîrove bike. Gotina 'mirov dikare her tiştî zanibe' îdîayeke fikra metafizîkê ya ji wesweseya wê ye. Ev, helwestek e, dişibe afirandina xwedê.

Ji bo mirov pêkhatina di gerdûnê de qewimiye rave bike, bi hejmaran anîna wê ya ziman û di nava hejmaran de fetisandina wê zêde bi kêr nayê û wê rave nake. Jixwe ji bo serwextbûna li hikmetên dinyayê, hîne em li destpêkê ne. Ji niha ve diyar jî nîne serwextbûn û têgihîştinê me rastî çî bîne. Pirrî caran tê gotin 'Her zindiyek gerdûnek xwe heye' pêwîst e, mirov vê têgihîştinê piştguh neke. Dîsa mirov pêre gerdûnên din jî bifikire, dibe ku hin aliyên din rave bike. Eger em mînakeke weha bidin, em ê baştir karibin qala mebesta xwe bikin: di bedena mirov de her şaneyê zindî li gorî xwe hebûnek e, û heta di şaneyên mejî de fikir çêdibe. Ma hucre û şaneyên bi vê xisletê dikarin bibêjin, bi qasî ku em difikirin, gerdûn heye? Li aliyekî din, ev şane haya wan ji mirov û gerdûna mezin a li dewrûbera mirov nîne. Lê ev rewşa em behsa wê dikin, hebûna mirov û gerdûnên mîkro-makro ji holê ranake. Gelo nabe ku em mirov jî weke şaneyekê di vê gerdûna makro de qebûl bikin? Eger em bi hêsayî wêribin vê bikin, em dikarin ji aliyê cuda ve hukim li hebûna gerdûnan bikin. Mebesta me ji gerdûnên bi hev re ew e; eger her gerdûn girêdayî qonaxekê (sefheyekê) û pîvana pêlekê be, eger wisa tê şîrovekirin, hingî mumkîn e ku bi qasî neyê jimartin gerdûn hebin. Sîstema pêlê ya mirov jî zaye bi tenê yek ji van qonaxan e.

²⁷ Beridandin: (evrim) evolution. Di pêşgotinê de ev gotin hatiye ravekirin.

Bi van vegotinan mebesta me spekulasyon nînin. Em dixwazin ji fikra teng xwe xilas bikin. Em dixwazin ji xefika berevajîkirina bawerî û zanîne ya nîzama dewletê û hiyarerşiyê rizgar bibin. Pirraniya nexweşiyên rêbazê berhemên wan in. Dîsa van mekanîzmayên dewletê û hiyarerşiyê ku weke mekîneya derewan û çeloxwarîkirinê dixebitin, gelek fikrên rast jî tine kirine.

Cîhana heywanan bi serê xwe sîstemek e. Di destpêkê de cinsê ku şaneyê hevbeş a heywan û nebatan temsîl dike, derketiye holê. Jixwe bi çavdêriyê baldarî wê bê dîtin ku bêyî cîhana nebatan wê derbasbûna cîhana heywanan nebe. Jiyanê nebatî şertê pêşê jiyanê heywanan e. Ya girîngtir jî hebûneke pêşketî ya nebatan şertê hebûneke pêşketî ya heywanan e. Zindîtiya potansiyel di cîhana heywanan de rê vedike li hisên pêşketî yê weke dîtin, bihîstin, êş, xwestek, hêrs û hezkirinê. Ji ber ku timî li pey xwarinê baz dide, hewce dike ku mirov birçîbûnê ji nêz ve hûrûkûr lêbikole. Bi hêsayî mirov dikare têkiliya bêparbûna ji enerjîyê bi birçîbûnê re deyne. Careke din têkiliya di navbera zindîtiyê û enerjîyê de derdikeve pêşîya me. Bi dawîhatina li birçîbûnê re ya ku diqewime ew e; enerjîya hewcedarî pê heye rezerv bûye û hatiye hilgirtin.

Pêdiviya bi têkiliya cinsî jî hewce ye, ji nêz ve were lêkolîn. Ev pêdiviya xwe dijwar û bi arezû dide hiskirin, fonksiyonek e, dewamkirina jiyanê îfade dike. Zêdebûn û kombûna enerjîyê di pêkhatina têkiliya cinsî de dîsa têkiliya wê ya bi jiyanê re têne bîra mirovan. Lê divê mirov têkiliyên cinsî weke yekane sedema bi tenê ya ji bo dewamkirina jiyanê nefikire. Belkî jî yek ji rastiya pêşneketî ya ji bo dewamkirina jiyanê rêya bi têkiliya cinsî ye. Bi vê riyê, mirov tenê li gorî hejmarê jiyanê xwe dewam dike.

Curbicurî û beridandin di jiyanê de rê li ber dewlemendiyê vedikin. Wekî din, têkiliya cinsî ne tenê xwesteka jiyanê û dewamkirina wê ye, tîrsa ji mirinê, ya rastî mirinê bi xwe di nava xwe de hildigire. Her têkiliya cinsî hinekî jî mirin e. Hin heywan hene piştî têkiliya cinsî yekser dimirin. Wê wextê mirov dikare bibêje; zêde girêdana bi têkiliya cinsî ve pêkhatina mirinê û rewşa jiyanê ya herî paşketî bi bîr dixê. Bi tenê mirov bikeve ber destê têkiliya cinsî, ev rêya mirinê xurt dike. Têkiliya cinsî çendîn wergere hisên hezkirin û xweşikbûnê, çendîn bê jiyan, ew çend mirov nêzî bê mirinîyê dibe. Di berhemên hunerî de hisa bê mirinîyê encama vê yekê ye. Zêdebûna bi rêya cinsî, em dikarin weke şewazekî parastinê şîrove bikin. Tu çendîn zêde bibî, tu dikarî his bikî ku tu heyî, tu yê dewam bikî û xwe biparêzî.

Em ê di civaka insên de hînê ji nêz ve li mijara têkiliya cinsî û zêdebûnê binêrin. Çewtiyê gelekî mezin e ku mirov zewqa di çalakiya cinsî de weke 'eşqê' bi nav bike. Berevajî, zewqa girêdayî têkiliya cinsî înkara eşqê ye. Modernîteya kapîtalîst seksualîte weke kansêrekê mezin kiriye û ev yek jî bi navê eşqê kuştina civakê ye. Eşqa rastî, ew heyecan e, ji zimanê pêkhatina gerdûnê tê hiskirin. Gotina mewlana ya dibêje; **'Di vê alemê de çi heye eşq e, jê pêve tev qal û qîl e'** dibe ku bibe şîroveyeke heqîqî ya eşqê. Kengî mirov karîbû ji zewqa têkiliya cinsî bihurî wê karibe behsa eşqê bike, ya rastî girêdayî dualî pêşketina asta azadiyê ya di exlaqê mirov de ye. Di warê maddî de, têkiliya şehweta cinsî bi bêtevgerî û jidestdana azadiyê re heye. Ya rast ew e ku ne tenê têkiliya di navbera jin û mêr de eşqa di navbera hêmanên tevahiya gerdûnê de divê mirov bi ahenga pêkhatinê ya eşqê ve girê bide.

Pêşketina his û hestan bi serê xwe mûcîze ye. Mînak divê em dîtinê çawa şîrove bikin? Ji sedî sed diyar e ku dîtin yek ji hêmanê herî pêşketî yê zindîtiyê ye. Dîsa eşkere ye ku bêyî rohnîyê mirov nikare bibîne. Dîtin şewazekî fikrê ye. Di serî de seksualîte, girîng e ku mirov bi tevahî taybetmendiyên zindîtiyê weke awayekî fikrê bibîne. Zindîtiyê bi xwe qabiliyeteke têgihiştinê û hînbûnê ye. Di vê çarçoveyê de gotina Descartes a 'Ez difikirim, wê wextê ez heme' li cih e. Eger em hînê bi giştî binin ziman: em dikarin bibêjin, tevgera gerdûnê ya bi pîvan û rêzikan, hînbûn e. Rêzik û pîvan hînbûnê bi bîr dixînin. Lê

dîsa jî hînbûna bi çavan pêşketineke muhteşem e. Ev gotin têne fêhmkirin: 'Xwedê ji bo xwe bibîne gerdûn afirand.' Hukmê Hegel ê ji bo hay ji xwe hebûnê 'Geist' dibe madde têtildarî dîtinê ye. Dibe ku dîtin yek ji armancên pêkhatinê be.

Zewq û hisên êşê xwe weke zindîtiya havyan didin hiskirin. Herdu his jî hayjêbûna ji jiyane bi bîr dixînin. Herçiqas bi zewq bibe ewqasî haya xwe ji jiyane dibe, jiyane qebûl dike; dîsa çiqasî êşê bikişîne ewçend haya xwe ji jiyane dibe, lê derdê jiyane nayê kişandin û dewamkirin. Herdu jî ji bo hînbûnê du dibistanên baş in. Zewq û êş ji bo hînbûnê gelekî giranbuha ne. Zewq mirov baş hîn dike, lê dikare rê li ber her dîniyê veke. Dîsa êş mirov baş hîn dike, ji lewra jî pirr bi hêz dike ku mirov qedir û qîmetê bide jiyane. Dawiya zewqê nêzî êşkişandinê ye, lê di dawiya êşê de şensê jiyaneke bi zewq gelekî zêde ye. Jiyane ji bo cihêtiyên di navbera xwe de nîşan bidin, xwe pirr bi zewq û bi pirr êşkişandinê hîn dikin û datînin holê.

Ji ber ku têtikiliya di navbera jiyane û mirinê de têra xwe xwedî karekereke metafizîk e, ya rast ew e ku mirov vê yekê di mijara civaka insên de bigire dest û li ser raweste. Di dabaşa heywanan de yek ji xususên divê mirov li ser raweste mijara goştixwarinê ye. Cîhana heywanan bi tevahî xwe bi nebatan xwedî dike û wisa jiyane xwe dewam dike. Goştixwarin hewcedarî û pêdiviyeye nebenabe nîne. Lê komeke mezin a goştixwaran heye. Divê em van çawa rave bikin? Pirr zêdebûn gefan li jiyane dixwe û ev xusus dikare bibe hêmanek ji bo em mijarê ji hev derxînin. Bi têtikiliya cinsî zêdebûn rêyeke dewama cinsan misoger dike, lê wexta ev zêdebûn sînorê xwe derbas bike, dikare derfet û îmkânên jiyane tine bike. Mînak bi lez zêdebûna mişkan dikare nebatan tine bike. Heywanên mîna pez û dewaran jî dikarin qira nebatan bînin. Her weha di cîhana çivîkan de zêdebûneke bê tewazun heye. Di rewşeke welê de jî mar, şêr û baz li ser kar in, ev jî bi armanca tinekirinê nîne, ji bo cîhana heywanan hebûna xwe dewam bike weke mecbûriyetekê derdikeve holê. Heye ku bi tehlûke be, mirov vê dabeşbûna rolan a di xwezayê de bê edaletî bibîne. Lê di vir de wezneke nazik heye. Kengî ev wezin hat xirakirin û naverast tijî mar, şêr û baz bibin, hingî li dawiyê wê kêr heywan bimînin. Xwe bi serûberkirina sîstemên xwezayî tiştêkî gelekî balkêş e.

Em ê li ser zêdebûna bi têtikiliya cinsî, girîngiya bi serûberkirina wê di civaka mirov de, cihê wê di dewamkirina jiyane de û têtikiliya wê bi exlaq, bi awayekî berfireh binirxînin. Eger em mirov weke hêmanê bingehîn ê mijara xwe destnîşan bikin û ji nû ve li têtikiliya wî ya bi cîhana biyolojîk re vegehin, em ê karibin bibînin ku bi tevahî xisletên jiyane di mirov de xulase hene. Bi tevahî xislet û taybetmendiyên jiyane yên em ji heywan û nebatan dizanin, em dikarin li cem mirov bibînin. Di vê çarçoveyê de em dikarin bibêjin ku mirov hem armanca pêşketina cîhana heywan û nebata ne, hem jî warisê wan e. Ruhberêkî di ser mirov re belkî mirov weke feraziyekê bifikire. Jixwe di mirov de qabîliyeta mezin a fikrê belkî jî dike ku pêkhatineke nû, hewce neke. Qabîliyeta fikir û hînbûnê ku xisleteke bingehîn a zindiyane e, weke pêşketineke mejî li asta herî jor e. Xwenaskirina gerdûnê bi mirov dibe. Ayeta di Pirtûka Pîroz de dibêje; 'Ji bo bême naskirin min insan afirand' belkî jî bi vê maneyê ye.

Bêguman mirov ketina serhev a zindîtiya heywan û nebatan hemûyan e, berevajiyê wê ne rast e; ango hûn bi tevahî heywan û nebatan bidin serhev nakin mirovek. Di vir de hewce dike ku em mirov weke cîhaneke cihê bigirin dest û li ser rawestin. Mebesta me ew nîne ku em bi têtighîştina gerdûnê ya 'navend-mirov' rabin. Ez qala panteizmê (yekîtiya xweza-xweda) jî nakim. Ez hewce dibînim ku ferqa mirov weke cinsekî xweser rave bikim. Mirov ewçend girîng e ku hewce ye bi awayekî cihê were nirxandin.

Ya sêyemîn, wê wextê girîng e ku em bibêjin; mirov di civakeke xweser de xwe pêkaniye û ji bo rejîm û lêgerîna heqîqetê rêbazeke manedar e, û hêja ye, em wî weke cins bikin mijara xwe.

Qutbûna mirov ji 'prîmatan' di warê qonaxên pêşketinê yê cinsan de ji bo mijara me girîng nîne. Bêguman hem di cîhana heywanan û hem jî di cîhana nebatan de gelek mînakên bihevrebûnê yê dişibin kom û civakan hene. Gelek cure û texlîd, heta kom hene, neçar in li gorî xwezaya xwe bi hev re bijîn. Dar bê daristan, masî bê col nabin. Lê civaka mirov jî weke wî xwedî xislet û taybetmendiyên cihêwaz e. Belkî jî civak bi xwe mirovê herî payeberz û bilind e. Yan jî civak ew organîzasyon e ku mirovê jor û bilind afirandiyê, wê biafirîne. Eger em mirov ji nava civakê biavêjin nava daristanê, ew ê nikaribe xwe ji prîmatbûnê xilas bike. Wexta em çend mirovên din wekî wî/wê bidin cem, ya dest pê bike, wê pêvajoyeke mîna li cem prîmatan destpê bike. Heman tişt ji bo cîhana heywanan nabe. Ev rewş bi xwe jî nîşan dide ku qîmeta civaka mirov gelekî cihê ye. Rola avakirina mirov a civakê û avakirina civakê ya mirov jî bûyereke bêhemta ye.

Bêguman mirov nebe, civak jî nabe. Lê mirov eger civakê bi tenê ji koma mirovan bihesibîne şaşiyê girîng e. Civaka bê insan ji prîmatan wêdetir nikare bibe tiştek. Civaka bi insan dibe xwedî hêzeke mezin. Xwe digihîne hêzeke mezin a fikrê. Belkî jî biryara mirovekî (teqandina bombeyên nukleerî) wê karibe dinyayê hemûyî wergerîne çolekê. Ev insan dikare derkeve ezmanan. Dikare vedîtin û keşfên bê sînor bike. Em ji bo hêza civatbûnê nîşan bidin van mînakan didin. Herçend avakirina civakê mijara 'sosyolojiyê' be jî ya em dixwazin ji hev derxînin û analîz bikin tiştekî din e. Avakirina rejîma heqîqetê û xwegihandina zanîne, wer xuya ye; bê civak nabe. Her tiştê li cem ferdekî diqewime divê civakî be. Em li vir tenê behsa heywan û nebatan, û heta qala ew mirov ê warisekî gerdûna kîmyewî û fizikî ye, nakin. Em behsa wî mirovê ku bi civakê çêdibe dikin.

Modernîteya kapîtalîst jî di navê de, sîstemên şaristaniyê hemûyan mirov ji dîrok û civakê qut girtin dest û lêkolan. Ya rastî, pêkhatin û fikir, û her çi tiştê der barê mirov de ji dîrok û civakê qut, weke berhema ferdên jor-civakê hatin destnîşankirin. Ji vir jî qralên tazî û li piştperdeyê, xwedayên bi maske û bê maske hatin vedîtin. Jixwe wexta em têgihîştina xwe ya der barê civakê de hûrûkûr bikin, em ê karibin van xweda û qralan hemûyan analîz bikin, û nîşan bidin ku ji kîjan fikrê tên, fikra wan ji kîjan pêkhatinên civakî derketiye, û bi taybetî jî em ê destnîşan bikin ka çavkaniya wan çawa sîstemên civakê yê zordarî û mêtîngeriye ne.

Yek ji pirsgerêka bingehîn a rêbazê ye ku têkiliya civak-mirov manedar nîşan bide. Bacon û Descartes ku xwe gelekî zanistî dihesibînin, wexta pirsgerêkên xwe yê rêbazê guftûgo dikin, wer xuya dike ku haya wan ji civaka di navê de ne nîne. Em îro baş dizanin ku civaka ew ketine bin tesîra wê, sîstema dinyayê ya bi navê kapîtalîzmê ava kiriye. Li ser navê vê civakê îro welatên mîna Hollanda û Ingilîstanê hene. Rêbazên ava kirine, ji wan fikrên civakê ne, derî heta ser piştê (heta dawî) li kapîtalîzmê vedikin.

Wê wextê, eger em civaka mirov weke kategoriyeke bingehîn bigirin dest, em dikarin çi lêbikolin?

- a- Civak pêkhatineke bi xisletên xwe mirov ji heywên vediqetîne ye. Me ev xusûs têra xwe rave kir.
- b- Çawa ku civak ji aliyê mirovan tê avakirin, civak jî ferdên mirovan ava dike, çê dike. Di vir de xusûsa bingehîn a divê were fêhmkirin ew e ku civak an jî kom bi destê mirov, bi qabîliyeta wî hatine avakirin. Civak pêkhatineke jor-mirov nîne. Ji ber ku bi kûrahî di bîr û hafizeya mirov de cih girtine, Herçend ji totem heta xwedê weke nasnameyekê xwe nîşan bidin jî di encamê

de eşkere ew bi destê mirov hatine hûnandin. Eger insan tine be, civakeke totem û xweda dewam bike tine.

- c- Civak ji aliyê dîrok û mekan ve bi sînor in. Bi gotineke din, dema civak têne avakirin zemanekî wan û şertên wan ên cografîk hene. Avakirina civakan ji dîrok û cografyayê qut tineye. Utopayên civakan bê zeman û di her şertî de xeyalên tewş in.

Mijara dîrokê, ji bo zindiyan bi giştî, ji bo mirovan bi taybetî zemanê ew pêve ne, îfade dike. Di serî de demsal gelek dem û dewran di pêkhatina cinsan de zarûrî ne. Jixwe ti pêkhatin tineye, dema xwe nebe. Tê fêhmkirin ku têngîna 'ebed-ezel' jî bi taybetî tenê ji bo 'guhertinê' ye. Ango ya naguhere û ya tenê bê zeman e, guhertin bi xwe ye. Têkiliya dîroka bi civakê hînê zêde û dem kin e. Ji bo gerdûnê behsa mîlyaran salan tê kirin, lê ji bo civakan wexta behsa hezaran salan hat kirin, belkî têngîna demeke dirêj were bi karanîn. Demên zêde ji bo zeman têne bi karanîn, roj, meh, sal û sedsal in. Mekanê civakan jî bêtir têkiliya xwe bi hebûna heywan û nebatan re heye. Li herêma qutban û ekvatorê civak îstîsnaî hene. Dewlemendiya heywan û nebatan li herêmekê dikare ji bo civakan jî zemînekî baş çêke.

Gelek dînan û ekolên fikrê yên di nava rêûresma dewlet û hîyarerşiyê de avabûn, sistemeke ji mekan û dîroka civakî qut, hewldan weke çarenûsekê li ser zêhnê mirov ferz bikin. Çawa ku tê îdfakirin; hin qehremanan dîrok ava kirine, hin şîretkarên dînî û fikran jî sistemên dîn û fikrê yên ji civakê qut ava kirine. Fikra kapîtalîst gelekî cih dide zanistê, lê tevî vê jî nemaze der barê civakê de fikra xwe dispêre ferd bi taybetî esas digire. Kîjan sistema fikrê ya felsefî û dînî rê li ber çêbûn û şikilgirtina civakê vekiriyê timî di tariyê de tê hiştin. Têra xwe îspat bûye; çawa ku zeman û mekanê civakê ferd ava dike, bi taybetî ferdên bi formasyonê rabûne jî di şikildana siberojê de roleke avakirinê bi cih tînin. Ji lewra jî pirsgirêkên rêbazê û têgihîştina li heqîqetê, hêmanên dîrokî û mekanî weke şertên sereke ferz dikin.

- d- Yek ji xusûsên girîng jî ew e ku rastiyên civakî di karakterê avabûnê de ne. Pîrrî caran mirov pê dixapin ku saziyên civakî û pêkhatinên wan rastiyên xwezayî dibînin. Rejîmên rewakirinê yên sistemên civakî xwe weke wê hîç neguherin û pîroz in, pêşkêş dikin. Pîrr bi rêkûpêk weaz dikin ku xwediyê saziyên xwedayî ne, û wer hatine wezîfedarkirin. Di modernîteya kapîtalîst û civakê de gotina dawî tê gotin, saziyên lîberal îdfâ dikin ku alternatîfa wan nîne, û heta hewl didin enjekte bikin ku 'dawiya dîrokê' ye. Tim û tim behsa destûrên bingehîn û rejîmên siyasî yên naguherin û nayên guhertin dikin. Herhal em dikarin bi dîrokçeyê kin bibînin ku ev pêkhatinên naguherin û nahejin, temenê wan bi tevahî sedsalek jî nîne. Di vir de ya girîng ew e ku mirov bibîne çawa bi gotinên siyasî û îdeolojîk rojane fikir û îradeya mirov girê didin. Kulmozên îstîsmar û desthilatdariyê gelekî hewcedariya xwe bi vê retorîka siyasî û îdeolojîk heye. Bêyî retorîkeke xurt a îdeolojîk û siyasî rêvebirina civakên îro gelekî zehmet e. Ji ber vê yekê, organên medyayê gelekî pêşdebirine û xurt kirine. Dîsa pîrraniya saziyên fikr û zanistê bi kulmozên îstîsmar û desthilatdariyê ve hatine girêdan.

Em çiqasî karibin fêhm bikin ku rastiyên civakî ew rastî ne ku tim û tim hatine avakirin, em ê ewqasî jî karibin hukim bikin ku ji nû ve avakirin û xirakirina wan hewcedariyek e. Rastiyên civakî yên naguherin û nayên xirakirin nînin. Jixwe xirakirin û dejenerekirina saziyên zordar û mêtînger yek ji şertê jiyana azad e ku jê nayê gerîn. Em wexta dibêjin; rastiya civakî, mebesta me bi tevahî

sazîyên maddî û îdeolojîk ên civakê ne. Ji ziman heta dîn, ji mîtolojiyê heta zanistê, ji ekonomiyê heta siyasetê, ji huqûqê heta hunerê, ji exlaq heta felsefeyê di qadên civakê hemûyan de rastiyên civakî timî di şert û mercên munasib ên zeman û mekan de têne avakirin, xirakirin, restorekirin û yên nû têne pêkanîn.

e- Girîng e ku mirov bi awayekî sûbjektîf li têkiliya ferd û civakê nenêre. Ferdên di nav dîrokê de şikil girtine, beşdarî tevahiya qadên civakî dibin yên ku zimanekî xwe yê diyar û rêûresmên xwe hene û me ew qadên behskirî jimartibûn. Ne weke ku ew dixwazin û li gorî dilê xwe beşdar dibin, li gorî rêûresm û sazîyên civakê berê û bi nazenînî amade kirine beşdar dibin. Ji civakîbûna ferd re hewldaneke mezin a hînbûnê divê. Ango kengî ferd çanda rabirdûyê ya civakê dawerivand hinavê xwe, wê demê dikare bibe endam û mensûbê wê. Ji bo mirov bibe civakî, timî hewcedarî bi hewldanekê heye. Her çalakiya civakî di heman demê de çalakiyeke civakbûnê ye. Ji lewra ferd, ne ku weke dixwazin, li gorî civak dixwaze ava dibin û nikarin xwe ji vê yekê xilas bikin. Ji ber ku civakên li mêtîngerî û zordariyê vekirî bêguman civakên hîyarerşik û çînî ne, daxwaza azadî û berxwedanê ya ferd jî wê her hebe. Ferd wê civakîbûnê bi koletiyê têne avakirin ti carî bi riza xwe qebûl neke. Dîsa wê qebûl neke ku bi civakên mêtînger, biyanî û cuda re bibe yek û wê li dijî asîmîlasyonê jî li ber xwe bide. Lê dîsa jî wê hewl bidin ferd di nava çerxên sazîyên perwerdê û zordariyê yên civakê de bihelînin û heta tine bikin. Çerxên civakî wê mîna aş, bihêrin û li gorî xwe ji ar û hevîr amûran çêkin. Çi nakokiyên navbera sazîyan, çi jî mirovê li ber xwe dide wê her tim di nav civakê de li gorî mêzînan li hev bikin û cihekî bigirin. Ne hêza civakê ya mutleq a helandinê heye, ne jî ferd şensê xwe heye bi tevahî ji civakê qut bibe.

Xulase, mirov dikare civakê bi helwesteke nêzî rastiyê li ser mînakî insan bi xebatekê, bi rêbaz û rejîmên heqîqetê bigire dest û bigihîje encamên manedar.

Ya çaremîn, zêhnê mirov gelekî di asteke nerm û qayîşokî de ye, ev yek jî dike ku xebatên me manedar bibin. Mirov xwezaya zêhnê insê nas neke, îdeayên heqîqet û rêbazê tewş in.

Dema me hewlda zêhniyeta mirov nas bikin, me timî behsa dualîbûna wî kir. Di mejiyê mirov de lob a rastê beşê pêşketî yê fikra hisî ye û di warê beridandinê de kevintir e, lob a çep a mejî jî li gorî fikra analîtîk e, û timî li pêşketinê vekiriye, ji ber vê xisleta xwe gelekî nerm û qayîşokî ye. Di cîhana heywanan de his û fikir nêzî asteke wekhev in. His bi refleksên bi şert û bê şert bersiva tiştên hîn dibin didin, anga pêdiviya wan bi cih tînin. Ev reaksiyonên di nava kêliyan de rûdidin. Heman reaksiyon li cem mirov jî hene. Mînak beden yekser bersiva agir dide. Ji bo vê hewcedarî bi fikra analîtîk nîne. Lê ji bo derketina girê Everestê hewcedarî bi analîzkirina sedan şert û mercî heye. Kengî jî bi tevahî şert û merc hatin analîzkirin, paşê biryara ketina ser rê tê dayîn. Di fikra hisî de para pêxapandinê nayê pirsîn. Xwestek û ajoyên hundirîn çawa reaksiyon nîşan bidin, welê tevdigere. Fikra analîtîk dikare bi salan biajo. Rêbaz, xebat û gera me ya li heqîqetê neçare xwe bispêre vê fikrê. Nîzama xebatê ya zêhnê me neyê naskirin, agahî û zanîna me der barê rêbaza rast û heqîqetê de wê xweber û sererast bin. Wê wextê berê pêşî divê em zêhnê bi xwe baş nas bikin.

Xisleta yekemîn a zêhnê me ew e ku gelekî nerm û qayışokî ye. Em dikarin bibêjin, ji bilî zêhnê me bi tevahî tiştên di gerdûnê de çêbûne di warê hilbijartina azad de şensê xwe pirr bi sînor in. Mirov mumkîn e ku qadên azadiyê bi neqebên teng bifikire. Em nizanin di pêkhatinên gerdûna makro û perçikên jêr-atomên de hilbijartina azad çawa diqewime. Lê belê em dikarin li curbicuriya gerdûna heyî binêrin û vê yekê bi encama cîhana perçikan, bi tevgera nerm a di gerdûna makro de û bi qabîliyeta hilbijartina azad a mumkîn dibe, fêhm bikin. Di mejiyê mirov de jî ev neqeba nerm û qayışokî ya bi hêsayî ditewe gelekî fireh bûye. Herî kême em di warê potansiyelê de xwedî asteke tevgerê ya azad a bê sînor in. Bêguman em ji bîr nakin ku ev potansiyel tenê bi civakbûnê re wê çalak bibe.

Xisleta duyemîn a zêhnê me ew e ku nermbûna zêhniyeta me bi qasî ku li têgihîştinên rast vekiriye, li têgihîştinên şaş jî vekiriye. Li ser hîmê vê xislet û taybetmendiyê, di tevna his, zext û nermbûnê de her kêlî dibe ku ji rê derkeve. Ji ber vê bi mekanîzmayên êşkence û zextê yê armanca wan nêçîra hisane polîtîkayên gêzerê²⁸ esas têne girtin û ev yek jî bi xapandin û kirinên çewt re têne meşandin. Nîzamên hiyarkerî û dewletê yê bi hezarên salan e, li ser zêhna mirov zordestiya xwe danîne, bandorên gelekî mezin lê kirine, hema bêje zêhniyeteke li gorî xwe ava kirine. Yek ji xisleta zêhnê ew e ku pirrî caran bi xelatdayînê dibe nêçîr. Li hemberî vê, zêhnê me xwedî xisleta berxwedanê ye, ji bo dîtina rêya rast û xwe gihandina heqîqetên mezin jî taybetmendiyên bêhemta nîşan dide. Di van wêfên mirovên mezin de rola zêhna wan a serbixwe diyarker e. Hilbijartinên azad herî zêde kengî zêhn serbixwe dibin pêk tên. Di navbera têgihîştinên dewlemend û serxwebûnê de têkiliyeke nêz heye. Ji serxwebûna zêhnê mebest ew e ku hîmê zêdetir dikare bi pîvanên adil tevbigere.

Me got, di binê têkiliya edalet û rastiye de pergala gerdûnî heye. Wê wextê mirov dikare bibêje; zêhnê karibe adil bibe, li gorî pergala gerdûnê ew zêhn e ku şensê hilbijartina azad bi dest xistiye. Ji bo vê jî dîroka azadiyan weke hêzeke mezin a perwerdekar (dîroka civakî) zêhnê me perwerde dike û ji hilbijartinên azad re amade dike. Nêzîkatiyên psîkoanalîtîk hewl didin kûrahiya zêhnê me bipîvin ku her diçe zêde dibe. Psîkoanalîzm weke qadeke nû ya zanîne her diçe girîngiya wê zêde dibe. Lê belê psîkoanalîzm bi serê xwe ji bo gihiştina agahiya rast û kêrhatî têrê nake, ji ber ku ferdê/ferdî serbixwe digire dest. Ango tu mirov ji civakê qut bigirî dest ev yek wê rê li ber agahîgirtineke ne tekûz û kême veke. Ji bo vê kêmasiyê temam bike wê gavê sosyopsîkolojî jî diyar e rola jê tê xwestin nalîze. Ma sosyolojî hîmê wê rast hatiye danîn ku sosyopsîkolojî encamên rast bide. Bi psîkolojîyê em dikarin zêhnên mirovan baş nas bikin. Em dikarin mirov weke super-heywan bi psîkolojîyê nas bikin. Lê belê em Ji bo naskirina mirov weke heywanekî civakî, hîmê em li serê meselê ne.

Em têdigihên, eger bêyî ku em pêkhatina zêhnê xwe baş nas bikin sîstema rêbaz û zanîne bisewirînin, encamên serketî jî êdî xweber û tesadûfî ne. Lê em zêhnê xwe rast û bi kûrahî nas bikin û bigihînin pozîsyona azad-hilbijartinê (azadiya civakî), ji bo têgihîştineke rast, rejîma zanîne û rêbaza me wê bersivê bidin. Di van şertan de xebatên me yê li gorî rêbazê tevî agahiyên rast ên gihiştine hev, wê îhtîmala ku em bibin ferdên azad û civakeke azad mezintir bikin.

²⁸ Polîtîka Gêzerê: Polîtîkayê pişopişoyê ye. Li aliyekî hişk dike, li aliyekî nerm dike.

Ya pêncemîn, xisleta mirov a di karektera metafizîk de ji alî sistematîka agahî û rêbazê ve mîna keke bê hemta ye. Rêbaz û zanista xwegihandina agahiyê (epîstemolojî) kengî xisletên mirov ên metafizîk hatin analîzkirin dikarin hînê bi kêr bîn. Ji bo avakirin û afirandina metafizîkê serwestbûna li mirov dibe mijareke girîng a lêkolînê. Yek ji pirsgerêkên civakî ya herî kêr hatiyê analîzkirin ew e ku em negihîstine wê astê; em mirovê metafizîk nas bikin. Mirov çawa dibe metafizîk? Sedema vê kîjan pêdivî û hewcedarî ye? Aliyên wê yên erênî û neyênî çi ne? Bê metafizîk jiyana mirov dibe? Taybetmendiyên sereke yên metafizîkê çi ne? Gelo metafizîk bi tenê di qada fikir û dînî de ye? Têkiliya di navbera metafizîk û civakê de çi ye? Weke tê zanîn û bawerkirin, gelo metafizîk dijberê diyalektê ye, mirov dikare bi wê bi sînor bike? Em dikarin pirsan di vî warî de zêde bikin.

Madem mirov sêbjeya bingehîn a zanîna me ye, hingî divê em ji wesfên bingehîn ê wê sêbjeyê, fikra metafizîk û sazîyên wê nas bikin; naxwe wê îdîa me ya xwegihandina agahiya têrûtîjî ji vê çavkaniyê kêr bimîne. Em behsa qadekê dikin ku çî sosyolojiyê, çî jî psîkolojiyê ji xwe re hîç nekirine derd û pirsgerêk. Di serî de qada dînî, gelek êkolên fikrî weke metafizîk hatine qebûlkirin, û wê yekê kiriye mirov nikaribe ji nava pirsgerêka metafizîkê derkeve. Metafizîk yek ji xisletên sereke yên mirovê civakî ye, û di hîmê nêzîkbûna me ya pirsgerêka metafizîkê de jî ev taybetmendiya wî heye. Metafizîk avakirineke civakî ye ku mirovê civakî nikare jê bigere. Eger em mirov ji metafizîkê bikin, em ê wî/wê yan weke heywanekî super (Ev têgîna Nietzsche ji bo Elmanan bi kar aniyê di dema Elmanya –Nazî- de hatiyê îspatkirin) yan jî weke wergerînin kompûturekê. Mirovatiyek e ku gihiştibe wê astê, gelo çiqas şensê wê heye weke mirov bijî?

Em niha binêrin ka mirovê metafizîk çi ye.

- a- Exlaq xisleteke mirovê metafizîk e.
- b- Dîn xisleteke girîng a metafizîkê ye.
- c- Tevî şaxên xwe hemiyana huner dikare tenê weke metafizîkê bê binavkirin.
- d- Mirov civaka sazîbûyî, û heta civakê bi tevahî weke metafizîkê bi nav bike, li cih e. Bi gelek xisletên din ku em karin rêz bikin, gelo mirov çima û çawa dibe metafizîk?

Yekemîn, kapasîteya fikrê ya mirov e. Weke gerdûna hay ji xwe bûyî mirov, ji bo dehşeta (hem ji alî êşê, hem jî ji alî bexteweriyê) ketiyê navê bidebirîne, neçar maye xwe weke hebûnek di serfizîkê re ava bike. Jixwe wekî din nikarîbû ji heqê bextewerî û êşên fizîkî derkeve. Ji bo mirov karibe xwe li hemberî şeran, mirin, şehwet, xwestek, delalî û wekî din ragire sazî û fikra metafizîk hewcedariyên welê ne, dest ji wan nabin. Hewcedariyên behsa wan tê kirin jî ji bo pêk werin; xwedê tine be, xwedê tê vedîtin, hûner tê çêkirin, agahî û zanîn tê pêşdebirin.

Ji aliyekî din ve, mirov metafizîkê weke ji fizîkê wêdetir bifikire, ne hewce dike bê mehkûmkirin û ne jî pesnê wê bê dayîn. Ya rastî, hebûnek e, herî zêde zorê dide sînorên metafizîkê, mirov e. Mirov ji fizîkê wêdetir metafizîkê dijî û sedema vê yekê jî ji karektera wî ya ontolojîk e. Ti maneya xwe jî nîne ku mirov tenê weke fizîk mayînê biparêze. Ya rastî, tenê weke fizîk mayîn wê rê li ber bi navkirina ‘mirovê mekanîk’ veke. Ev, ji alî Descartes ve ji zû ve bi têgîna weke ‘ruh’ hatibû binavkirin ku ravekirineke wê ya zanistî tinebû, û bi wê xwestibû xwe ji wê pirsgerêkê xilas bike.

Ya duyemîn, civak bêyî exlaq dewam nakin. Ji bo vê jî hewcedarî bi metafizîkê heye.

Civak tenê bi hukmekî azadane dikare bi exlaq were bi rêkûpêkkirin. Sovyeta Rûsyayê û Firewnên Misrê tevî rasyonelîteya xwe hemûyî jî hilweşiyên. Em dikarin vê jî bi mehrûmbûna wan a ji exlaq rave bikin. Rasyonelîte bi serê xwe nikare civakê dewam bike. Belkî karibe civakê bike mîna robotan, yan jî heywanekî pêşketî, lê nikare mîna insan biparêze. Em hinek taybetmendiyên exlaq bijmêrin: xweragirtina li êşê û bi cihanîna hewcedariya wê, bi sînorkirina zewq, xwestek û şehwetê, zêdebûna mirovan ne fizîkî bi pîvanên civakê ve girê dide; li gorî tercîha guhdan û guhnedana rêûresman û dîn biryarê dide. Mînak; têkiliya cinsî ya mirov pê zêde dibin bi pîvanan girê daye û ev li cem mirovan hewcedariyeke pêwîst e. Em zêdebûna şênîyan kontrol nekin civak dewam nake. Ev mijar bi xwe jî pêdiviyeke zêde bi exlaqê metafizîkê nîşan dide.

Ya sêyemîn, mirov bi hunerê xwe cîhaneke xwe ya xas bi xwe diafirîne. Civak tenê bi afirîneriyên di qadên bingeşîn ên weke deng, resim, mîmarî û wekî din de xwe dewam dike. Ma mirov li civakeke bê muzîk, edebiyat û mîmarî dikare bifikire? Afirîneriyên di van qadan hemûyan de têne maneya metafizîkê. Bi van afirîneriyên civak dewam dike û bêyî wan civak nikare dewam bike. Huner bi têgihîstineke metafizîk hatiye hûnandin û hewcedariya insan a estetîzmê tedarik dike. Mirov çawa dikare bi exlaq qencî û xirabiyê ji hev bike û maneyê bidîyê, bi hukmê xweşik û nexweşik jî maneyê dide tevgera hunerî.

Ya çaremîn, qada rêveberiya polîtîk jî bi gelek hukmên metafizîk tijî ne. Qada polîtîk bi xwe pirr bi xurtî ji avabûnên metafizîk pêk tê. Em nikarin polîtîkayê bi qanûnên fizîkî rave bikin. Jixwe rêveberiya bi qanûnên fizîkî yê zêde robotî ye; bi dirûvekî din 'rêveberiya kerîyan' a faşîzmê ye. Eger em bibêjin; di qada polîtîk de maneya tevgera azad heye, wê wextê em careke din karektera metafizîk a mirovê polîtîk destnîşan dikin. Gotina Arîsto ya dibêje; 'Mirov heywanekî polîtîk e' zêdetir vê rastiyê bi bîra mirov dixê.

Ya pêncemîn, bi taybetî divê em bibêjin; qadên mîna huqûq, felsefe, dîn û heta qada zanistî (scientism) bi metafizîkê barkirî ne. Em dizanin di civaka dîrokî de ev qad bi tevahî ji aliyê çend û çawatiyê bi berhemên metafizîk tijî ne, û barkirî ne.

Piştî ku me di jiyana ferd û civakê de giraniya metafizîkê tespît kir, em niha dikarin ji bo nêzîkatiyên hîne manedar gav ber bi pêş ve biavêjin.

1- Nêzîkatiyên metafizîk di dîroka pêşketina xwe de xwe yan bi tevahî mezin kirine û weke heqîqeta bingeşîn nîşan dane, yan jî ji aliyê dijberên xwe ve hatine rexnekirin û bi tevahî weke qadeke qelq û dekûdolabekê hatine dîtin, weke gotin û têgihîştinên mirovan dixapînin û rastiya wan nînin, hatine hesabandin. Di herdu nêzîkatiyan de mirov dikare îdîa bike ku yan haya wan ji têgihîştinên civaka dîrokî nînin yan jî mijar zêde mezinkirine û nepixandine. Xusûsa herdu têgihîştin jî haya wan jê nebûye ew e ku metafizîk ji kîjan xislet û hewcedariya civakî peyda bûye. Beşê metafizîkê mezin û bilind dike, têkiliya bi cîhana fizîkî re daye aliyekî, mîna ku bêserûbinî azad be, xapiyaye. Kesên di vî beşî de têkiliya fikir û ruh bi cîhana maddî re yan înkâr kirine yan jî berevajî kirine ku di nîzamên ser xwedayî re gelek caran insan

rakirine payeya xwedê, di cîhana fikrê de bist bûne û zêde mezinkirine. Bêguman bûyerên em behsa wan dikin, bandora nîzama dewlet û hîyarerşiyê li ser wan zêde ye.

Beşê girîngiya metafizîkê înkâr dike jî, cîhana materyalîst, şaristaniya maddî di van demên dawî de rasyonâlîte²⁹ û pozîvîtizm kiriye ala xwe û êrîş dike, dibêje: her tiştê bêhna metafizîkê jê tê nexweşî ye, amûrên xapandinê ne, divê bi tevahî bêne redkirin. Lê paşê pê hat hisîn ku bi taybetî pozîvîtizm û rasyonâlîteya modernîteya kapîtalîst xwediyê wê ye, rê li ber têgihîştina jiyane ya 'keriyê faşîst', 'mirovê robot-mekanîk' û 'sîmulasyonê' û her wisa tinekirina hawîrdorê û hilweşandina civaka dîrokî vekir. Pîrr zêde girêdana bi qanûnên fizîkê, hilweşandina civakê û jihevdeketina wê bi xwe re tîne. Bi vî awayî jî îspat dibe ku 'zanist' metafizîka herî xirab e. Eger maneyeke jiyana civakî hebe! Divê ez bi girîngî bibêjim; têgihîştina 'zanistî' meteryalîzma herî seresere ye, pisporekî baş ê perwerdekirî yê îstîsmar û desthildaran e, ango bi zanebûn an jî bi nezanî di wê rewşê de ye ku xwe herî zêde dixapîne û şewazekî bermahiyê metafizîkê temsîl dike.

- 2- Yên li herdu aliyên cih nagirin û mirov dikare wan weke 'nîhîlîst' jî bi nav bike, dibêjin ew neçar nînin li herdu aliyên cih bigirin, alîgirî an jî dijberiya metafizîkê hewce nake û îdîa dikin ku mirov dikare tam serbixwe bijî. Ev tof û komika bê zirar xuya dike û wer disekine, divê mirov bibêje ku ya rastî, komika herî bi tehlûke ye. Qet nebe herdu aliyê din îdealên xwe yên mezin hene. Haya wan ji buha û nîrxên temsîl dikin heye. Di şikildana civakê û ji nû ve avakirina ferd de xwedî gotin in. Lê komika tam serbixwe, tevî ku di nava civakê de û bi nîrxên wê dijî, bi helwesteke nîhîlîst (înkârwarî) bawer dike ku wê bi jiyaneke ne ji wir karibe bijî. Ew beş e ku herî zêde nêzî metafizîkvanên 'zanistî' ne. Modernîteya kapîtalîst hejmara vî beşî zêde dike. Ev beş ji hêmanên civakê yê tîkçûyî, jihevdeketî û avêtine valatîyê pêk tîne. Di heman demê de mirov dikare bibêje ku ev beş herî zêde nêzî heywantîyê ye. Holîganên fûtbolê herî zêde nêzî vî beşî ne, û mîna wan nîşan didin. Komên mîna wan bi lez zêde dibin. Bi van mînan mirov dikare îspat bike ku modernîteya kapîtalîst kansêre çawa weke şewbê belav dike. Herdu helwestên dîrokî yê der barê metafizîkê de di encamê de di têgihîştina zanistî ya pozîvîst a modernîteyê de dibin yek. Dîne wan metafizîka kirasê xwe guhertî pozîvîtizm e, xwedayê wan jî dewleta netewe ye. Xwedayê maskeya xwe derxistî, bi şiklê dewleta netewe di civakên modern hemûyan de bi remz û rîtuêlên berfireh tê pîrozkirin.
- 3- Ez difikirim ku mirov dikare bibe xwedî helwesteke hînê bi tewazun û ev yek jî hem hewce ye, hem jî mumkîn e. Ya rastî, divê mirov metafizîkê weke şiklekî avakirina civakê bizanibe û di polîtîka, huner, exlaq û fikrê de metafizîkeke nêzî 'qencî, delalî, azadî û rastiyê' bibîne û pêşxistina tiştêkî wisa jî weke wezîfeyêke bingeîn qebûl dikim. Mirov ne bi tevahî qebûl bike, ne jî bi tevahî red bike û ne jî mirov bikeve nav fikrên beredayî yê serxwebûna tam; divê mirov weke di dîroka civakî de timî hatiye dîtin gera li 'xweşikî, delalî, qencî, azadî û rastiyê' devam bike ku ev cewherê 'jiyana bi fazîlet û feraset' e. Ez bawer dikim ku di civakê de ya jiyane manedar dike, hunerê vê jiyana bi fazîlet e.

²⁹ Rasyonâlîte: Aqliye.

Bêguman em mehkûmê metafizîkan nînin. Lê em nikarin ji dîtîn û pêşxistina ‘qencîr, delaltir, azadtir û rastir’ bigerin. Çawa ku çarenûsa me nîne, em bibin mehkûmê xirabî, krêtî, koletî û çewtiyê, her wisa şêwazê jiyaneke rast, azad, delal û qenc jî ne bê îmkân e. Weke alternatîfa herî xirab, em mehkûmê jiyana ‘nîhîlîst’ nînin ku bê berpirsiyarî û bêgavî (di serî de modernîteya kapîtalîst bi tevahî pergâlên dewletdar û hiyarerşik) rê li ber vedikin. Pevçûn û pevketina di vî warî de bi qasî dîrokê, ji demên destpêkê yê avakirina civakê dewam dikin. Di roja me ya îro de aliyê vê mijarê yê xweser ew e ku di dema jihevdeketina sîstemeke weke modernîteya kapîtalîst de diqewime; ev jî ji bo gera li qencî, delalî, azadî û rastiye helwestên nû yê çalakî û fikrên xweser ên têkoşînê ferz dikin û hewcedariya ji nû ve avakirina civakê nîşan dide. Ji bo vê jî hewcedarî bi xebat û hewldanên bi xwestek ên di asta eşqê de hene, her wisa gera li rêyên herî zanistî yê nû (rêbaz û rejîma heqîqetê) jî hene.

Ji bo bihurandina ji modernîteya kapîtalîzmê, ji bo pêşdebirin û belavkirina modernîteya demokratîk, argumanên (amûrên îspatkirinê) heta vir min hewl da rave bikim, divê ji bo bersivdana pirsgerêkan mirov wan weke amûr û alav bi kar bîne. Bi qasî ku mirov rêbaz û rejîmên agahiyê yê rê li ber modernîteya fermî vedikin rexne bike, divê di heman demê de mirov sîstemên rêbaz û agahiyê (rêya heqîqetê) yê postmodernîteyê ku dikarin rê li demên nû vekin, rohnî bike. Amûr û alavên me ji bo vê ne. Me weke pirsgerêkeke kilît rave kir ka divê em çima û çawa li ser mirov bîponijîn. Hê jî gelekî girîng e ku ferd-civak rast bêne bi navkirin û fêhmkirin. Di vî warî de hewldanên sosyolojî, sosyopsîkolojî û antropolojîyê ji ber ku ji aliyê modernîteyê ve gelekî hatine berevajîkirin û ketina tora agahî-îqtîdarê bi xêrûber nînin. Hewldanên ferdî yê giranbuha jî bê rêxistin û bêrêkûpêk in. Di van mijaran de di serî de Dibistana Frankfûrtê, Fernand Braudel, hîne beriya wî Nietzsche, piştî wî Michel Foucault, Wallerstein, gelek kesên di asta ekolê de nêzîkatiyên giranbuha nîşan dane, lê tevî vê jî rejîmên rêbaza nû û agahiyê yê demê (em dixwazin jihevdeketina modernîteyê û postmodernîteya nû weke modernîteya demokratîk bi nav bikin) hîne ji wan re gelek maye bibin sîstem. Hewldan gelek û giranbuha ne, lê parçeparçe û belawela ne. Weke Wallerstein bi xwe jî mikur tê, sedema bingeşin a vê rewşê bi jehrîkirina bi destê sîstema kapîtalîst e. Ji ber tengavkirina modernîteyê fena ku di nav lepên wê de biperpîte, diqirqil e.

Mînak gotinên Nietzsche ên weke ‘modernîteyê civak kiriye fena pîrekan, xesandiyê û kiriye nola moriyân’ girîng in. Mîna ku pêncî sal pêşiya xwe dîtibe, gotina ji bo Elmanan bi kar anî ya weke ‘zerikê super heywan’ kerîbûyîna faşîst îfade dike. Dibêje; modernbûyîn, dewleta netewe dûrnêz wê keriyên faşîst biafirîne û wexta ji bo Japonan jî mînaka ‘neteweya morî’ aniye ziman dibêje wê civakên morî bikevin dewrê, eşkere ye, bi vî awayê fikreke xurt (Zerdeşt wisa ferman kir) tîne ziman. Fena ku pêxemberê serdema kapîtalîst be.

Max Weber jî wexta modernîteyê bi têngîhiştina ‘civakê digre nav qefesa hesinî’ tespîteke girîng dike. Wexta rasyonelîteyê jî weke sedema wendakirina sêhra dinyayê dihesibîne, karektera maddî ya şaristaniyê destnîşan dike.

Fernand Braudel, zanistên civakî yê ji dîrok û mekan qut gelekî hişk rexne kirine. Behsên ji zeman û mekan qut jî weke ‘komên bûyerên tewş’ bi nav dike û bi vî awayî alîkariyên gelekî girîng bi pirsgerêka

rêbazê re dike. Braudel hin têngînên girîng kirin malê dîrokê ku zêhnê mirov vedikin. Ew jî ev in: 'dema kin→bûyerên dîrokî', 'dema konjektural→dema dewranî ya krîzê' û 'dema dirêj→dema pêkhatinê'.³⁰

Rexneya modernîte û rohnîbûnê ya Dibistana Frankfûrtê di wê astê de ye ku dikare rê li metodên nû veke. Adorno³¹ şaristaniya modernîteyê ya rê li ber 'kampên komkirinê' vekir, weke 'di tariyê de dawîlêhatina serdemekê' bi nav kir û ev nirxandineke xurt e. Nemaze gotina wî ya 'jiyaneke şaş, rast nayê jiyîn' pirr navdar e. Wexta li vê mikur tê ku modernîte ji alî rêbaz û agahiyê şaş hatiye avakirin, wer xuya dike ku gihiştîye serwextbûneke mezin. Rexneyên wî yên ji bo rasyonallîte û rohnîbûnê jî zêhnê mirov vedikin.

Michel Foucault di modernîteyê de li mirina xwedayê li ezmanan mirina mirov jî zêde dike. Ya rastî ev tespît têra xwe mirov hîn dike. Nemaze tespîta wî ya dibêje; desthilatdariya modern ji bo hundir û derveyî civakê tê maneya şerekî dewamî, bi rastî tespîteke xurt e ku baş nehatiye bikaranîn. Desthilatdarî-agahî-nexweşxane-girtîxane-timarxane-xwendinxane-ordûxane-karxane-kerxane, ev rêzetêgîn, bi qasî ku bi kêra rêbazan tîne ji bo sîstemeke azad a agahiyan jî were danîn, yekser jî nebe bi heman awayî bi kêr tîne. Michel Foucault ji ber ku zû mir analîza xwe ya der barê desthilatdarî-şer-azadiyê de temam nekir. Di vê xebata xwe de dibêje; di hundir û derveyî civakê de her tim rewşeke şer heye. Bi vê tespîtê mîna dixwaze bîne ziman; modernîte mirov dike. Ji vir mirov dikare encameke weha derxîne; azadî şeweyekî jiyane yê civakî ye ku bi ser ketiye jiyanê civakî li derveyî şer ava bike. Eger wisa be, mirov heta qanûna karê û artêşên nîzamî yên hedef û çavkaniya wan mîlîtarîzm û îndustriyalîzm e ku bi tevahî amûrên hilweşandinê diafirînin, ji hukim nexe, û li şûna wan xweparastina civakî û ekolojiya wê daneyne, azadî pêk nayê.

Wallerstein di têngiştina li sîstema kapîtalîst a dinyayê de bi îdfîa ye. Ji sedsala 16. heta roja me ya îro fotografekî bê qusûr ê sîstema modern digire. Lê çî di nirxandina sîstemê (ew jî mîna Marks qonaxa kapîtalîzmê îcbarî qebûl dike û bi awayekî erênî dihesibîne) û çî jî dijberî û gavavêtinê de tam zelal nîne. Wexta vê di şerbeta sîstema bûrjûvaziyê de dadike mîna ku li xwe mikur bê xuya dike. Wallerstein bi hostatiyeke mezin tîne ziman ku di serî de Sovyeta Rûsyayê, sîstema sosyalîst bihêle ji modernîteya kapîtalîst bibuhure hêz daye wê, jihevdeketina wan jî ne ku lîberalîzma kapîtalîzmê bi hêz bike wê wan qels bixîne. Wallerstein bi van gotinên xwe têzeke girîng tîne ziman. Lê belê heman qabiliyetê di warê jihevdeketina sîstemê û gavavêtinên nû de nikare nîşan bide. Ji bo pêşîtengiya modernîte (kapîtalîzm) ji alî avahî û pêkhatinê ji salên 1970'yê ketiyê, belkî bi awayekî mafdar nikarîbû bi pêşbîniyeke misoger bîne ziman ka wê kengî û çawa bi dawî bibe. Lê pirr girîng e ku dibêje; her destwerdana piçûk û manedar dikare rê li ber encamên mezin veke. Em dibînin ku ji determînîzma hişk gelekî dûr ketiye. Em dikarin bibêjin; der barê sîstema agahî û rêbazê de hosteyekî xurt ê nirxandinê ye.

³⁰ Fernand Braudel dîrokanekî navdar ê fransewî ye ku mohra xwe li zanista dîrokê ya sedsala bîstan daye. Wî li dijî fikra dîrokê ya xwe dispêre bûyeran (histoire événementielle) fikra dîrokê ya tevgerên demên dirêj parast. Li gorî Braudel bi bûyerên dîrokî tenê dîrok nayê fêmkirin. Bi kurtasî Braudel dibêje ti bûyera dîrokî xweber çê nebûye, dewama pêvajoyên dem dirêj e; angî bi dîroka dema nêz re dîrokeke dirêj û kevin jî hêdî hêdî dimeşe.

³¹ Adorno: Navê wî yê rastî Theodor Ludwig Wiesengrund e. Di 11'ê Îlona 1903'an de li bajarê Elmanyayê Frankfûrtê ji dayik bûye. Ji aliyê bavê ve Cihû ye. Bi ciwanî bi felsefeyê re eleqedar bûye. Li Dibistana Frankfûrtê angî Enstîtuta Lêkolînê ya Civakî xebitiye û nivîsandî ye. Di sala 1969'an de li Swîsreyê bi krîza dil wefat kiriye.

Bêguman mirov dikare di vê mijarê de navê gelek rewşenbîrên din jî zikir bike. Analîzên Murray Bookchin der barê ekolojîyê de, pêşniyar û rexneyên Feyerabend li mentiq û rêbazê, li mirov rê vedikin. Li cem van rewşenbîran hemûyan aliyê kêm ew e ku nikarîne bihevrebûna zanîn-çalakiyê bi hostayî bigirin dest. Di vê de, bêguman hêza mezin a bi xwe girêdanê ya modernîteya kapîtalîst xwediyê roleke girîng e. Tevî ku ekola Marksîst îddîa dikir ku rexneya herî dijwar û zanistî li kapîtalîzmê girtiye jî lê bi awayekî îronîk di mijara zanîn-desthilatdariyê de nekarî nehêle nebe amûrekî kêrhatî yê ber destê sistemê, ango nekarî xwe rizgar bike ji bo nebe bazkê çep ê lîberalîzmê. Ezmûna sedûpêncî salî têra xwe vê yekê îspat dike.

Em dikarin sedema vê ya sereke, rêbaza wê û tevahiya zanîna wê ya ketiyê ser hev weha rave bikin: ew bi 'reduksiyonîzma ekonomîk' ve ye, ango li navenda wê 'reduksiyonîzma ekonomîk' heye. 'Sosyalîzma Zanistî', karakterê civakê yê metafîzîk û dîrokê ciddî negirt, rastiya desthilatdariyê daxist asta komîteya hukûmetê û roleke bi sêhr da analîza ekonomîk-polîtîk, lewma neçar bû bibe versiyoneke nû ya pozîtîvîzmê. Tevî ku Emile Durheim û Max Weber di destpêkê de rola damezrîner dane sosyolojîyê jî, di mijara rêbaz û epîstemolojîyê (teoriya zanîn-agahiyê) de nikarî ji rola ekola çepgir a lîberalîzmê bibihurin. Careke din, eşkere derdikeve holê; ya girîng û diyarker niyet nînin, kulmozên hêzê yê entegrasyonê û sistemên asîmîlekar in ku hukim li civakê dikin. Tevî ku ekonomî hêzeke girîng e, bi desthilatdarî û hêzên din ên metafîzîk re ji aliyê civakî-dîrokî rast neyê analîzkirin, sistema modernîteya kapîtalîst li dawiyê nayê hiştin (jixwe weke qonaxeke pêş rewakirin û hewcedariya bi wê destnîşankirin), û ji bo vê, pêşniyarkirina rêyên çareseriyê û bi cihanîna wan bi çalakiyan ji pozîtîvîzmê wêdetir encamekê nade. Teorîk-pratîka heyî vê rastiyê têra xwe îspat dike.

Ekolên anarşîst yê weke rexneyeke radîkal a modernîteya kapîtalîst derketin holê di warê rêbaz û teoriya zanîna de hoste ne. Mîna Marksîstan behsa pêşketîbûna kapîtalîzmê nakin. Ji reduksiyonîzma ekonomîk wêdetir karîbûn ji gelek aliyên din li civakê temaşe bikin. Rola 'zarokên asî' yê sistemê bi hostayî rabûn. Tevî niyetên wan yê baş, ev ekol di encamê de li dijî gunehkariya sistemê bi rik û înad weke terîqetên dijber man û nikarîbûn xwe ji vê rola bi sînor xilas bikin. Tiştên min ji bo Marksîzmê gotin ji bo van ekolan jî dibêjim: divê sistemê û pirsgirêkên bihurandina wê rast bi nav bikin û divê hêza zanîn-çalakî û rêbaza modernîteya demokratîk baş bi kar bînin. Ev, ji wan xusûsên bingehîn in ku ji wan dûr mane.

Em dikarin heman nirxandinan ji bo pratîk û teoriyên tevgerên çandî, femînîst û ekolojîk jî bikin. Ev tevger dişibin çêlkewên ji qefesa hesinî ya modernîteyê rizgarbûne. Em timî fikaran dikin ka wê kengî û li kîjan deverê bibin nêçîra modernîteyê. Lê dîsa jî mirov wan weke tevgerên hêviyê bibîne girîng e. Kengî alternatîfa sereke pêşket dibe ku gelekî kêrhatîbin. Ekolên sosyal-demokrat û tevgerên rizgariya neteweyî pîrr zû bi sistema modern re bûne yek û her bûn hêza wê ya dimeşîne. Serketî bûne du mezhebên bi hêz ên ekola sereke lîberalîzmê.

Berî ku ez bigihîjim encamê, dixwazim bi kurtî nêzikatiya xwe ya antî-oryantalîst³² jî bînim ziman ku bawer dikim wê bi kêrî mijarê bê. Ez wexta li hemberî modernîteyê li xwe guhdarî dikim, ez ferq dikim ku ez di nava nakokiyê de mezin de dimînim. Ez du sedemê vê yekê tavilê dikarim bibêjim. Ya yekemîn, bandora çanda klasîk a Rojhilata Naverast e. Nakokî ango pirsgirêkên bi kok ên vê çandê bi modernîteya

³² Oryantalîzm: (Zanista Şerqî) Bi çavê Rojava nêrîna li Rojhilat e. Li gorî vê nêrînê Rojhilat navenda dewlemendî û îhtîşamê ye, lê kesland e, û li rêvebirinê vekiriyê.

kapîtalîst re hene. Beriya her tiştî ev çand pêşî cih dide civakê û di vê de gelekî radîkal e. Ferdiyet di civakê de bi hêsanî rastî eleqeyê nayê; girêdana bi civakê ji bo qebûlkirina şexsiyetê pîvaneke bingehîn e. Girêdana bi civakê her tim bilind û giranbuha hatiye dîtin. Di vê de bandora dîn û rêûresman xurt e. Kesek ji civatê qut bibe piçûk tê dîtin û tinazê xwe pê dikin. Kesê koma xwe jî diguherîne bi çavekî baş lê nanêrin. Lê wexta xwe bi cihekî baştir girê bide ev yek jî tê teqdîrkirin. Li qatê dewletê û hiyarerşiyê cihgirtin tiştêkî wisa ye ku mirov dilê xwe dibijîninê. Di vê têgihîştinê de çanda dewlet û rêûresma hiyarerşiyê ya li Rojhilata Naverast bi tesîr e. Ji ber van xisletan gişan, bi hêsayî xwe radestî çandên derve û nemaze çanda modern nake. Ya rastî di nava wan de bi zehmetî asîmîle dibe.

Ji lewra çanda 'ommetê' ya rêûresmeke xurt e, li şûna ekola herî xurt a roja me ya îro dewleta netewe tê tercîhkirin û divê mirov li vê matmayî nemîne. Ji ber ku dewleta netewe berhemê modernîzma kapîtalîst e; xerîb e. Di cewherê xwe de herdu milletperestî ne, lê dema bi îslamîya siyasî û milletperestiya dewleta netewe bêne qiyaskirin, wê bi giranî milletperestiya Îslamî ya ku xwecih e, were tercîhkirin. Li gelek qadan di şêwazê jiyânê de bi modernîteyê re lihevnekirin dewam dike. Ji bilî Rojhilata Naverast ti çandeke din li ber modernîteya kapîtalîst ranebûye. Eger rabe jî nikare xwe ji daqurtandinê û helandinê rizgar bike. Ev qiyasa bi serê xwe jî têra îspatkirina mayîndebûna pêkhatina çanda civakî û dîrokî dike.

Sedema duyemîn, tevî ku min eleqeyeke mezin nîşanî pêkhatina fikra Rojava dida jî ez demeke dirêj bi nexweşiya herdu ekolên wê jî neketim. Min di lêkolîn û lêgerînên xwe yên heqîqetê de, pirr bi kok û bi rêbaz nebe jî haya min ji zanist-zanîn-agahiya serhevde ya rê li ber modernîteyê vekir hebû; min serdestiya wê ya pirr dîq didît. Ez pirr dereng nemam, min nerazîbûna xwe ya ji çanda Rojhilata Naverast nîşanî vê çanda modern jî da. Pirr dereng be jî haya min jê çêbû ku ji dezgeha heman şaristaniyê derketibûn. Min bi hostayî dît ku herdu çand jî çavkaniya xwe avahiyên dewlet û hiyarerşiya herî kêr pênç hezar salî ne. Ji lewra jî ez netirsiyam û min xwe jê paşve neda ji bo ez aliyên hevpar ên herdu çandan di parzûnkê rexneyan de dawerivînim.

Di van rexneyan de mirov dikare bi hêsayî bibîne ku ferdiyetperestî civakê mîna mişkekî dikeritîne. Zehmet nîne ku em tespît bikin; lîberalîzma kapîtalîzmê ji azadiya ferd wêdetir hunerê keritandina civakê ye ku çavkaniya xwe jî ji rêûresma çanda bazirganiyê digire. Çanda bazirganiyê jî yek ji wan xusûsan e, mirov dikare rave bike; sê dînen mezin ên yekxwedayî yên Rojhilata Naverast jî di navê de çanda bazirganiyê têkiliya xwe bi gelek rêûresmên qedîm re heye. Civak kolektîvîteyê mirov e. Guherîna metayê û metabûyîna di bingehê bazirganiyê de di rizandin û jihevdeixistina civakan de rola sereke lîstiyê. Zêhniyeta bazirganiyê rêûresmeke gelekî xurt a Rojhilata Naverast e. Di civakê de vedîtina xwedayan û pîrozkirina wan, wergerandina hunera rêvebirina dewletê ya dekûdolabê, derew û durîtiya di nav exlaq de hatin bicihkirin û heta gelek sembol, nasname, ziman û organên bi guman di avahiya civakê de ji ber çanda bazirganiyê cih girtin. Ya Ewrûpa Rojava li vê zêde kirî ew bû ku ev sîstem ji Rojhilata Naverast girt, bi rêya Ronesans, Reform û Rohnîbûnê ew kir sîstema civaka serdest. Di civakên li Rojhilata Naverast de bi çavekî baş li bazirgan û saziyên wî nayê nêrîn û di dereceya yekemîn de qîmet û ehemiyetê nabîne. Berevajî timî bi guman lê tê nêrîn. Ya modernîteya kapîtalîst têde bi serket ew bû ku sîstema metayê kir taca serê civakê, bi tevahî zanist, dîn û huner kir xizmeta vê civaka nû. Yê li Rojhilata Naverast bê şexsiyet û di dereceya duyemîn de, li Ewrûpayê bûn bijarte, neqane û yekemîn.

Li Rojhilata Naverast a îro, rexnekirina modernîteya Ewrûpayê, û heta dijderketina wê bi şîddeta Îslamî ya radîkal bûye mode. Lê li gorî min, ji Edward Seîd heta Hîzbûllahê ev nêzîkatî û rêxistinên çalakger ku bûne dijminê modernîte û antî-oryantalîstiyê, weke rêûresma Marksîst pêkhatinên nava modernîteyê ne, di encamê de nikarin xwe ji xizmeteke bê rûmet a ji modernîteyê re rizgar bikin. Derketina wan bi xwe jî bi saya modernîteyê ye, çî bi ser bikevin çî jî bi ser nekevin, mîna kûçîkê birçî yê notirvanan li ber deriyê modernîteyê parsekiyê dîkin, dîsa mîna kûçîkekî li gorî xwezaya xwe modernîteyê diparêzin. Bi tenê rih û kincên rêûresmê li xwe dîkin. Ruh û bedena wan bi bermahiyên paşverû yên modernîteyê barkirî ne.

Ez yeqîn dikim ku min binê şewaza xwe ya nirxandina agahî û rêbaza rexneyê bi xetên stûr xêz kir. Bi kêmanî, min zanist û rêbaza rê li ber modernîteya kapîtalîst vedike bi sînor be jî rohnî û zelal kir. Em ji rastiya wê zêde ne piştrast bin jî li şûna dema 'kaosê' ya ji avahiya modernîteyê peyda dibe, şensê me heye ku 'ji bo gavavêtinên di warê azadî û demokrasîyê de şewazê xwe yê rêbaz û zanistê pêş bixin.' Ji bo em vegotin û ravekirina xwe hêsan bikin, em ê xulase mijara xwe xal bi xal rêz bikin:

- 1- Divê têkiliya têngiştina (paradîgma) rêbaz û zanistê ya hîmên wê Roger, Francis Bacon û Descartes danîn, bi kapîtalîzmê re baş bê dîtin û li ser vî esasî bê rexnekirin.
- 2- Objektîvîte û súbjektîvîte zêde ji hev hatine cihêkirin û bi vî awayî cihêbûna behsa wê tê kirin li ser gelek dualîteyên din jî hatiye nîşandan. Bi vê yekê; bi ferdiyete (súbje) civak (obje) li her cure îstîsmarê hatiye vekirin.
- 3- Bi vê têngiştina rêbaz û zanistê cihêkirina civakê weke bûrjûva û proleter gelekî xwezayî hatiye dîtin û bi vê yekê, rê hatiye lê vekirin ku proleter weke obje were bikaranîn.
- 4- Modernîteya kapîtalîst bi gotina xwe ya 'zanistê hêzê' têkiliya zanist û desthilatdariyê hûnaye û hîmê wê daniye. Bi vê, pirr zû yekîtiya zanist û desthilatdariyê çêkiriye û ew kiriye sîleha bingehîn a sîstemê.
- 5- Kengî aliyên dîn û metafîzîkê yên xurafe (beredayî) û di fikrê de sabit û asêbûyî derketin, modernîteya kapîtalîst şewazê zanistê yê pozîtîvist kir veguherand dînekî nû û bi navê têkoşîna li dijî dîn û metafîzîkê dîne xwe ava û serdest kir.
- 6- Lîberalîzm (azadîxwazî) kir îdeolojiya xwe ya fermî û ew kir amûrekî herî xurt ê lihevkerinê. Li aliyekî din jî îdeolojiyên dijber hemû bi ser xwe ve kirin û lîberalîzm weke sîleheke asîmîlasyonê bi kar anî û fena 'dest û zêhnekî nayê dîtin' hegemonya xwe ya îdeolojîk bi xurtî pêk anî.
- 7- Bi fermîkirina lîberalîzm û pozîtîvîzmê re, gelek ekolên îdeolojîk û dibistanên fikrê ji pêş çavên xwe xistine, piçûk xistine, nameze heta dijber (muxalîf) bi ser xwe ve kirin di vê hewldana xwe de bi israr bû.
- 8- Felsefe û exlaq ji pêş çav xistiye; bi vî awayî kiriye ku şensê dijberên sîstemê di warê perspektîf û helwestdanîne de (tercîha azad=exlaq) kêmkiriye.
- 9- Bi disîplînekirineke zêde yekparebûn û hêza maneyê ya zanistê parçe kiriye; fil bi mûyên wî, daristan jî bi daran rave kiriye. Zanistêke zêde parçekirî hem bi hêsayî bi desthilatdariyê ve tê girêdan, hem jî dibe teknolojî û rê li ber qadeke mezin a karê vedike. Ji ber ku êdî armanca zanistê keşîfkirina maneya esasî ya jiyane nîne, armanc bi destxistina pereyan e. Ji xeta zanist-zana ber bi xeta zanist-hêz-pere ve gav hatiye avêtin. Zanist-desthilatdarî-sermaye hevgirtina nû ya pîroz a modernîteyê ye.

- 10- Şaristaniyê (şaristaniya bajêr a tebeqî) jin kirin jinkok, kirin pîrek (koleya herî pêşketî), di modernîzma kapîtalîst de jî mêr (bi saya welatîbûnê) hat xesandin û ew kirin pîrek. Bi vî awayî kirin ku civakê bi tevahî mîna pîrekê (li gorî Hîtler civak mîna pîrekê ye) bi rê ve bibin. Civak kirin mîna mihîna suwarbûnê û bermaliya dewlet-neteweyê.
- 11- Di modernîteyê de desthilatdarî hem di nava civakê de hem jî di nava civakan de şerekî dewamî îfade dike. Gotina Hobbes a ji bo civaka beriya kapîtalîzmê aniyê ziman 'her kes bi her kesî re timî di nava şer de ye' ya rastî vê gotinê bi hosteyî di bin modernîteya kapîtalîst de cih girtiye. Qirkirin di vî şerî de asta herî jor îfade dikan.
- 12- Ji ber ku di sîstema modernîteya kapîtalîst de pêvajoya berfirehbûnê ya navend-hawîrdorê tamam nebûye, ekolojî gihiştiye astekê ranake, bê karî, xizanî û kêmbûna heqdestê, burokrasiya gihiştiye wê astê ku derve daqurtîne, hedimandina civaka xwedayî, beşê herî kurtêlxur ê sermayê yê ji hilberînê qut ê fînança global hegemonîk bûye û li hemberî van bûyeran hemûyan piraniya civakê û li her qadê tevnên berxwedanê yên pêşdikevin, rê li ber krîzeke avabûn û strukturel vedikin.
- 13- Di demên krîzên pêwendîdarî avabûn û strukturel de pêvajoyên hem şoreş û dij-şoreşê, hem jî pêngavên demokratîk-azadî tevî darbeyên totalîter-faşîst dikarin di zikhev de biqewimin. Yê sîstemên rêbaz û zanistê bi hosteyî pêşde bibin û bixin bingehe çalakiyên xwe, herî zêde ew ê bibin xwediyê şensê avakirina sîstema nû ya civakê.
- 14- Tevgerên demokratîk, ekolojîk, azadîxwaz û wekhevîxwaz (adil) di demên krîzên strukturel û neqeba kaosê de bi pêngavên destpêkê yên piçûk ên hosteyane dikarin di demên kurt de paşeroja dirêj diyar bikin.

Ji bo vê jî:

- 1- Divê sosyolojî di çarçoveya dîrokî û mekanî de weke rêberê çalakiyan bê dîtin;
- 2- Modernîteya kapîtalîst êdî avabûna wê ya bi kansêr di gelek qadan de xwe dide der, li gorî vê rastiyê, bi çardeh xalên me hewl da bi nav bikin, divê li dijî wê bê derketin û çareseriyên li dijî sîstemê bêne dîtin;
- 3- Divê dualîteyên çor hemû (di serî de îdealîzm-materyalîzm, diyalektîk-metafizîk, lîberalîzm-sosyalîzm, deîzm³³-ateîzm³⁴ û her wekî din) yê xwe dispêrin cihêkariya îdeolojîk a sûbjektîvîzm-objektîvîzmê li dawiyê bêne hiştin û manedartiya (hunere şîrovevê) bi tevahî destketiyên zanistî dixwe hîmê xwe esas bigire;
- 4- Metafizîkeke mirov a girêdayî qencî, delalî, azadî û rastiyê hem divê di rêbaza rexneyî de, hem jî di pêngavên avakirina nû de ti carî neyê kêmkirin;
- 5- Divê gotina siyaseta demokratîk esas bê dîtin;
- 6- Divê li qadên krîz û desthilatdarî hebe li dora gotina siyaseta demokratîk bi hezaran organîzasyonên civaka sîvîl (li gorî pêdiviya bi wan ji sisê heta organîzasyonên bi hezaran kes têde cih bigire) bêne pêkanîn;

³³ Deîzm: Li ber her cure baweriya bi rêya dêrê heye radibe. Lê ew jî bawer dike ku her kes bi hatina dinê re xwedî baweriyêke dîni ye. Li gorî deîstan xwedê carekê gerdûn afirandiye û paşê jî têkilî ti karûbarê dinyayê nabe. Deîzm xwe dispêre têgîna 'dînê xwezayî' û bawer dike mirov bi bîr û hişê xwe radibe û hêza xwe ji hundirê xwe digire.

³⁴ Ateîzm: Xwedanenasî.

- 7- Divê civaka neteweyî ya nû were avakirin weke neteweya demokratîk bê sazîkirin; neteweya demokratîk dikare li derveyî dewleta netewe û li kêleka wî yan jî di zikhev de hebe;
- 8- Şêwazê rêveberiya siyasî ya neteweya demokratîk dikare bi awayekî xwecihî, neteweyî, herêmî û li ser hîmê konfederalîzma demokratîk a dinyewî pêşde bibe (neteweyên cihê dikarin xwe weke neteweyekî demokratîk bi rêxistin bikin. Di nav heman neteweyî de dewleta netewe û neteweyê demokratîk dikarin xwe bi rêxistin bikin. Konfederalîzmên herêmî yên demokratîk û Konfederalîzma Neteweyên Demokratîk ên Dinyayê dikarin li gorî Neteweyên Yekbûyî ya niha hewce bin û di çareserkirina pirsgerêkên dinyewî û herêmî-neteweyî de bi tesîr bin.);
- 9- Li hemberî îndustrialîzmê ya ji modernîteyê maye û yek ji şaxê wê yê xurt e, (Modernîte sê şaxên wê hene: a- hilberîna kapîtalîst, b- îndustrialîzm, c- dewleta netewe) divê civaka demokratîk ekonomî û teknîkê ekolojîk bike;
- 10- Divê parastina civakê ji aliyê milîsên gel ve bê bicihanîn;
- 11- Li şûna nîzamê mêrane yê bingehe xwe dewlet û hiyarkerşiya bi hêz e, divê sîstemên nû yên malbatan ên xwe dispêrin wekhevî û azadiya kûr a ji koletiya kûr a jinê rizgarbûne bêne avakirin.

Em dikarin fikra xwe ya paradiğmatîk hînê bi gelek xalan berfirehtir bikin, lê ez yeqîn dikim ku xalên me pêşkêş kirin têrê dikin. Em baş dizanin, di demên modernîteya kapîtalîst de heman demê ji bo utopyayan azadî û wekhevîyê qiyamet hatin rakirin. Ji bo van utopyayan bi cih bînin gelan pirr hewl da û li ber xwe dan. Mîna deryayê xwîn herikî. Êşkence li bê hejmar kesan hat kirin û eş hatin kişandin. Em van hemûyan bîla heq çûyî nahesibînin. Berevajî, hewldana me ya ji bo çareserkirina van pirsgerêkan, şîroveya me ya rast a dîrokê wê pêşiya me rohnî bike û kengî em utopyayên xwe bi jiyana xwe re bikin yek, em ê karibin gav biavêjin jiyana bi eşqê hatiye hûnandin, ev bi tevahî ji bo vê ne. Ji ber ku ji gavavêtina jiyânê bi hêvî, bi hêz û bi utopya re hewldanên gelekî zehmet divên.

Em di wê rewşê de nînin ku hedê xwe nizanibin û sîstematîka rêbaz û zanistê ji nû ve ji xwe bidin destpêkirin. Lê di tevahiya mijaran de ku min hewl da behs bikim, min hewl da dest nîşan bikim ku hin tişt çewt û şaş dimeşin û di esasê xwe de ev yek paradiğmayî ye. Ez bi girîngeyê mezîniyê dikim ku divê şîrove û hewldanên min ên bicihanînê weke ji binî ve avakirina sîstemeke nû neyên dîtin, ne jî yên ez rexne dikim bi tevahî weke redkirinê (înkarwarî, nîhîlîstî) bêne dîtin. Axir, girîng e ku mirov modernîteya kapîtalîst a rê li ber gelek trajedî û serhatiyên bi mîlyonan kesên mîna min vekirîye, rexne bike. Jixwe di demekê de ku herêm û gel ê ez mensûbê wan im (Kurd û Rojhilata Naverast) di pêvajoyeke trajîk a bêrehm a dîrokê re derbas dibin, bi awayekî hêja şîrovekirina van faktorên ji vê rewşê berpirsiyar, bi kêmanî şertê rewşenbîriyê ye. Tevî vê, eger ez weke serê rêxistinîyêke pirr bi tesîr û berfireh tîm mehkemekirin, hingî normal e ku erka min a sereke, di çarçoveya van mijarên destnîşankirî de ji pirs û bersivan pêk were. Eger li cih û zemanekî zordestî, îstîsmar, helandin û asêmayîn kûr be û jiyana di rewşeke welê bê rûmet de ji mirinê xirabtir be, wer xuya ye li wir ji bilî nêzîkatiya paradiğmayêke bi reh û kok çareya me nîne. Ji vir û pêve em ê derbasî vê nêzîkatiyê bibin.

Beşê Duyemîn:

ÇAVKANİYÊN BINGEHÎN ÊN ŞARISTANIYÊ

Em ê di vî beşî de sedemên rê li ber şaristaniya me ya îro vekirine ji aliyê cografî û dîrokî ve hewl bidin şîrove bikin. Em êdî baş dizanin ku ji bo mirov civakê baş nas bike divê mirov şertên cografî û dîrokî yê wê civakê baş nas bike.

Ji dema mirov ji prîmatiyê veqetiya û gihîşt heta şoreşa cotkariyê, dîrok niha bi tevahî heta heft milyon salan dûr diçe. Cih Rojhilatê Efrîka xeta Rîf e. Çi bermahiyên arkelojîk, çî jî hebûneke zêde cinsên nêzî insên li herêmê aniha vê tezê piştrast dikin. Bi temamî nayê zanîn, gelo qutbûn bi rêya mûtasyonê (bi pêşketineke ji nişka ve), yan jî bi beridînê re çêbûye, jixwe ev yek ji bo mijara me jî girîng nîne. Ji bo cinsê em behsa wî dikin, sîstema qirikê rê dide karibin gelek dangan derxînin, meznahiya mejî avantaj e. Rîf a Rojhilatê Efrîka hem çol û daristan, hem jî xwedî gol in ku ev jî ji bo ewlehiya cinsê em behsa wî-wê dikin stratejîk e. Nemaze wextê timî ber bi golê ve reviyane, çûne, heye ku pûrt û pirça xwe wenda kirine û li şûnê bûne xwediyê mûyên îro bi mirov ve hene. Rewşa bahewayê jî ji bo vê yekê li cih e. Avantajeke din a Rîfê ew e ku wexta gelî û perav bêne şopandin rêyeke xwezayî ye ku xwe digihîne Torosan. Ev rê herdu parzemînan (Asya û Efrîka) digihîne hev û ji hev dike. Tê texmînkirin ku yên li Rîfê weke klan bi milyonan sal mane. Mirov dikare bibêje; timî bi nava Efrîka ve koç kirine. Gelek agahî hene; nîşan didin ku belavbûna vî cinsî ya dinyayê esas li ser xeta bakurê Rîfê pêk hatiye. Tê texmînkirin ku heta bi homo sapiens (mîrovê difikire) gelek cins û texlîd bi heman rêyê belav bûne. Li deverên din ên dinyayê heta niha şopên cinsê bişibe mirov nehatine dîtin. Cinsên heta niha hatine keşîfkirin bi koka xwe ji Rojhilatê Efrîkayê ne.

Li deverên cihê yê dinyayê gelek fosîlên temenê wan herî kêr mîlyon sal in, hatine dîtin. Tê qebûlkirin ku bi tevahî cins, beriya serdema çaremîn a qeşayî li dinyayê belav bûne.

Li gorî feraziye û îhtîmalan di tevahiya vê dema dirêj de cinsên mirov weke klanên ji bîst-sîh kesî tevgeriyane, debara xwe bi nêçîr û berhevkirina pel û pincaran kirine. Di çêbûna dest û lingan de van herdu çalakiyan roleke grîng bi cih anîne û ev fikir bi giştî tê qebûlkirin. Bermahiyên fosîlan jî nîşan didin ku di şikeftan de, li giravan û di stargehên li ser daran de li cihên ewle mane. Hînê malbat û milkiyet çênebûye. Mirov dikare bibêje ku di vê demê de klan bi xwe malbat e. Tê texmînkirin ku karîbûne bi zimanê îşaretan (zimanê deng û beden) li hev bikin, û deng gihandine asta sembolan. Em niha baştir fêhm dikin ku ji bo ziman xwe bigihîne asta sembolan pêvajoyeke dirêj a pratîk hewce dike.

Li gorî lêkolînan, li derdora sedûpêncî-dused hezar salan berê cinsê sapiens nêzî zimanê sembolan bûye. Heman lêkolîn nîşan didin ku li şûna zimanê îşaretan cara pêşî dayika zimanên modern, zimanê dangan ê xwe gihandiyê dengên sembol jî li gorî texmînan berî pêncî hezar salan li ser heman xeta Rîfê di bakur re li dinyayê belav bûye. Lihevkirina bi zimanê sembolan avantajeke mezin e. Mirov dikare bifikire ku komên baş li hev dikin û tevdigerin serdest bûne. Dibe ku sedema bi lez qirbûna cinsên din girêdayî vê rewşê be. Dem di heman demê de serdema Qeşayê ya Çaremîn e (pleistosen). Yek ji texmînan dîsa ew e ku di wê demê de cinsê Neanderthal zêdetir e, lê herdu bûyer li hev rast tên û dibe ku dawî li cinsê Neanderthaler tîne. Efendiyê nû yê dinyayê bi tevahiya heybeta xwe li ser dikê ye: Homo Sapiens, Sapiens = mîrovê difikire û dipeyive. Em di destpêkê de cihêbûna nijad û ziman nabînin. Lê em dikarin texmîn bikin ku weke komên mezin tevgeriyane, bi plan nêçîr kirine, şikeft weke mal û perestgeh bi kar anîne, jinan pel û pincar berhevkirine û mêr jî di nêçîrê de pispor bûne. Li gorî hin berhemên arkeolojîk îspat dikin ku cinsê

dipeyive li ser hîmê me behskirî têra xwe pêş dikeve. Xet û resmên li herêma navbera Franse û Spanyayê, û resmên li şikeftên Colemergê hatine dîtin ji vê demê mane. Herdu herêm jî ji bo koçberiyên ji Efrîkayê li cihekî baş in. Ev qad li cihekî wisa ne, xwe gihandina wan di ser Rojhilat û Rojavayê Derya Spî re mumkîn e. Ev yek bi teoriya giştî ya koçberiyê û belavbûna li dinyayê re li hev dike.

1- MIROVATÎ ÇI DEYNDARÊ KEVANA TOROS-ZAGROS E?

Di derketina Rîfa ji Rojhilatê Efrîkayê de gelek arguman hene ku me difikirînin, deriyê sereke yê li ber kombûne û ji vê navendê li dinyayê belavbûne kevana Toros-Zagrosan e. Ya yekemîn, ev kevana dawîya rêya xwezayî ya ji Rîfê ye. Ref bi ref tîne vê derê. Çi Sehreya Mezin û çî jî çola Erebestanê mîna ji rojhilat û rojava ve deriyên xwe girtine, ji lewra peravên Suveyş û Rojhilatê Derya Spî bi awayekî xwezayî dibin rêyên pê belav bibin. Peravên Başûrê Derya Spî jî di ser Tengava Cebelîtariqê re ber bi Spanya û Ewropayê ve rêyeke duyemîn teşkîl dike. Li gorî rewş û şertên cografî bi qasî Rojhilatê Derya Spî bi xêrûber nîne. Astengiyên ciddî û pirsgirêkên mezin ên qût û xwarinê hene. Rêya herî îdeal ji peravên Rojhilatê Derya Spî pêve di Hîlala Bi Bereket re derbas dibin ku ji kevana rêzeçiyayên Toros-Zagrosan re Hîlala Bi Bereket an jî Hîlala Zêrîn tê gotin. Şertên vê derê ewqas li cih in, mumkîn nîne cinsê mirov nebe civak û pêş nekeve.

Ji vir em dikarin xusûsa duyemîn derxînin: ji bo mirovan rewşa xweş ya av û bahewayê, erdên bi xêrûber, nebat, fêkî û darên mêwan, hebûna gelek nêçîran, şikeftên ewle û stargehên qenc, hebûna gelek rûbar û çeman, paşê di bîra mirovan de têgîna 'cennetê' çêkirin. Herêmên çol ên nêzî van deveran wexta li ber hev hatin girtin, tê fêhmîkirin, çima di bîra mirov de rê li ber dualîteya cennet-cehennemê vekirîye û weke yek ji têgînên bingehîn cih girtiye. Piştî Rîfa Rojhilatê Efrîkayê mirov vê qadê dikare weke qada duyemîn a herî zêde lê cinsê insên kom bûye, bihesibîne. Eger em vê deverê di dîroka mirovatiyê de ji aliyê pêşketina şaristaniyê weke devera 'kurketinê' bi nav bikin wê zêde nebe gotinek ne di hedê xwe de ye. Her weha weke devera çîrok û çîvanokên destanwarî yên mirovatiyê lê hatin nivîsandin an jî ya rastî lê dest pê kirin çêbûn jî mirov dikare pîroz bike. Şoreşên mezin ên piştî çêbibin jî wê berhemên vê destana pîroz bin.

Ya sêyemîn, li derdora sedûpêncî hezar sal berê kombûna li vê qadê li ser hîmê zimanê îşaretan pêş ketiye. Ji zimanekî paşvemayî yê mîna îşaretan gavavêtina ber bi zimanê sembolan, potansiyeleke mezin a pêşketinê ye. Li herêmeke berfireh pêkhatina komên mirovan ên xwedî ziman rê li ber civakbûnê, starê û qûtpeydakirinê vedike. Belkî jî di dîrokê de şoreşa herî mezin a nav lê nehatiye kirin û hîne keşfa wê nehatiye kirin, ev e. Belkî li cih be ku em ji vê şoreşa mezin re bibêjin; 'ŞOREŞA ZIMAN'. Ji ber ku ti şoreşê bi qasî vê şoreşê li ser vê cografyayê rê li ber civakbûnê venekirîye. Her roj têgîneke pîroz (heywanên nêçîrê û nebatên nû yên tîne keşîfîkirin) tê çêkirin, pergaleke nêzî ya malbatê tê avakirin (cara pêşî avakirina stargehan) û her çar demsal bi hemdê xwe li ser vê cografyayê xwe nîşan didin. Wexta ev pêvajoyê hemû bi têgîn dibin; zimanê hevpar ên civakên berfireh çêdibe û pêre cara pêşî 'NASNAME' ya civakan ji hev cihê dike, pêk tê.

Mixabin, çî rewşeke xembar e, li van deveran ku cara pêşî etnîsîte çêbûn, îro qirkirineke hov a nasnameyan heye. Ya em jêre dibêjin; 'pêşketina mezin a civakî' di vê pêvajoyê de bi têgîn û bûyerên

dewlemend pêk tê, ya rastî tê avakirin. Bi pêşketina têtînan re, rê li ber pêşketina fikrê jî vedibe. Îhtîmaleke mezin e, mirovên bi têtînan li hev dikin û pê digihîjin hev, êdî nabe weke klanên bimînan û ji bo civakbûneke hînê jor dikevin nava dînamîzmeke mezin. Ez wer bawer dikim ku ev qad yek ji qadên bingehîn e, divê hem ji aliyê antropolojî û hem jî ji aliyê serdemên berî dîrokê ve, were lêkolîn. Dîroknas û arkeologê mezin Gordon Childe³⁵ bi awayekî xurt û mafdar bi hisên xwe herhal têderxistiye ku di pirtûka xwe de ya berhema wî ya girîng e, û têde bûyerên wê demê li vê cografyayê qewimîne nivîsîne, navê 'DI DÎROKÊ DE ÇI QEWIMÎ' lê kiriye. Xusûseke din heye ku divê ez bi taybetî bibêjim; bi rêbazên arkeolojîk bi tenê raboriya herêmê nayê rohnîkirin û analîzkirin: kengî ji biyolojiyê heta filolojiyê, ji cografyayê heta sosyolojiyê, ji antropolojiyê heta teolojiyê disîplînen gelek zanistan gihîştin hev, hingî mirov dikare dîroka serdema pêşî bi awayekî berfireh rohnî bike. Di vir de em tenê balê dikişînin ser û banga wezîfeyê li pêwendîdaran dikin.

Li gorî zanista jeolojiyê berî bîst hezar salan serdema qeşayî ya çaremîn bi dawî dibe. Zanistên din jî bi agahiyên xwe vê yekê wexta destek dikin, ev tespît nêzî rastiyê ye. Îspat bûye ku berî deh hezar salan baran û hêşîn li Erebiştan û Çola Mezin hînê zêdetir bûn. Ev rewşa têr derfet û îmkanan dide, bi dema destpêkirina şivaniyê re li hev rast tê. Tevî vê yekê, pêşketineke din a mezin; ji zimanên destpêkêyê Efrîkayê pêşketîtir koma zimanên semîtîk xwe nîşan dide. Çanda semîtîk di cewherê xwe de 'çanda şivaniyê ye'. Mînak şivantî ewçend bi qîmet bûye, çandeke mezin a ketiyê serhev der barê mih, bizin, deve û heywanên din de hebûna xwe hînê dewam dike. Li ser vî hîmî em dibînin etnîsîte pêk tê û nasnameyên cihê çêdibin. Hebûna çandeke xurt a etnîsîteyê (eşîr) di wê astê de ye ku vê çavdêriya me îspat bike. Di gelek gotinên şaristaniya Sumer û Misrê de bandora vê çandê tê dîtin. Li derdora şeş hezar sal berê, bi rewşa av û bahewayê ya baş ve girêdayî, çanda Semîtîk ji Sehra Mezin heta Rojhilatê Erebiştanê, ji Bakur jî heta zeviyan ji bo cotkirinê bi xêrûber, wisa şop hiştine, mohra xwe li dîrokê xistine. Qada çanda semîtîk weke dewam û qonaxeke çanda Rîfa Rojhilatê Efrîkayê pêşketiye. Ev nîfşê di vê qonaxê de paşê wê bi dînen yekxwedayî xweseriya xwe pêk bîne.

Lê belê bi taybetî divê ez bibêjim, ev çand li şûna ku di pêkhatina şaristaniya Misr û Sumer de diyarker be, li ser qada herdu şaristaniyan bi navê Aramît û Apîrû (mîrovên gemarî û tozgirtî yên ji Rojava û Rojhilat hatine) di dîrokê de wê weke yekemîn qebîleyên dagirker bîne qebûl kirin. Semîtîk di şeveqavêtina dîrokê de pêkhatineke gelekî girîng in, mîna ku bi dengên lingê xwe erd hejandibin û hatibin. Li Bakur ji erdên bi xêrûber nebihurîne, sedema vê jî dibe ku pêşketina çandeke ji ya wan xurttir be. Em dikarin ji vê çandê re bibêjin; gav bi gav ketina nav çanda zevî û cotkariyê, her wisa belkî jî li cih be ku em vê çandê weke 'çanda zeviyan' jî bi nav bikin. Jixwe di dîrokê de ji vê pêşketina dîrokî re 'Aryen' dibêjin. Bi maneya kesên xwedî zevî û xwedî erd (Arî li ser van erdan xwediyê çanda yekemîn in, û di kurdî de bi maneya 'ax, cih û zevî' tê bi kar anîn) mirov dikare bi nav bike. Aryeniyên ku bakurê Semîtîkan, kevana Toros-Zagrosan weke qadeke sereke cara pêşî li cotkariyê vekirin, mirov dikare wan weke afirînerên cotkariyê bi nav bike.

Di vê pêşketinê de, av, ba, hewa, erdên bi bereket, texlîdên heywanan û nebatên cûrbecûr rol lîstine. Li deverên Semîtîkan cotkarî li wahayên³⁶ teng bi hebûna xurme û çend cureyên din pêk dihat, lê li aliyê din

³⁵ Gordon Childe: Arkeolog e. Di 14'ê Nîsana 1892'an de li bajarê Avusturalyayê Sydneyê tê dinê. Nêrîna Marksîst a li arkeolojiyê bi wî dest pê kiriye. Xebatên xwe yên li Mezopotamya û Iraqê bi berhema xwe ya bi navê 'Di dîrokê de çî qewimî' weşand. Child di 19'ê Cotmeha 1959'an de wefat kir.

³⁶ Waha: Li çolan avzêya dora wê hêşîn. Li çolistanê girava hêşîn.

ê kevanê zevî ji bo çandiniyê gelekî baş bûn. Li vir zeytûn, bindeq, çilo, hevrîst, rez, qût û zad baş digihiştin. Dîsa gelek heywanên tîn kedîkirin di serî de mîna mihên kovî, bizin, dewar, beraz, kûçik û pisîk li deverê kom bi kom digerin. Li banî û zozanên çiyê daristanên mezin hene. Çar demsal bi temamî têne dîtîn. Baran mîna ku bi rêkûpêk av bide dibare. Kevî û devên gelek çem û rûbaran ji bo avakirinê xweş bûn. Di nav van şert û mercan hemûyan de êdî 'dema şevqavêtina dîrokê' bûyereke e ku divê biqewime.

Li gorî tespîtên jeolojî û serdema destpêkê, li deverê beriya panzdeh hezar salan qeşayê xwe vekişandiyê çiyar. Tê texmînkirin ku tevahiya sedhezaran salî cinsê mirov li vê deverê kom bûye. Piştî şoreşa ziman a li deverê û xweferzkirina çanda Semîtîk li herêmê demeke kin serdema mezolîtîk³⁷ pêk tê û paşê derbasî serdema neolîtîk dibe. Şikeftên li Colemergê gelek îşaretên serdema mezolîtîk û serdema piştî wê dide me. Di vê mijarê de kevirên hatine verotin têra xwe delîlan pêşkêşî me dikin. Em dibînin li herêmê gavên mezin bi serdema neolîtîkê re hatine avêtin. Gelek delîl hene ku beriya duwanzdeh hezar salan çanda neolîtîk li vir dest pê kiriye. Ev serdema ku em dikarin weke Şoreşa Gund, Zevî û Cotkariyê jî bi nav bikin, çî ji alî mirovatiyê û çî jî ji aliyê şaristaniyê ve (dîroka nivîskî) weke şertekî pêş xuya dike. Bi serê xwe Serdemeke Çandê ya mezin e. Girîngiya vê çandê bi qasî were zanîn nehatiye dîtîn û di dîrokê de cihê heq kiriye nedîtîye. Ji lewra mirov çiqas li ser vê çandê rawest e, li cih e. Wexta Gordon Childe dibêje; girîngiya vê çandê ji çarsed salên dawî yê çanda Ewrûpaya Rojava kêmtir nîne, hînê zêdetir nêzî rastiye ye. Di vê serdemê de ewçend îcad û vedîtin hene ku bi jimartinê naqedin. Cotkarî, pîşesazî, çûnûhatin, star, huner, rêveberî, dîn û bi tevahî pêşketinên li deverê di asta şoreşê de ne. Di her warî de bi hezaran rastiyan nû hatine keşîfkirin û nav li wan hatine kirin.

Bi vî awayî ji zimanê Semîtîk berfirehtir û heta di ser xizna teng a zimanê şivantiya Semîtîk re 'Koma Zimanê Aryen' bi gewde bû. Mîna ku hafize û bîra mirovatiyê ya wenda nebe, hîmê wê hat danîn. Ev koma zimên bi çand ji Hindistanê heta peravên Ewrûpayê belav bû ku ev yek jî careke din analîza me ya di vî warî de piştrast dike. Weke tê bawerkirin, koka koma zimanê Aryen ji Ewrûpa, Hindistan û herêma (Bakurê Derya Reş, kevirên Rûsya, zozanên Îranê) di navbera herduyan re derbas dibe, nîne. Koka wê li devera kakil a Kevana Bi Bereket e (Hîlala Bi Bereket). Hem analîza gotinê (Aryen) ya etîmolojîk, hem jî têkiliya rengê gotinên bingehîn ên etnîk ên di nava tevahiya komên ziman ên Hind-Ewrûpa de têne bikaranîn û rastiye piştrast dikin. Ya hînê girîngtir ew e ku devera em behsa wê dikin ji bo çandê herêma kakil û dendikê ye, ji lewra bi awayekî pirr xwezayî pêkhatina ziman û gotinan jî divê li vir çêbibe. Avahiyan çandî yê etnîk ên hînê hene û delîlên dîrokî yê dîn û rastiye bi zêdeyî îspat dikin.

Wê wextê fêhmkirina hebûna nifşê duyemîn ê çand û ziman, dîrok û belavbûna wê, çî ji aliyê pêşketina civakî û çî jî ji aliyê qonaxa şaristaniyê (bi bajar) ya gihiştîyê, xwedî cihekî dîrokî ye. Em dikarin bibêjin ku tebeqeyên din ên berê bi tevahî di nava van herdu komên çand û ziman ên sereke de heliyane. Tenê wexta heman serdema qeşayî bi dawî bû, piştî wê li keviyan başûrê Sibîryayê (Yaqûtîstan û hwd.) koma çand û zimanekî sêyemîn çêbû. Ev çanda ku neh hezar sal berî niha ber bi başûr ve belav bû, heye ku welatê wê yê esasî Çîn be. Mirov dikare bibêje; ji vê çanda ku seriyê wê yê başûr digihîje heta Fîniyan di serî de Tirk, Moxol, Tatar, Koreyî, Viyetnamî û Japonî weke nifşê sêyemîn ê Bakur çêbûn. Li parzemîna Emerîkayê çanda bi koka xwe ya Çermesoran jî di ser Tengava Beringê re di encama belavbûna heman demê de pêk hatiye û di vî warî de em xwedî delîlên xurt ên arkeolojîk, etîmolojîk û etnolojîk in. Em

³⁷ Mezolîtîk: Serdema navîn a kevir, B.Z. li derdora 15 hezar-10 hezarî.

Eskîmoyan jî dikarin bixin nava vê komê. Gelek çandên Efrîkayê yên hînê hene, tevî ku xisletên xwe yên hezaran salî diparêzin jî tesîrên xurt ên koma Semîtik li ser wan hene. Nemaze yên di nav koma zimanê Sahilî de cih digirin welê ne. Di nava kûrahiya daristan, çiya û çolan de jî mumkîn e mirov li klanên weke berî mîlyonan salan dijîn rast bê.

Li gorî vê tabloyê, di serî de li bakurê navîn ê başûrê dinya me, berî niha bi şeş hezar salan, sê komên ziman û çandê yên bingehîn ji bo destpêka şaristaniyê çêbûne. Pirr normal e ku çandên behsa wan têne kirin gelek caran bidin û bistînin. Bi bandora dîrok û cografyayê xwediyê xisletên cihêwaz in ku ev yek îro jî bi hêsayî tê dîtin.

Ji aliyê mijara me ve yek ji xusûsên girîng ew e ku dema em çavkaniyên şaristaniya Hind-Ewrûpayê lédikolin, divê em çavkaniya dayik e, rast teşxîs bikin. Zanista dîrokê, çanda kakil a di bin bandora zeman-mekan de pêşî li ber çav digire û li ser radiwest e. Em îro baş dizanin ku çanda kapîtalîst jî belavbûneke xwe ya dijwar a kakilî heye. Têgihîştinên li dîrokê yên xewn û xeyalî yên çavkaniyên xwe tinene, derbên xedar li serwextbûna me didin. Kesên nikaribin têgihîştina xwe ya dîrokê bigihînin şîroveyeke gelekî girîng wê nikaribin şîroveya xwe ya îro manedar bikin. Mumkîn nîne mirov civakeke bê dîrok bi temamî fêhm bike û lê serwext bibe.

Min di parêznameya xwe ya berê ya bi navê 'Parêznameya Mirovê Azad' de çavkaniyên şaristaniyan nirxandibûn, li ser wê hin rexne li min hatibûn kirin ku ez reduksiyonîst nêzî şaristaniya Sumeran a li ser tejaneya Firat-Dîcleyê bûme. Ez ê van rexneyan jî li ber çav bigirim û dibêjim; ez di rewşeke reduksiyonîst de nînim, lê divê ez bibêjim ku ez girîngiyê didim çavkaniya dayik e. Eger mirov dîrokê bişibîne çemekî sereke yê rola dayikê dilîze û rûbarokên têne bi ser ve dibin, çandê sereke yanî dayik heye û şaxên jê diçin hene, bi mebesta balê bikişînim ser vê rastiyê, ez fikrên xwe weke pêşnûmeyerê diyar dikim. Ya rastî balê dikişînim. Çawa ku îro şaristaniya serdest yanî modernîteya kapîtalîst xwe dispêre koka şaristaniya Hind-Ewrûpayê, çanda Hind-Ewrûpayê jî xwe dispêre çanda çavkanî ya Aryen û şaxên wê yên Sumer û Misrê.

Eger em di şaristaniya mirovatîyê de pirsgirêka çemê sereke yanî dayik û şaxên wê rast analîz nekin, em roja me ya îro jî nikarin rast bi nav bikin. Şaxên (rûbarok) ji çemê sereke yanî dayik diçin, xurt diherikin, lê hin ji wan di nivê rê de zuha dibin û dimiçiqin. Her weha çavkaniya çemê sereke jî xwedî maneyeke diyarker e. Eger em dixwazin pêşketina civakî ji aliyê dîrokî û cografî ve bi temamî fêhm bikin, divê em gerekên rêbazê di çareserkerina pirsgirêkan de biceribînin.

2- PIRSGIRÊKÊN BELAVBÛNA ÇAND Û ZIMANÊ ARYEN

Nêzîkatîyên şaristanî û çandan di dîrokê de weke bingeh dibînin kê in. Yên heyî jî xwedî nêrînên cihê ne. Em hewl didin pirsgirêkên li vir çareser bikin, li ser hîmê çand û şaristaniyê çareser nakin. Em neçar in, zeman û mekanê şaristanî û çandê di pêşketina civakê de bi qasî diyarkerî û kêrhatina wê bigirin dest û li ser rawestin. Naxwe dîroka li ber destê me (ku pirranî weha ye) wê ji 'komeke bûyeran' zêdetir ti maneya wê tinebe. Ji ber vê taybetmendiyê, zanista dîrokê hîn nake, mirov ji hînbûnê digire. Hema bêje dîrok ji gidîş û lodeke dîn, xanedan, qral, şer, qewm û hejmareke rastiyên weke wan pêk tê; pêşketina civakî hîn

nake, ji bo pêşiyê li hînbûna wê bigire piştperde dike. Ev hewldanên îdeolojîk in, zêhn û hafizayê ji desthilatdar û îstîsmarkaran re amade dikin. Şêwazên vegotinê yên bi vî awayî amûrên propagandayê yên ji gelekî berê de mayî ne ku li ser hîmê îdeolojîk di rewakirina desthilatdar û îstîsmarkaran de têra xwe diyarker in.

Girêdayî daxuyaniya me ya der barê sîstema agahî-zanîn û rêbazê de em hinekî din bi analîza xwe dakevin. Rexneyeke din a der barê koma çand-zimanê Aryen de ew e ku bi sedema Hîtler jî ev têgîn bi kar aniye, heye ku bêhna 'nijadperestiyê' jê bê. Ji van kesan re dixwazim vê bibêjim: di navê partiya Hîtler de gotina 'sosyalîzm' jî hebû. Eger wisa be, ma divê em bibêjin; bêhna nijadperestiyê jê tê, wê biterikînin? Jixwe faşîzmê pirr bi awayekî serketî gelek têgînên cihê yên zanistî û îdeolojîk bi kar anîne, ango di hewldanên 'demagojîk' de têra xwe serketiye. Ji ber ku wisa ye, herhal nabe ku em dev ji zanist û îdeolojiyê berdin. Hîç nayê bîra me ku em milletgiriya li ser koka çand-zimanê Aryen bikin, berevajî divê ez bi serbilindî û anor bibêjim ku yek ji wan kesên ku li dijî milletgiriyê şîroveyan manedar kirine, ez im. Eger em bixwazin hovîtiya îro li Iraqê fêhm bikin, divê pêşî em qebûl bikin zanista me ya sosyolojî û dîrokê îflas kiriye. Piştî mafê me yê rexnekirin û pêşniyarkirina sosyolojî-dîrokê nû çêdibe. Jixwe ji bo ev trajediya mirovatiyê ji holê rabe, piçûk be jî em jî karekî kêrhatî bikin. Ev mijara ku min di parêznameya xwe ya bi navê 'Parêznameya Mirovê Azad' de rave kiribû, li vir careke din divê bi xetên sereke bînim ziman:

- a- Em dibêjin; koma ziman-çanda Aryen çî di warê ziman de, çî jî di avakirina binasaziyeke bi kok a çandî de hîmekî girîng daniye û ev yek jî bi şertên dîrokî û cografî ve girêdayî ye. Salên navbera 10.000-4000î B.Z., 'dema dirêj' a bi cihbûn û bi sazîbûna vê çandê û vî zimanî îfade dike. Li nêzîkî vê demê her cure kûzikvanî, ji bo ajotina zeviyan bi karanîna nîr û heywan, tekeliq, tevn, destar, huner û dîn bi sazî bûye. Lîsteyeke dûvdirêj a berhemên heywên û nebatan di zêdebûna şênîyan de xwe îspat dike. Ji kevirên baş hatine verotin û seqakirin tenê bivir, kêr, aş, tekerik, mîmarî, hunerên dîn û berhemên dînî nayên çêkirin; di dema kalkolîtîk³⁸ de ji kevirên madenê berhemên hîne baş û qenc têne çêkirinê. Em îro jî li gelek mînakên van berhemên rast tên. Ji navenda erdkolanê ya Bradostiyana li keviyên Zagrosan heta navendên erdkolanê yên li nêzî Qota Berçem (Çayonu) û herî dawî jî li Ûrfayê (Gobeklîtepe) yanzdeh hezar sal berî niha mînakên kevirên baş hatine verotin, şêkîrin û niqirandin mîmariya dînî û xaniyên mezin hatin çêkirin û her weha gelek amûrên ji kevirên madenan hatine dîtin.

Xelkê herêmê îro jî van amûrên çandê û koma gotinên van amûran îfade dikin, bi kar tînin, ev jî nasnameya devera kakil an jî dendik rohnî dike. Di zimanê Ewrûpî de îro jî bi dehan peyvên têne bikaranîn meseleya çavkaniyê zelal dike. Mirov hin ji van gotinan dikare weha rêz bike: Geo-cih, erd, jin, roj, bra, mur-mirin, sol, neo-nû, ga, gran-gram, meş, xweda-guda-gudea û her wekî din. Ji koma gelên otantîk (gelên xwecîh ên herî kevin) yên herî têne naskirin Kurd, Fars, Afgan, Belûcî hîne jî van gotinên kok ên me jimartin bi kar tînin û ev yek jî nîşan dide ku koma çand-ziman a Arî ji çavkaniya Ewrûpa û Hindê nîne, ya me gotî berevajiyê vê yekê îspat dikin. Ev çanda ku em behsa wê dikin û em dikarin kokên wê bibin 12 hezar sal berê, kokên wê yên dîrokî di metnên nivîskî yên Sumeran de û di gelek navendên arkelojîyê yên li herêmê de têne dîtin. Di dema vê

³⁸ Kalkolîtîk: Dema dîrokê ya bi xebitandina sifrê (paxirê) dest pê kiriye.

çandê de Ewrûpa li ‘serdema kevir a kevin’ bû, Hindistan jî li dema ‘Pîgmeyan’³⁹ bû. Em bi hêsayî dikarin nîşan bidin ku çand-zimanê Aryen di vê ‘dema dirêj’ ya dîroka mirovatiyê de bi tevahî argumanên mirovatî îro dijî ji nêvî zêdetir û ne kêmtir çêkir û bi cih kir. Ji bilî hin navendên arkeolojiyê yê me weke mînak diyar kirin, hînê bi hezaran jî di binê erdê de radiwestin. Her weha komên gelan ên otantîk⁴⁰ ku îro jî hebûna xwe dewam dikin, jixwe her yek ji wan navendeke arkeolojiyê ya zindî ye. Em van gelan di dîrokê de weke nasname şeş hezar sal berê hebûna wan (kengî ji alî etnîkî ve cihê dibin) dibînin. Ez divê careke din bînim ziman ku navenda vê çanda kakil (Kevana Bi Bereket) di her warî de bi mane neyê îfadekirin, wê zanista dîrokê bibe xwediyê kêmasiyên mezin.

- b- Em ji sedî sed cihê çand û zimanê Semîtik weke rûbarokeke diherike ser çemê mezin nikarin piştguh bikin. Ji aliyê dîrokî ve, vî çand-zimanî xwe di heman demê de cihê kir, ji dewlemendiya wî guman nayê kirin. Ji aliyê çanda şivanî û eşîretê ve belkî jî hîn zêde dewlemend e. Belkî bi vî aliyê xwe ji koma çand-ziman a Aryen pêşketîtir be. Di metnên Sumeran de mirov şopan di vî warî de dibîne. Di van metnan de weke du bend şivan û cotkar ên di nav pevçûn û reqabetê de ne, bi zimanekî destanwarî behsa wan tê kirin. Çiqas dişibe Iraqa îro! Di ziman û çanda wan de vegotina destanwarî serdest e. Ji ber xisletên yeknesak ên çolê mîna hev in, pêkhatina xwedayê ezmên ‘El, Ellah’ li vê demê rast tê. Heye ku weke nasnameya civaka eşîran a harîqûlade ku cara pêşî xwe bi awayekî cihê nîşan da, mîna ezmanan têgîna ‘El, Ellah’ hat bilindkirin û ghişt pîrozbûnê. Durkheim têgîna xwedê weke ‘nasnameya civakî’ şîrove dike û mirov dikare vê şîroveyê ji bo mînaka ‘El, Ellah’ jî weke delîlekî destekdar ê bi hêz diyar bike. Wer xuya ye, di çanda Semîtik de sazî û têgînên ‘Şêx, Seyyîd’ pirr zû bi gewde bûne. Di dema şaristaniyê de ev werdigerin saziyên ‘pêxember û emîran’.

Tevî ku şaristaniya Firewnên Misrê di qada Semîtik de cih digire, mirov nabîne ku bi kêra çanda Semîtik hatine. B.Z. bi 4000 salan, em ti nîşaneyên maddî, têgîn û saziyan nabînin ku çanda şivantiyê rê li ber çandeke welê mezin a bajarvaniyê vekiriyê. Jixwe belgeyên Misrê jî vê çandê ji xwe re gelekî xerîb dibînin. Zimanê herdu çandan jî naşibin hevdu. Çanda Semîtik di qonaxa berê pêşî de B.Z. li derdora 2500 salan bi nasnameyên Aqad, Babîl, Asûr, Kenan û Îsraîlê di dîroka nivîskî de cih digire. Nasnameya Erebbi piştî B.Z. li derdora salên 500î weke nav xuya dike. Sumeran navên weke Aramî, Aramît û Apîrû li wan kirin.

Pirr şîroveyên xurt hene ku dibêjin; Fenîke, Filistîn û heta Îraîl piştî di nava çand û zimanê Semîtik de (mîna çanda Firewnên Misrê) heliyane. Ji deryayê ve dest pê dikin û bi çanda Aryen re di nav hev de ne. Belge hene ku piştîrast dikin, wan di nava pêlên koçberiyê yê Semîtik de rengên xwe yê xwezayî yê destpêkê ji dest dane.

Semîtîkan gelek caran pêl bi pêl êrîş birine ser qada çand û zimanê Aryen an jî koçî devera wan kirine. Çavkaniyên Sumeran, gelek tespîten arkeolojîk û bermahiyên otantîk ên hînê hene di vî

³⁹ Pîgme: Endamekî koma bi rehê xwe Efrîkî ku bi giştî bejna wan li derdora 150 cm e.

⁴⁰ Otantîk: Tiştên resen û orjîn in. Li gorî rastiyê ye, li ser koka xwe ye.

warî de têra xwe belge û delîlan pêşkêş dikan. Vê êrîş û mêtîngeriye mirov dikare bibe heta B.Z. bi 5000 salan, nemaze li gorî rêzê Aqad, Babil, Asûr, Aramî û Ereban li Mezopotamya Jor şopê mêtîngeriya xwe hiştine. Ereb bi Îslamiyete re bi xwe re asîmîlasyoneke diwar dibin deverê. Îslambûn û Erebbûn di zikhev de dimeşe. Li dijî vê dagirkerî, mêtîngerî û asîmîlasyonê ziman û çanda Aryen gelekî xurt li ber xwe daye, car caran bi êrîşan bersiv daye, dagir kiriye, û heta carinan karîbûye yê hember bike mêtîngeh û asîmîle bike. Di vî warî de ji dîrokê mînakên mirov bide û têne zanîn hene, damezrînerên pêşî yê şaristaniya Sumeran, pêşiyên şaristaniya Misrê, Hîksos û Îbranî ji wan in. Pêşiyên destpêkê yê Sumeran, wexta çanda kakil a Aryen li Mezopotamya Jor di serdema Til Xelef de (B.Z. 6000-4000) ku dema wê ya herî pêşkete, bi koçkirina Mezopotamya Jêrîn bi xwe re dibin û wê wer pêş dixin, derdixin qonaxa herî jor. Ev şîroveya herî nêzî rastî û qebûlê ye. Baş tê zanîn ku bandora zimanê Aqad, Babil û Asûran piştî li ser ziman û çanda Sumeran bûye.

Divê mirov Sumeran ji komên koçkirî wêdetir weke belavbûna çanda serdema Til Xelef bi nav bike, ev yek ê ji bo şîrovekirineke rast a dîrokê hînê zêdetir bi kêr bê. Heye ku hin koman ji devera çanda Aryen koç kiribin. Lê faktora bîngêhîn a bi bandor, belavbûna çanda herî bi hêz e ku wê demê di serdema xwe ya herî bi hêz de ye. Carnan tê îdîakirin ku bandora Asya Navîn û Qefkasan bûye, ev îdîayeke tewş e. Ji ber ku di serdema damezrandina Sumeran de (B.Z. 5000) ev deverên behsa wan tê kirin hînê di serdema kevir a kevin de ne, û çanda Aryenî hînê nû nas dikan. Jixwe ji aliyê naverok û şeweyê ve di wê astê de nînin ku bandorê li çanda Sumer bikin. Ji ber ku çanda Sumer ji ya wan gelekî pêşketî e, û ji aliyê naverok û şeweyê ve ji wan xurtir e. Her weha hêza wan nîne û ewqas ne pêşketî ne, nîşê çand-zimanê Aryen bibihurin. Bêguman rast nîne ku mirov çandan safî bifikire, ji ber ku ketina wan a navhevdu her tim mumkîn e, dibe ku hin koman ji Asya Navîn û Qefkasan koçî nav nîşên Sumeran kiribin, çawa ku îro gelek kes diçin DYE û Ewrûpayê, wê demê jî hin koman xwe li Kevana Bi Bereket girtibin. Ji gelek deverên dinyayê ji gelek qadan komên çandê yê cihêwaz û xizan îro berê xwe didin Ewrûpayê û li wir bi cih dibin. Çawa ku çanda îro ya Ewrûpayê li her devera dinyayê belav dibe, çand û zimanê Aryen jî nemaze di warê sazîbûn û zêdebûna şênîyan de bi taybetî piştî dema Til Xelef B.Z. 6000-4000î derfet û îmkanê belavbûnê dide. Koçkirina nava wan jî em dikarin bişîbînin koçên xizanan ên ber bi nava Ewrûpayê.

- c- Girîng e ku mirov newala Nîlê weke devereke girîng a çandê rast şîrove bike. Li vê newalê pêşketina çanda cotkariyê û gihiştina wê ya şaristaniya Firewnên Misrê, dike ku ji çand û zimanê Semîtik re xerîb bimîne. Jixwe wer xuya ye ku naveroka çanda Semîtik di wê qabîliyete de nîne. Rengê zimanê Misrê bi tenê cihêwaziya xwe ji zimanê Semîtik nîşan dide. Ji ber ku di navê de faktorên Semîtik nînin. Hînê li başûr çandên li Sûdan, li Etiyopya û deverên din ên Efrîkayê di wê hêzê de nînin ku serdema kevir a kevin derbas bikin. Ji lewra ji aliyê teorîk ve mumkîn xuya nake ku ew rê li ber çanda Misrê vekin, ya rastî wisa jî nayê fikirîn. Dîsa ji aliyê teorîk ve kes nafikire ku komên ji qebîleyên Efrîka koç kirine li newala Nîlê rê li ber pêşketinê vekiribin. Ji ber ku ji bo vê, hewcedariya wan bi amûr û berhemên şoreşa cotkariyê hene. Em ti şop û nîşaneyan nabînin ku nebateke çandiniyê ya li Kevana Bi Bereket li newala Nîlê xweber şîn hatibe. Di warê heywanan de jî em ji bilî kera Misrê ti tiştê din nabînin.

Li gorî feraziye yê teorîk çanda Aryen a li gelemperiya dinyayê belav bûye, mirov difikirîne ku di heman demê de şaxekî wê xwe gihandibe vê deverê. Divê neyê jibîrkin ku Rîfa Rojhilatê Efrîkayê nêzî Newala Nîlê ye û çawa ku mirovan ji başûr ber bi bakur ve koç kiriye, ji bakur jî ber bi başûr ve koçkirina mirovan mumkîn e. Çandên bi hêz timî bi van rêyên kevin tesîrên xwe belavkirine. Şaristaniya Misrê li salên 4000î B.Z. rast tê, çawa ku pêngava li Kevana Bi Bereket rê li ber çanda Sumer vekir, heye ku ber bi salên 5000î B.Z. bi aliyê vê deverê ve jî belav bûbe. Naverok, şêwe, derfetên çûnûhatinê rê didin vê yekê. Jixwe li ser heman rêyê di serê salên 2000 B.Z. de Hîksos, piştî di salên 1700 B.Z. de Îbraniyan (bi qasî ku dîroka nivîskî tespît dike) li Misrê koloniyên xwe çêkirin û heta asta rêveberiyê bilind bûn ku ev mînak jî fikra me piştrast dike. Herçend hêza belavbûnê ya çanda devera Aryen qels bibe jî çûna deverên Semîtik a vê çandê wê paşê jî dewam bike.

- d- Piştî ku çanda Aryen li Kevana Bi Bereket bi ser ket û saziyeke xurt çêkir, di belavbûna ber bi Îran, Afganistan, Pakistan û Hindistana îro de gelekî bi tesîr bû. Em careke din dubare bikin ku ya koçî van deveran dike ji mirovan wêdetir çand e, ango ne yê fizîkî bandorên çandî ne. Em tesîrên pêşî yê koçberiya çandê li zozanên Îranê 7000 sal B.Z. dibînin, li Hindistanê jî li derdora 4000 sal B.Z. destpêkiriye bi tesîr bûye. Li zozanên Turkmenistanê jî ev tesîr li salên 5000î B.Z. xuya dike. Mirov difikire ku çandên berê yê kevin kokên xwe Efrîkî ne, û di serdema kevir a kevin de hînê çikiyayî mane. Bermahiyên çandî û rengên fizîkî yê hin koman (bi taybetî li Hindistanê) vê teze xurt dikin. Delfîlên pratîk û teorîk ên ku mîna li Misr û Sumerê hebûna pêşketina çandê berhema pêşketina xwecihî ye, piştrast dikin nînin.

Herçend hin rexne vî şêwazê fikrê reduksiyonîst bihesibînin jî divê ez bi taybetî bi bîr bixim ku di dîrokê de şoreşên çandî gelekî kêr çêdibin û pîr bi zehmetî pêk tên. Em li çanda Ewrûpa bifikirin. Mînaka wê li ti deverê nîne. Mirov fikreke bi heman rengî ji bo çanda li Kevana Bi Bereket a li gorî dema wê pêşkêş bike, têra xwe fikreke afirîner e. Ji komên li ber îmhakirinê û di nava tebîetên xwe yê hezar salan de asê mayî, mirov nikare şoreşa çandî hêvî bike û mirov nikare wê hêjayî wan bibîne, ev yek ji aliyê fikir û bermahiyên çandê ve jî destekê nabîne û nayê qebûl kirin. Belavbûneke çandî ber bi rojhilat ve salên 3000 B.Z. li rojavayê Îranê li herêma Elamê xuya dike. Navenda wê Sûs e. Zêdetir dişibe mêtîngeheke Sumeran û fena xwe gihandibe şaristaniyeke bajêr. Ji sedî sed bandora Sumeran e. Hînê li rojhilat li Pakistana îro li kêleka çemê Pêncavê (Pençab) damezrîna bajarê Harappa û Mohanjadaro jî li salên 2500 B.Z. rast tên. Eşkere ye, ev avahî li ser şopên Sumeran e. Nabe ku mirov bi toeriyên beravêtî van çandan weke avahiyên orjînal ên çandên din bihesibîne. Ji ber heman sedemên tene zanîn em wisa nafikirin. Tebeqeya çandî ya jêre orjînal tê gotin hema bêje di astekê de ye, dişibe 'Pîgmeyan', eger mirov ji wan şaristaniya bajêr a orjînal çêke, mîna ku mirov kerê hesp bifikire. Divê ez bi bîr bixim ku bi hezaran komên jiyana wan mîna hev û di heman astê de, bi mîlyonan salan li herêmên cografîk ên hînê pêşketî nikarîbûn heman şaristanî û şoreşên çandî yê mezin pêk bînin. Ji bo fikra me were fêhmkirin, bawer dikim ev yek têra xwe mirov hîn dike.

Bêguman deverên em behsa wan dikin di van pêşketinan de bi kêr hatine. Gelek sentêz çêbûne. Belavbûn û xwecihîbûn di zikhev de bi riza û bi dil e. Jixwe ya belav dibe komên mêtînger nînin, nîrxên hilberandinê yên pêşdebirinê yên maddî û manewî ne. Çandên belav dibin ên xwe îspatkirî timî weke 'mûcîzeyên pîroz ên xwedêdayî' hatine hesibandin. Gelekî girîng e ku mirov çandên qîmeta jiyanê ya maddî û manewî bilind dikin bi çandên mêtînger, dagirker û asîmîlasyonên zordar re têkilî hev neke. Çandên belavbûne pirr kêmê wan bi êrîşên hovane, mêtîngerî û şewazê asîmîlasyona bi darê zorê meşiyane. Pirraniya wan ji ber ku bilindkirina asta jiyanê îspat kiribûn bi coş dihatin qebûl kirin û yên qebûl dikirin ew weke ya xwe didîtin. Helwestên teng ên milletgiriyê ji bo dîrokê, kirin ku ji nava meseleya belavbûnê kes nikaribe derkeve. Gelekî girîng e ku mirov ji aliyê sîstema rêbaz û zanîn-agahiyê ve bi helwestên milletgiriyê yên rastiyên herikîna dîrokî berevajî dike, piştperde dike, înkâr dike û zêde mezin dike, nexape.

- e- Liberhevgirtina çanda Çînê ya dayik û çanda Aryen, wer xuya ye, mijareke têra xwe balkêş e ku divê mirov lêbikole. Tê îspatkirin û tê fikirîn ku Çîn jî di salên 4000 B.Z. de ji neolîtîkê derbasî çanda jor bûye. Wexta em bifikirin ku di heman dîrokê de çanda Aryen ji Ewrûpayê xwe gihandiye Hindistanê, weke tezeke xurt em dikarin bibêjin; çanda Aryen derbasî Çînê jî bûye. Çanda Çînê bi ihtîmaleke mezin xwe bi çanda Aryen xwedî kiriye, lê nemaze ji ber xisletên wê yên cografî (devê Çemê Zer) û dîrokî yên li derve girtî û xweseriya wê, roleke sereke daye pêşketina binecih û xwemal. Ji sedî sed tesîr li Çînê kiriye. Lê xisletên çandî yên xwemalî li gorî xwe rê li ber şoreşeke 'neolîtîk' vekirine. Fena Çîna îro ye. Pêşketineke mezin a dîrokî û şertên cografî û demografî bi hev re çawa rê li ber 'kominîzmeke' li gorî xwe vekiriyê, dîsa rê li ber 'kapîtalîzmeke li gorî xwe' vekiriyê. Kominîzm û kapîtalîzm heta bi karekera Çînê re nebe yek, kominîzm û kapîtalîzma Çînê çênabe. Li dijî derve bi hêz li ber xwe didin, lê wexta bi ser nekevin piştî pirr bi lez û bi hêz çanda dijberê xwe qebûl dikin. Ev yek ji xisletên bingehîn ên wan qewman e ku di koma çanda dayik a Çînê de (Japon, Kore, Tirk, Moxol, Vîetnam û yên din) cih digirin. Dîsa ji xisletên bingehîn ên van qewman e ku pirr bi hêz dikarin li ber xwe bidin, lê di heman demê de dîsa bi awayekî nedîtî dikarin çanda dijber teqlîd bikin û zû dawerivînin hinavê xwe. Ev herdu alî di heman astê de bi wan re heye. Ev xislet, di çanda van qewman de weke xisleteke hevpar û veşartî ye.

Çanda Neolîtîk û qonaxa şaristaniyê ya piştî wê di ser Çînê re derbasî endamên komên din bûye. Eger mirov Çîniyan di nava koma wê de weke Ereben di nava koma semîtîk de bifikire mirovê karibe hînê baştir fêhm bike. Fena çanda semîtîk, koma çanda Çînê jî nikarîbû weke çanda Aryen taybetmendiya gerdûnîbûnê nîşan bide. Di vê rewşê de eger mirov Aryenan li rêza yekemîn, Semîtîkan li rêza duyemîn û piştî wan Çînê deyne, bawer dikim ku em ê çêtir karibin dabaşê hîn bibin.

- f- Ya hînê girîng ew e ku mirov têkiliya di navbera koma çand-zimanê Hind-Ewrûpî û koma çand-zimanê Aryen de rohnî bike, belkî jî ev yek ji pîrsgirêkên bingehîn ên zanista dîrokê ye. Li ser vê têkiliyê gelek spekulasyon têne kirin, lê ew yek ji wan xelean e, li ser wê şîroveyeke hevpar çênabe. Di sedsala 19. an de wexta hevpariya komên ziman ên Hind-Ewrûpayê hatin fêhmkirin, dest bi lêkolînên mezin kirin. Li ser çavkaniya dayik a koman, der barê 'çand û zimanê pêşiyên' de

şîroveyên nakok hatin kirin. Li ser kok û rîşên van çandan gelek tişt hatin gotin. Hinek ji wan kok gihandin Yewnanan, hinan Hind, û heta hinan gihand Bakurê Ewrûpayê, hinan ji wan jî birin heta Elmanyayê. Lê piştî ku cihêbûna ji prîmatên (ruhberên berî mirov) li Rîfa Rohilatê Efrîka û şoreşa cotkarî-neolîtîk a li Kevana Bi Bereket îspat bû, feraziyên behsa wan hat kirin, bi tevahî têk çûn. Herdu deverên navbihurî di dîroka mirovatiyê de gelekî girîng in ku me hewl da vê yekê bi kurtî û xulase rave bikin.

Guftûgoyên li ser otantîkbûna komên çand û ziman ên li Kevana Bi Bereket niha girîngtir bûn. Bi awayê em şîrove dikin komên 'Aryen' yên ji proto-Kurd, Fars, Afgan û Belûçiyên di vê guftûgoyê de li rêzên pêş cihê girîng digirin. Nemaze rengê zimanê Hûrriyan ku proto-Kurd in, diyar bû, aîdiyeta çand-zimanê Aryen ê xwe dispêre gelên otantîk zelal bû. Teza ez bi xwe jî rast dibînim ew e ku herêma kakil a şoreşa neolîtîkê tenê bi vê çand û zimanê çêdibe. Herêma kevan jî ji sîstema Toros-Zagrosan pêk tê û weke Hîlala Bi Bereket jî tê bi navkirin. Zelal bû ku ev herêm jî navenda çand-zimanê Aryen e. Xebatên etîmolojîk, erdkolanên arkeolojîk ên dawî û qiyasên di warê etnolojîk de her roja derbas dibe vê tezê hînê zêdetir xurt dikin. Bi vî awayî pirsgirêka çavkanî û jêderê ya ji koma ziman û çandê ya Hind-Ewrûpayê re pêşengî kiriye bi giranî çareser bû.

Ji ber ku 'dem' dirêj e, û cografya pirr fireh e, zêde rast nîne ku mirov nexşeya belavbûnê ya çand-zimanê Aryen hema weke tê gotin bide. Lê bi hêsayî mirov dikare şîrove bike ku belavbûneke mîna ya ber bi başûr û rojhilat ve ber bi bakur û rojavayê Ewrûpayê ve jî pêk hatiye. Bi giştî ya tê qebûl kirin ew e ku li derdora 5000 sal B.Z. vê pêla belavbûnê destpêkiriye û B.Z. di salên 4000î de ber bi Rohilatê Ewrûpayê, B.Z. di salên 2000î de jî bi tevahî ber bi Rojavayê Ewrûpayê belav dibe û bi cih dibe. Di serî de Gordon Childe dîroknasên girîng dîroka Ewrûpayê dispêrin van salan. Jixwe beriya van salan 'serdema kevir a kevn' e. Homo Sapiens sîh hezar sal berê li navbera Spanya û Başûrê Franseya îro cinsekî serwer bû ku ji Bakurê Efrîkayê belav bûbû. Tê texmînkirin ku di encama vê belavbûnê de herî zêde dema mezolîtîk 'serdema navîn a kevir' hatiye jiyîn.

Em di wê rewşê de nînin ku şoreşa cotkarî û neolîtîka Ewrûpayê lêbikolin. Lê ez bawer dikim ku ji ber giringiya xwe pirsgirêka çavkaniyê hatiye zelalkirin. Dîsa ez texmîn dikim ku belavbûna li vir ne li ser bingehêkî fizîkî û kolonî, lê li ser bingehê çandî pêk hatiye. Di vê mijarê de xweseriya Ewrûpayê ev e: serdema Neolîtîk tevî aliyên wê yên afirîner hemû li ber destê xwe têkûz dîtiye û girtiye. Ewrûpa xwedî wî şensî bû ku deh hezar sal tev bi carekê yan jî di demekê de ku mirov dikare kin bihesibîne, karîbû dawerivîne hinavê xwe. Dikare bê gotin, çawa ku Ewrûpayê dinya çarsed sal e kiriye qada belavbûnê ji bo çanda xwe, ew bi xwe jî berî şoreşa Neolîtîk, hînê paşê jî ji bo şaristaniya Romayê û şoreşa ruh-mane ya Xiristiyantiyê bûye qada belavbûnê. Hersê şoreşên mezin zêdetir li ser hîmê çandî li Ewrûpayê belavbûne. Belavbûn ji bilî çend şerên împaratoriya Romayê bi mêtîngerî, kolonî û asîmîlasyona bi darê zorê nebûye. Çandên jor û bilind weke 'dayîna xwedê' ji dil hatine qebûl kirin. Piştî ku Ewrûpayê bi vî awayî xwe gihand çanda mirovatiyê ya deh hezar salan ketiye serhev, hînê piştê hîmê şoreşên mezin ên Ewrûpayê (Ronesans, Refermasyon û Rohnîbûn; şoreşên Polîtîk, Îndustriyel û Zanistî) hatin danîn. Ewrûpayê bi

qabîliyetên xwe yê ten taybet ev şoreşên mezin nekirine. Çemê Mezin ê dîrokê û şaxên wî bi hev re weke şîpekê herikîne û bi vî awayî Ewrûpayê karîbûye hîmê xwe deyne. Bêguman di heman demê de 'serdema qeşa' xwe vedikişîne, bi vî re bi saya av, ba û hewayê daristanên teze, hêşîn û erdên bi bereket li Ewrûpayê çêbûn. Ewrûpayê bi sentêza van şertan hemûyan karîbûye gav biavêje vî şaristaniya mezin a mohra xwe li roja me ya îro xistiye. Wexta cihê wê hat, em ê li ser detay û hûrgiliyên vî çîrokê rawest in, û ji nêz ve çav lê bidêrin.

3- RAST ŞÎROVEKIRINA JIYAN Î PÊŞKETINA CIVAKÎ YA ÇAVKANIYA XWE KEVANA BI BEREKET E

Di bin vî sernavî de xusûsa ku ez bi girîngiyê mezin hewl didim rave bikim ew e; zeman û mekanê civakî yê diyar li ser şêwazekî diyar ê jiyane bandoreke çawa dike. Di pirsgerêka rêbazê de jî mijara dûvdirêj li ser rawestiyabûm ew bû ku rastiyan civakî ew rastî ne 'bi destê mirov hatine avakirin.' Ev mijar ewqasî girîng e ku mirov xwe tam negihîne maneya wê, dibe ku her cure xebata ji bo serwestbûnê ya mirov xwe lê rakîşîne weke 'hînbûnê', û 'maneyê' bibe bêmanetî û cehaleteke mezin. Îdîaya min ew e ku cehaleta di modernîteya kapîtalîst de ji wê cehaleta 'Ebûcehîl' a derketina dema dînen mezin a lanetê lê dikin, gelekî mezintir e. Sedema vî ya bîngê jî belkî pozîtîvîzma bûye dîn ku ji materyalîzma çor û seresere ye. Ji ber ku ev pozîtîvîzma bûye dîn berhemekî zêhnê mirov e, jixwe metafîzîk e.

Bi vî armancê, min di beşa rêbazê de dûvdirêj anîbû ziman ku mirov ji aliyê zêhnî ve xwedî karekereke metafîzîk e. Pozîtîvîzm hay ji xwe nîne û nabîne ku 'pûtperestîya' wê ji ya demên berê hînê çortir e. Ez fikra xwe ya pozîtîvîzm = pûtperestî ye, bi girîngî pêşkêş dikim. Pozîtîvîzm şêweyekî şîrovekirina rastiyan nîne. Herçiqas berevajiyê wê îdîa bike jî zanista felsefeya diyardeyan⁴¹ şîrove dike jî nîne. Ji ber ku felsefeyê wisa nabe. Her a bi ber çav dikeve, her dîmen û dengê guhê mirov bilivîne diyarde ye. Her hîskirin jî diyarde ye. Kîjan cahil an jî dîn dikare îdîa bike ku rastiya gerdûnê tenê ji van pêk tê? Li gorî Eflatûn diyarde (*fact*) weke dîmen jî nayên hesabandin. Eger bibe bibe bi gotina Nietzsche tenê dikarin bibin pêhisîneke hêsan. Mirov dikare li ser dualîteyan pêhisîn-diyarde jî rawest e. Mîna ku em çawa li ser obje-sûbjeyê⁴² rawestiyabûn.

Mixabin, modernîte resmê jiyaneke ye, li gorî pozîtîvîzmê hatiye girtin. Ez bi zanebûn gotina 'resmê wê ye', bi kar tînim. Ji ber ku modernîte ne bi cewherê jiyane, seresere bi şîklê wê re têkildar e. Gotina 'Jiyaneke şaş, rast nayê jiyîn' a Adorno gotî û nikarîbû ji hev derxe, encama qudûmşikestina wî ya li hemberî qirkirina Cihûyan e. Ya rastî ev ji bo mijarê gotineke kilît e. Lê ravekirina wê nîne. Şaşiya bîngê a jiyane di ku de ye? Ji jiyana şaş û çewt kî berpirsiyar e? Çawa hatiye avakirin? Têkiliya wê bi sistema civaka serdest re çî ye? Bersiva pirsên bi vî rengî tineye? Bi tenê qîma xwe anîne ku kokên wan bispêrin pêvajoya Rohnîbûn û rasyonaltîyê. Mijar, ango şêweyê jiyana şaş şîlo hatiye hiştin.

Hewldanên bi heman rengî li cem Michel Foucault jî hene. Foucault dibêje 'modernîte mirina mirov e' û vî gotinê wer dihêle. Fîlozofekî evçend navdar çawa dibe ku mijareke girîng a mîna mirina mirov di çend

⁴¹ Diyarde: *Fact* (Olgu) Rastiyan berçav. Bûyer.

⁴² Obje: (Nesne) Cism, eşya. Sûbje: kirde, kirdar.

hevokan de bide serhev û wer bihêle? Em wexta bixwazin vê yekê rave bikin, maneya wê nîne ku mirov behsa mirina wî ya bê wext û zû bike. Şîrove û heqîqetêke girîng di niqrîska mirinê de jî hewce dike were ravekirin. Kopernîk⁴³ wexta di sikrata de ye, di xwe re dibîne ku berhema xwe ya têde dinivîsîne 'Dinya li dora rojê digere' bide weşandin. Gelek şîrovegerên heqîqetê yên din welê hem li Rojava, hem jî li Rojhilat hene. Rexnegirên postmodernîteyê ji ber ku gelekî ketine nav gunehê jiyânê yê modernîteyê, rastiyan hinekî jî fediyokî tînin ziman. Ango uslûba wan a hevpar a bi kar tînin a wan kesan e ku tevî koletî û desthilatdariyê bûne, ji şerbeta sîstematîka zanînê ya modernîteyê vexwarine. Hinekî jî uslûba Ezop!⁴⁴

Em careke din dubare bikin ku xusûsa em hewl didin rave bikin, hûnandina rast û şaş a jiyanan e. Ne tenê modernîte (kapîtalîst), jiyana şaristaniyên din ferz kirine gelo rast hatine hûnandin? Ji rahibên Sumeran ta qral-xwedeyan, ji qral-xwedayên Misrê ta Kesrayên Îranê, ji Skender ta împaratorên Roma, ji siltanên Îslamê ta monarkên Ewrûpayê, sîstemên bi awayekî fermî hîmê jiyânê danîne, gelo mirov wan jî di warê hîmdanîna şaş a cîhanê de bi qasî modernîteya kapîtalîst nikare berpîrsiyar bibîne? Mîna xelekên zincîrekê, bi van xelekên xistine stûyê pêşdeçûna civakî, gelo hîmdanîna jiyana şaş her ku çûye pêk nehatiye? Têrê nake mirov ji şêwazê jiyana şaş tenê modernîteyê, nîzama wê ya qirkirin û şer berpîrsiyar bibîne. Bi qasî reh û kokên pîrsê bersiva wê jî kûr e. Wexta em li ser şoreşa li Kevana Bi Bereket û şêwazê jiyana rê li ber vekiriyê rawestiyên, me xwest em bi çavkaniya van pîrsan gişan dakevin.

Bêguman em nikarin civakê bi tevahî bi çandê rave bikin. Divê mirov gelek faktorên din li vê zêde bike. Lê divê mirov qebûl bike ku bingehe civakê jî çand e. Di vê navberê de divê em rave bikin ka em çi maneyê didin têgîna 'çandê' ya em bi kar tînin. Mebesta me ji vê 'demeke dirêj' a manedar e ku li cografya û mekanekî di jiyana civak û dîrokê de xwedî xistletên taybet ên dest ji wan nabe. Em civakê ji tinebûnê bi vê cografya û dema dîrokî ya bi sînor îfade nakin. Lê belê em dixwazin bibêjin ku di avabûn û şikilgirtina gelek civakan de bûne xwediyê rolên bingehe. Dîsa divê em di ravekirina xwe de bînin ziman ku civak ji jiyana bi xelekên bi zeman û mekan ve girêdayî pêk tê, her xelek çi qasî bi ya din ve girêdayî be jî, her wisa xweseriyê wê bi xwe jî heye.

Cihêwaziya jiyânê ya civakên Semîtik û Çînê ya beriya deh hezar salan hîmê wan danîne, îro jî bi awayekî diyarker jiyana wan bi mane dike. Ji bo çanda jiyânê ya Aryenî jî mirov dikare behsa heman xusûsê bike. Li aliyê din, mirov dikare ji zanista manedanê (*semantics*) fêhm bike ku çanda jiyânê ya li ser van hîman hatiye avakirin, di rêveberiyên dewlet û hîyaranşî, qralên bi maske yan jî bê maske, yên tazî yan li pişperdeyê de xwe fermî kirine, pîrr zêde rê li ber berevajîkirina maneyê vekirine, û bi awayê ji rêderxistinê li her cure krêtî, şer û qirkirinan derî vekirine. Ji jor ber bi jêr ve jiyânên fermî yan nefermî yan jî jiyânên li jêr bi xelekên cihêwaz hene. Dîsa jî jiyana civakî ya çavkaniya mezin xwedî wê xisletê ye ku şêweyên din ên jiyânê di nava xelekên din de diyar dike.

Em naveroka têgîna çandê hinekî din rave bikin. Bêguman civaka klan jî xwediyê çandekê ye, anga xwediyê jiyaneke ye. Maneya jiyânê di civaka klan de weke civaka beşerî ya gerdûnî xwedî heman maneyê ye. Ziman û fikir bi nîşaneyan tê meşandin. Ji prîmatan anga ji heywanan zêde neqetiyaye. Mirov

⁴³ Kopernîk: (1473-1543) Copernik ji Polonyayê ye. Damezrînerê astronomiya modern e. Di heman demê de mirovekî dîndar e. Hîpoteza wî ya di warê rojê de gelekî girîng bû.

⁴⁴ Ezop: Weke Aisopos tê zanîn. Ji nivîskarê fablên berê yên Yewnan nivîsandî re tê gotin. Li gorî gotinê ev nivîskar kole bûye. Lê belê her kes hemfikire ku nivîskarekî bi vî rengî hîç tinebû. Di lîteratura siyasî de ji awayê gotinê yê nayê fêhmkirinê an jî fêhmkirina zehmet re ezop tê gotin.

bi çîroka klanekê dikare behsa hemûyan bike. Pêdiviyên hewceyî bi wan heye, ewlehî û zêdebûn, hema bêjin ev her sê gotin ji bo tevahiya zindiyan heman tişt e. Me têkiliya vê bi zêhniyeta bi sînor şîrove kiribû. Wexta di jiyânê de cihêbûn û ferq çêdibe, nermiya zêhn pêş dikeve, di ziman de ber bi vegotina bi sembolan gav têne avêtin û xwe gihandina avahiyên maddî yên derfetê didin vê yekê jî bêhtir mumkîn dibe.

Bi vî awayî em dikarin bibêjin; pêşketina çandê, bi pêşketina zimanê sembolan û nermiya zêhnê, objeyên maddî yên zêde tevahî îfade dike. Bi maneyeke teng çand zêhniyeta civakê, qalibên wê yên hizirandinê û zimanê wê îfade dike, di menaya fireh de li vê zêdekirina daneheva wê ya maddî (bi tevahî amûrên hewcedarî bi wan heye, çêkirina qût û zad, hilanîna wan, serbiserkirina wan, çûnûhatin, ewlekarî, bi tevahî amûrên delaliyê) îfade dike. Zêhniyata çandê û wekhevî û cihêwaziya di navbera amûrên wê de, newekheviya di navbera xizan û dewlemendan de, asta jiyânê wekhev û cihê diyar dike.

Em divê careke din diyar bikin ku daneheva⁴⁵ maddî û zêhnî bi qabîliyeta mirov bi xwe hatiye avakirin û di vê çarçoveyê de xwe gihandiyê rastiya civakî. Di vê rewşê de eger em bibêjin; jiyana civaka klan a di serdema kevir a kevin de bi mîlyonan salan dewam kiriye zêde xwediyê wekhevî û cihêwaziyên xweser nebûye, ev yek ê rê li ber têkçûna maneyê veneke. Ji ber vê yekê, me maneyeke mezin da derketina nifşên çandî yên mezin. Ji ber ku her nifşa çanda mezin, tê maneya pêşketina jiyaneke cuda û mezin. Di vê çarçoveyê de mirov dikare pêşketina civakî û pêşketina çandî wekhev bibîne. Eger em gotinên xwe formule bikin em ê weha bibêjin: çiqas nermbûn û azadiya zêhnî ewqas jî manedana zimanê sembolan, dewlemendiya fikrî û ji vir jî xwe gihandina amûrên maddî yên çandê û ev hemû jî tên maneya pêşketina civakê.

Di vî beşê de feraziya me ya bingehîn ew e ku civakbûyîn weke rastiyeke hatiye avakirin a esas afirîneriyeke mirov e. Bêguman em di wî de mîqdara maddeyê û pêşketina wî ya biyolojîk ji nedîtî ve nayên. Em dizanin ku ev weke rastiyeke fîzîk, kîmya û biyolojiyê têne lêkolîn. Her weha antropolojî û psîkolojî yên mirov weke cins û zêhn lêdikolin di qada xwe de maneyê çêdikin. Herçend em rexne jî bikin, tiştên em ji rewşa parçebûyî ya zanistê hîn dibin hene. Em timûtîm behsa asta cihêwaz a serwextbûnê ya rastiya civakî dikin, em vê dikin da ku ferqa wê ji zanistên din were fêhmîkirin. Eger em vê ferqê nebînin, em ê jî bikevin şaşiya mezin a pozîtîvîst ketinê û em ê nikaribin xwe ji nexweşiya 'zanistiyê' rizgar bikin. Encama vê di modernîteya kapîtalîst de qirkirin e. Qirkirin, em careke din destnîşan dikin ku gunehê mezin e, Adorno xîst nava dehşetê û bi ti nêzîkatiya insanî û xwedayî nikarîbû bûyîna wê rave bike, fikirî ku ji bo vê divê pirtûkan hemûyan bavêjin nava agir û ev hemû spartin hûnandina şaş a jiyânê. Tespîteke gelekî girîng e ku mezlûmên qirkirinê wê ji bilî vê bi ti maneyeke din neyên bîranîn. Pozîtîvîzm û jiyana modern li ber xwe didin da vê rastiyeke qebûl nekin. Mîna ku tevî qirkirinan jî jiyana civakî dibe û dikare bimeşe. Yan jî bêyî ku stûnên bingehîn ê vî gunehî ji holê rake, bi nixên maddî û berevajîkirina zêhnî ya şaristaniyê ku rê li qirkirinê vekirine, curret dike (diwêre) bijî. Adorno ji vê curreta di ti pirtûkê de nîne ango divê di ti zêhnî de nebe û cih negire, vedicinîqe, xwe vedikişîne qalikê xwe û dimire.

Ya ez jî hewl didim bikim, ew e ku çavkaniyên vê 'CURRET'ê û şêweyên muhtemel ên bihurandina wê bikim pirsgirêk, û di vê çarçoveyê de qabîliyetên me yên bersivdayînê derxînim holê û bigihînim mane û çalakiyê. Em nikarin ji nedîtî ve bîn ku modernîteya dewam dike û diçe, her diçe rê li ber kulmozên

⁴⁵ Danehev: (birikim) Tiştên maddî û manewî yên bi demê re dikevin ser hev.

qirkirinê yên bûne sazî vedike. Rastiya Iraqê ya li ber çavê me, sergirtî yan jî vekirî, bi tevahî rejîmên xwedî xisleta qirkirinê li Rojhilata Naverast û hevpariya vî gunehî, gelekî eşkere û di nav dehşetê de, ne tenê bi yên di navê de dişewitin û dihelin, bi yên lê temaşe dikin û çav didêrin jî xwe dide hiskirin. Lê li aliyê din, lêgerîneke mezin a li jiyaneke azad heye. Yan jiyana azad, yan jî qirkirin dualîteyek nîne ku mirov ti carî karibe pêre bijî. Bi vî awayî em nikarin bijîn û bibin hevparê vî gunehî. Ev dîrok, cografya û erdên rê li ber maneya herî dewlemend a jiyane vekirin, çawa bû ku ketin vî halî? Li aliyekî şerê di navbera etnîsîteyên tene maneya jiyana cara pêşî de, li aliyê din jî şerên bi pêşengiya xwedayê mezin ê dawî yê modernîteyê? Wer xuya ye, em biçin û bîn, bigerin û bizîvirin, em neçar in, giraniya xwe bidinê, bersiva wê bibînin û çalakiya wê li dar bixin.

Divê ez tehma jiyana li Kevana Bi Bereket hinekî bi zimanekî wêjeyî vebêjim. Ez bi çavdêriyêke Bradway ê li Çayonu ya Amedê erdkolan dest pê kir, dest pê bikim. Bradway dibêje; 'Jiyan li ti devera dinyayê mîna li qûntarên kevanên rêzeçiyayên Toros-Zagrosê manedartir nîne.' Gelo ev mirovê li nav çandêke gelekî dût gihaye, çi ev gotin bi wî dan hiskirin? Arkeologekî şaristaniyê baş nas dike, dîroknasekî baş e, çima jiyaneke manedar li vê deverê dibîne? Lê yên îro li vê deverê dijîn ji bo heqdesteke herî kêma li Ewrûpayê çil carî xwe qulopanî dikin û mîna ji şewbê (webayê) birevin dixwazin ji ser van erdan birevin. Mîna ku ti muqedesat û nîrxên wan ên estetîk nemabin û wê careke din nikaribin bi dest bixin, koçberî û barkirinê mîna çarenûsê qebûl dikin.

Divê ez li xwe mikur bêm ku demekê ez jî bi nexweşiya modernîteyê ketim, dê û bav jî di navê de min xwest ez ji her tiştê van erdan birevim. Ez gelek caran li xwe mikur tîm ku di jiyane de yek ji mijara ez zêde pê xapiyam ev bû. Lê ez dizanim, ez ti carî bi tevahî ji çavdêriya Bradway qut nebûm; ez zarokê qûntara wan çiyân, min serê çiyân jî weke textê xweda û xwedawendan, qûntara çiyân jî weke hin goşeyên cenneta wan afirandî dît û timî xwest lê bigirim. Ez hîn zarok bûm navê 'dîne çiyê' li min kiribûn. Ez paşê hînbûm ku ev jiyân hîne zêde ya xweda Dionysos e. Li pêş û paşiya wî koma keçikên hunerkar û azad a bi navê Bakha, Dionysos⁴⁶ geriyaye. Bi hev re xwarine, vexwarine û kêf kirine. Min ji vê jiyana xwedayî hez kiribû. Fîlozof Nietzsche jî ev xweda tercîhî Zeus kiribû. Ji vê jî wêdetir li bin gelek gotinên xwe 'şagirtê Dionysos' nivîsandiyê. Wexta ez li gund bûm, herçiças bi dîn re li hev nedikir jî ji lîstikên keçikan ên nîşanê û wekî dîn wêdetir, min hez dikir ez bi wan re bilîzim. Li gorî min a bi awayekî xwezayî diviyabû bibûya jî wisa bû. Ez ti carî razî nebûm ku çanda serdest jinê bigire û piştperde bike. Min qanûna bi navê namûsê ti carî nas nekir. Ez hîne jî ji guftûgokirin, lîstik û parvekirina muqedesatên din hemûyan a azad û bê sînor bi jinê re dibêjim 'erê', lê li ser navê çi dibe bila bibe, sedema wan çi dibe bila bibe, ez ji her girêdan û koletiya bêhna milkiyetê jê bê û li ser hîmê hêzê re, heta dawiyê dibêjim 'na'.

Li van çiyân, min tim hewl da komên jinan ên azad bi îlhameke xwedayî silav bikim û wisa bi wan re 'manedar' bibim. Di nûçeyan de gelek caran tê gotin 'Komeke jinên ji Başûr-Rojhilat ên li romorka traktorê yan jî piştî komyonê barkirî wexta ji bo rêncbertiyê diçûn filan herêmê di qezayê de mirin'; ez wexta van hevokan dibihîsim, hêrsa min a li hemberî mêrê qaşo xwediyê jinê, malbat, hiyarkerşî û dewletê bi qaşî li hemberî ti bûyerê nîne, radibe. Ez hêrsa xwe ya ji vê rewşê gelek caran tînim ziman. Ma çawa dibe, ji nîfşên xwedawendan evqasî piçûk ketin? Ruh û hişê min ev piçûkketin ti carî qebûl nekir û zêhnê

⁴⁶ Dionysos: Ji xwedayên beriya Yewnanê ye. Tê texmînkirin ku ji Trakyayê yan jî Frîgyayê hatiye. Tevî Zeus û Apollon yek ji xwedayê mezin ê fikra Yewnan e. Ew bi serê xwe bûye mîna dînekî. Şexsiyeta wî ji xisletên têkel ên xwedayan pêk tê. Xwedayê cotkarî, rez, mêwe û nexasim jî yê parastina tirî, eşq û şerabê ye.

min jî ev yek ti carî ranekir. Ji bo min jin wê yan di asta pîrozbûna xwedawendan de be yan jî wê hîç nebe. Tê gotin: 'Di civakekê de asta jiyana jinan ghiştiyê, pîvana asta jiyana wê civakê ye.' Ez timî li ser rastiya vê gotinê difikirim. Min ji bo diya xwe hevoka 'ji çanda xwedawendên dayik maye' bi kar anîbû. Weke wan şîşman û qelew bû. Ji ber ku mîna jinên modernîteyê li hev nehatibû çêkirin, min nikarîbû pîrozbûna di wê de bidîta. Tevî ku min di jiyana xwe de êşên gelek mezin kişandine jî ez ti carî bi awayekî ciddî negiriyam. Lê piştî ku min qalibên modernîteyê hilweşandin di serî de diya min û di şexsê wê de dayikên herêmê (Rojhilata Naverast) hemûyan bi dilekî şikestî û çavên şil bi bîr tînim, dinêrim. Diya min ji bîrê bi zehmetî ava derdixist bi satilê dibir û wexta diwestiya û di nivê rê de datanî min baz dida qurûs dibûm bi hemdê xwe vedixwar. Ez niha li wê maneya qurtên avê, weke yek ji bîranînên xwe yên herî bijartî û xemxwar dinêrim, dibînim. Ez ji her kesî re jî pêşniyaz dikim ku piştî qalibên zêhnê yên modernîteyê hemû hilweşandin dikarin ji nû ve li têkiliyên xwe yên dê-bavê binêrin. Ez dixwazim dîsa bi heman awayî li tevahiya 'têkiliyên gund' yên ji neolîtîkê mayî temaşe bikin. Bêguman serketina herî mezin a modernîteyê ew e ku karîbû nêrîna me ya çandî a panzdeh hezar sal e hatiye avakirin, hilweşîne û tine bihesibîne. Mirov fêhm dike ku ti kes ji kes û komên mirovan ên evçend hatin hilweşandin û tine hatine hesibandin, nêrîneke azad, serbilind, dildariya jiyane û berxwedane hevî neke.

Her heywan û nebatê li qûntara çiyayên Kevanê ji bo min objeyeke dildariyê bûn. Mîna ku di wan de maneyeke pîroz hebe min li wan dinêrî. Ez ji bo wan, ew ji bo min hevaleyê bûn hatibûn afirandin. Min pirr li pey wan baz da. Bi eşq û evîn. Eşqa min hinekî welê bû. Hîne jî di vê mijarê de ya min kirî û ez nikarim xwe efû bikim ew e; çivîkên ku min ew digirtin, bê rehm serê wan hildiqetand. Ji bo ez tehlûkeya mezin a di bin têngiştina obje-sûbje de bibînim ti vegotinê bi qasî van bûyeran bandor li min nekir. Tercîha min a ji bo ekolojîyê bi dildarî û gunehê min ê zarokatiyê ve yê ez lê mikur hatim, ji nêz ve têkildar e. Ev tehlûkeya ruhî ya mezin ji çanda nêçîrê maye û hunerê 'zilamê fermanîdar û mêtîngerê bi hêz e.' Ji bo min karîbûya ev tehlûke ji holê rakira, diviyabû min maskeya şer û îqtîdarê (xwedayên bi maske û bê maske, qralên tazî û li pişperdeyê) ya nêçîrvan derxista, naxwe min nikarîbû qîma xwe bianiya. Em heta zimanê nebat û heywanan fêhm nekin, em ne dikarin xwe fêhm bikin, ne jî em dikarin bibin civakeke ekolojîk. Bîranînên heywan û nebatên pêsîra min ber nedidan, min ê bi vî awayî maneyek bidaya wan. Li deşta hema ji qûntarê çiyê dest pê dikir, ji destpêka biharê heta dawiya payîzê ji bo rakirina benderê dixebitîn. Ji lewra diçînîn, didêran û dexl radikirin. Her cara ku ev hemû yê li gundîkê bavê min tîna bîra min, hiseke ku ti roman bi min re çênake, min digire. Ez gelek zêde xeman dixwim; çima min ew rêwiyan xwedê tam fêhm nekirin û bi wan re nebûm heval? Ya rastî bi tevahî têkiliyên min di nava hevaltiyê de bûn. Lê ji rûyê têkiliyên xeternak ên modernîteyê, min nikarîbû şîna bavê xwe jî bigirim, ji lewra ez hîne jî nikarim xwe efû bikim. Bavê min belkî ji bavên evdê xwedê yê herî belengaz bû, belê saf û pak bû. Lê li gorî min bavên cotkar dîsa jî yên herî hêja ne.

Bi tevahî têkiliyên li gund, ji bo min weke têkiliyên emrê xwe bihurandî û weke hewldanên bêtaqet ên demeke nediyar xuya dikirin. Reva ji gund û xwe avêtina bajêr jî weke gunehekî dibînim. Ez hîç guman nakim ku jiyana herî hêja û îdeal ji bo mirov li bajarên bi kansêr ên modernîteyê (bi tevahî şaristanî) nîne, li gundên ekolojîk e. Kengî bajêr bi gundên ekolojîk re li hev kir, mirov dikare weke mekanekî qebûl bike û destûrê bidiyê.

Ez gelên li rêzeçiyayên ji Amanosan heta Zagrosan jiyân û hîne dijîn, wan weke rêwiyan pîroz ên xweda û xwedawendên li serê çiyân li textê xwe rûniştî dibînim. Li gorî modernîteyê gelên ez behsa wan dikim

paşvemaî ne, lê ji sedî sed ez bawer dikim ku berevajiyê vê rast e. Li gorî baweriya min, pêşketîbûn-paşketîbûn hukmên îdeolojîk in. Ji lewra mirov çiqasî zêhniyeta modernîteya kapîtalîst a paşverû û dijminê mirovatiyê ji hev derxe; mirov pê dadikeve hîmê rastî yê mirovatiyê û pê li azadiya mezin vedigere. Kengî mirov ji cehennema modernîteyê ya ji KARÊ, ÎNDUSTRIYALÎZM û DEWLETA NETEWE pêk tê, rizgar bû her tişt wê baştir were fêhmkirin û wê rê li ber dewlemendiya jiyane veke. Eleqedarî û kêfxweşiya ez ji til û girekî ji dema neolîtîkê mayî re nîşan didim bi Newyorkê nadim. Ev bajarê di nava xwe de ti maneyê nahewîne, bi tevahî deriyên xwe li ‘kareke hîne zêde’ vekiriye, jiyana mirov xistiye nava qefeseke hesinî û kujerê jiyane ‘îndustriyalîzma cinawir’ himbêz kiriye. Ev bajar ji kopiyeyê bê mane ya ‘Babîla heftê û du zimanî’ ya kesî têde tiştek ji kesî fêhm nedikir hîne bê manetir e. Ez hîç guman nakim ku ev avahiya bi kansêr a bajartiyê hilweşe mirovatî jî wê rizgar bibe.

Min ev çîroka kin got ji bo ku ez bi bîr bixim; em ji kîjan çanda jiyane hatine. Eger em bi hostayî fêhm nekin ku ev şêwazê jiyane berhemekî rastiya civakê ye, em ê nikaribin xwe rizgar bikin û bibin ‘ehmeqên modernîteyê.’ Heta bi şivanê serê çiyê, jiyana bi kansêr a modernîteyê her kes kiriye êsîr û min hewl da vê yeka ku tê wê maneyê di cewherê xwe de jiyane qediyaye, bi devê filozofên herî zîrek rave bikim û ji wan hemûyan wêdetir ez bi xwe jî vê rastiye dizanim. Eger em xwe ji vê jiyana modernîteyê rizgar nekin, em ê nikaribin xwe bigihînin jiyana azad a em bi zêhniyet û îradeya xwe (fikir-rêxistin-çalakî) wê mumkîn dikin û nikaribin jiyana azad bi tevahî çavkanî û dewlemendiye wê bijîn. Çi zû çî dereng, em ê fêhm bikin ku ‘jiyanên me yê şaş hatine hûnandin wê rast neyên jiyîn.’

Em bi zimanekî zanistî çîroka xwe hinekî din berfireh bibêjin. Rastiye civakî yê di dema Kevana Bi Bereket de hatin avakirin, bi xalên sereke di dewamkirina jiyana îro de jî hebûna xwe dewam dikin. Hêmanên çandî yê maddî û hem jî yê zêhnî herçend di warê çendeyatî û çawatiyê de hinekî guherîbin jî di cewher de hîne jî dişibin hev. Ziman di hîmê avahiye de hevpar e. Şêwazên fikrê li qadên zanistî, dînî û hunerî dabeş bûne û hebûna xwe wisa dewam dikin. Şerên êrîş û xweparastinê doh jî û îro jî hene. Weke saziya bingehîn malbat rastiya xwe dewam dike.

Cihewaziye di navê de, bi mezinbûna saziye dewletê re mezin bûne. Dewletê li dijî civakê timî cih li xwe fireh kir û di çarçoveya pêdiviyên xwe de çendî danehevên çandî yê maddî û zêhnî yê civakê kir ewqasî milkiyeta xwe, timî ji aliyê çendeyatî û çawayetiye ve guherî. Ne weke ku bawerî pê heye, lê berevajî, pêşketinên civakî tevî dewletê dewam kirine. Em ê ji dewleta rahib a Sumer heta dewleta netewe ya modernîteya kapîtalîst bi avabûnên dewletan re encamên civakî û çanda bajêr a rê li ber vekir û jêre şaristanî tê gotin bigirin dest û maneyekê bidin rola wê. Nexasim em ê bibînin: ne ku çînîbûnê rê li ber dewletê vekiriye, zêdetir dewletê şaxê çînîtiye berdane û belav kiriye.

Ez wer bawer dikim ku rola têtîna ‘demê’ ya Fernand Braudel di pêşketina civakî de baş nehatiye fêhmkirin. Nexasim têtînen weke dem-çand, dem-şaristanî û dem-civak hewce dike mirov wan rave bike û ev yekê di warê dîrokî de gelekî bi kêr bê. Lê belê di zanista dîrokê de bi hosteyî nayê bikaranîn. Ez ê di analîza li vir de bi wêrekî bi ser vê têtîne de biçim, wê rave bikim û hewl bidim bi kar bînim.

- a- “Dema herî dirêj” piştî ku serdema qeşayî ya çaremîn bi dawî dibe, ji bo civaka Kevana Bi Bereket a çemê mezin e, di şoreşa neolîtîk de an wê li ber serdemeke nû ya qeşayî veke, yan wê rê li ber felaketeke nukleerî yan jî rê li ber şewbeke pêşî lê neyê girtin veke û her wekî din wê hebûna xwe bi awayê fizîkî nikaribe dewam bike, wê bajo. Çandên bi koma xwe Semîtik û Çînê weke rûbarok

an jî şaxekî van civakên ‘dema dirêj’ cihê xwe digirin. Şaxên din ên piçûk ên çandan jî di nava çemê mezin de cih digirin û mîna rûbarokan in. Divê mirov naveroka tezê baş fêhm bike. Civaka hatiye avakirin bi hêmanên xwe yên çanda maddî û zêhniyeta xwe wer qehîm e; ti sedema navxweyî ya civakî di vê ‘dema dirêj’ de nikare civakê xira bike. Em dikarin têgîna ‘civaka çandî ya bingehîn’ di berdêla vê ‘demê’ de bi kar bînin. Ji ber vê, dubare be jî ez timî qalib, naverok û danehevên civakê bi bîr dixim da ku em karibin xwe bigihînin têgîna ‘civaka çandî ya bingehîn’ û ew jî dikare şûna têgîna ‘dema herî dirêj’ bigire. Lewra têgînên ‘civak’ û ‘demê’ bi van maneyên xwe yên nû dikarin bi kêra civaknasiyê bîn. Civaknasên lîberal hînê ji niha ve bi têgîna ‘dawiya dîrokê’ serwextbûna xwe ya li civakê bi metafizîkeke sexte û qelp heta hetayî mayînde bikin. Marksîst û têgihîştinên din ên ‘mehşerî’, ji zeman-mekan qut ‘serdema bextewerîya ebedî’ soz didin û peyman dikin. Yê reşbîn jî zêdetir têgihîştina ‘serdema zêrîn’ bi bîra wan tê û qala bêmanebûna ‘serdema teneke’ ya niha dikin.

Têgîna ‘dema herî dirêj’ li gorî teoriyên civakî hemûyan a herî zanistî ye. Bi qasî şertên berçav, ji bo serî û dawiya sîstema civakî argumanên bêne fêhmkirin pêşkêş dike. Dîrokê ne weke komeke bûyeran dide serhev û dixeniqîne, ne jî şêwazên teng ên civakê bi nêrtineke sivik a deman digire dest û li ser disekine. Ne şêwazên civakê, ne jî bûyerên di kêliyan de diqewimin nikarin jiyane bi awayekî manedar şîrove bikin. Ew tenê dikarin beşekî rave bikin.

Di çarçoveya dema herî dirêj de li civaka çandî ya bingehîn her cure dîn, dewlet, huner, huqûq, ekonomîk, polîtîk û saziyên din ên bingehîn cih digirin. Sazî ji aliyê çendayetî û çawayetiyê ve timî dikarin biguherin. Hinek jê dikarin pirr piçûk bibin, dijberên wan jî mezin bibin. Hindik tine dibin, rola wan an ji aliyê saziyêke din ve dewam dike yan jî di nava yên nû de maneya xwe dewam dikin. Eger em tevan bi yek carê bigirin dest, em ê bibêjin di nava tevahiya têgîn û saziyan de têkiliyêke diyalektîk a çêker heye. Ji ber ku civaka çandî ya mezin bi tenê ye, ev yek wê ji şirîkên bi hêz û pêkhatinên nû mehrûm dike.

Di vê nuqteyê de em dikarin şerê di navbera ‘afirîner’ û ‘berdîneran’ de (evolutionist-creationist) fêhm bikin. Afirîner haya wan ji têgîna ‘dema herî dirêj’ heye. Hêza xwe ya rastî jî ji vir digirin. Ayetên Xwedê yên der barê dawî û dema afirandina gerdûnê de dikarin bi têgihîştina çandê werin ravekirin. Eger em bi awayekî sosyolojîk rave bikin, em ê bibêjin; hêza afirîner haya xwe ji xisletên civakê yên pîroz, mezin û bi heybet heye. Jixwe hersê Pirtûkên Pîroz jî (Tewrat, Încîl û Quran) ji bo ravekirina jiyana li Kevana Bi Bereket şîrove ne. Piraniya mirovatiyê mensûbê van hersê dînan e, ev yek jî ji ber xisletên şîroveyên wan in. Jiyana çandî ya nû bi awayekî mûcîzewarî (ev têgîn ji bo mirovatiya demê tê fêhmkirin) pêk tê û îdîa dikin ku ev jiyane wê heta hetayê dewam bike. Vê îdîayê dike bingehê bawerîya xwe. Ev yek jî ji hêza bi bandor a vê çandê tê. Em bifikirin: komên mirovan ên bi mîlyonan sal nikarîbûn ji klanê û şiklekî prîmatiyê⁴⁷ xilas bibin, bi şoreşa li Kevana Bi Bereket li avakirina jiyaneke civakê ya nedîtî û bi gotina mûcîzeyê dikare were ravekirin, rast tî. Ma dikarin vê rewşê bi gotinên pîroz, mezin, bilind, xwedayî, cejn û roşan bi nav nekin?

⁴⁷ Prîmat: Di navê de meymûn û cinsê mirovan koma heywanên bi guhan.

Em divê yekser bi bîr bixin ku sosyologên mîna Durkheim⁴⁸ û zanyarên din, civak weke koma mirovan a ji tevahiya sazî û bûyeran pêkhatî hesibandine û jê wêdetir jî neçûne. Behsên li ser çîneyetî, ekonomî, huqûq, politîka, felsefe û dîn ji mentiqê bûyer û saziyan wêdetir naçe. Lê belê xwediyên van têngiştinan bi ti awayî naxwazin fêhm bikin ka çima gotinên wan bi qasî Pirtûkên Pîroz buha û qîmet nabînin. Di gotinên wan de aliyê herî qels ew e ku li girîngiya civaka dema herî dirêj serwext nebûne. Ez divê careke din bi girîngî bînim ziman ku mirovatî xwediyê bîreke kûr a çîroka xwe ye û wê bi hêsayî naterikîne. Berevajî şiklê jê tê bawerkirin; girêdana civakan bi pirtûkên pîroz ne tenê ji ber xwedê û hin rîtuelan e, ji ber ku di van pirtûkan de şop û maneya çîrokên xwe yê jiyane his dikin, ji wan re gelekî bi hurmet in. Bi gotineke din mirov dikare bibêje; ev pirtûk bi rola hafizaya civakê radibin û ji lewra dest ji wan nabe. Bûyer û tênginên di nava wan de rast in, ne rast in, ew tiştêkî din e, bi pey ketina wan bi pey ketina çeçeqoka aş e. Fernand Braudel gotina wî ya weke 'divê dîrok civaknas be, civaknasî jî dîrokî be' li cih e, û bi vê gotinê balê dikişîne ser şaşiyêke bingeîn a zanist û rêbazê. Têkiliyên civak-demê bi dîrokê re heta bi awayekî manedar neyên diyarkirin wê vegotinên civaknasî û dîrokê yê cuda cuda tenê civakê birîndar bikin û maneyê têk bibin. Hûn çiqas bûyerên bi belge bidin serhevdu, hûn çiqas sazî û rêzikên civakî hîn bibin, hûn bi belgeyan rave bikin; lê wexta hûn nikaribin bersiva pirsên weke, li ku, kengî, bi çi naverokê û yê li wir dijîn çi dibêjin, nedin; civaknasî û dîrok wê tenê weke malzemeyêke çor bi kêrî zanista manedanê bîn.

Beridîner (evolutionist) tevî ku bûyer û diyardeyan baştir tespît dikin jî ji ber ku li maneya têngîna 'dema civakî' serwext nînin ji rexneyan xilas nabin. Hafiza û bîra civakî ji beridandina bûyer û diyardeyan girîngtir e. Ji bo mirovî zanista manedanê ji tespîtkirina diyardeyan li pêştir e. Li wir jiyana wan a mîna çemekî diherike heye. Ji ber hêza bîr û hafizaya civakî ye ku dest ji xwedê bernadin. Em ê di pêş de jî li ser rawest in ku civakê bi têngîna xwedê û hafiza xwe ya berê kiriye yek. Pozîtîvîzm nexweşiyêke modernîteyê ye û ji ber ku li dijî hafiza civakê ango metafizîka civakê radiweste nikare xwe ji rexneyan rizgar bike. Mirovê bîroke çawa di jiyane de li zehmetiyên mezin rast tê û dibe fena zarokan, civakên hafiza xwe jî wenda dikin, xwe ji bîr dikin û bi tehlûkeya xwewendakirinê re rûbirû dibin. Civakên bîroke, bi hêsayî dibin mêtîngeh, têne dagirkirin û asîmîlekirin.

Objektîvîstên pozîtîvîst îdîa dikin ku civakê bi awayekî zanistî rave dikin, lê tevî vê yekê, objektîvîzma pozîtîvîst dibistaneke fikrê ye ku herî kêr herikîn û pêşketina civakê nas dike. Civakê bê dîrok weke lodeke hişk a materyalist şîrove dike, bi ravekirineke kêr û çeloxwarî rê li ber operasyonên civakî yê bi tehlûke vedike. Têngîna muhendîstiya civakî têkiliya xwe bi pozîtîvîzmê re heye. Ev kes bawer dikin ku wê bi destwerdaneke ji derve ve karibin şikil bidin civakê. Ev helwestên em behsa wan dikin, di heman demê de têngiştina fermî ya modernîteyê ye, û ji bo şerên îstîsmarê û desthilatdariyê yê li derve û hundirê civakê têne meşandin sedemên rewşa çêdikin.

- b- Em dikarin têngîna 'dema pêkhatinê' di pêşketina civakê de ji bo veguherînên bingeîn ên sazîbûnê bi kar bînin. Eger dema pêkhatinê û hilweşîna avahiyên bingeîn were destnîşankirin, ev

⁴⁸ Durkheim Emile (1855-1917): Bi helwest û fikrên xwe, bi şîroveyên xwe yê civak û ferd, kiriye ku civaknasî weke disîplîneke din were naskirin. Durkheim têngiştina civakê di ser her tiştî re digire. Li gorî wî civak ji tevahiya ferdan pêk nayê, ji wan zêdetir tiştêk e. Eger civak were parçekirin wê têngiştina ferdî derkeve holê, lê ferd hemû bêne komkirin civak çênabe. Lê koma têngiştina ferdan têngiştina civakê pêk tîne. Lê paşê têngiştina civakî rê dide ber têngiştina ferdî. Durkheim ji bo şîrovekirina bûyerên civakî komên di nava civakê de referans girt. Bi vê di civaknasîyê de diplînek çêkir.

ê karibe bi kêra bi manekirina rastiya civakî bê. Rewşa mirov a zordestî û îstîsmarê li ber çav were girtin, mirov dikare civakan weke koledar, feodal, kapîtalîst û sosyalîst dabeş bike û belkî ev yek ji bo şîroveyên bi mane bibe mijar û dabaş. Têkilîdanîna şêweyên civakê bi van demên pêkhatinê re rê li ber lîteratureke girîng vekiriye. Lê belê ji ber ku têkiliyeke bi mane bi demên kin û dirêj re daneyne pirr bi kêr nayê, tenê maneyên klîşe têne dubarekirin. Mirov dikare civaka neolîtîk hem weke civaka pêkhatî, hem jî bi demên civakê yên çandî yên bingehîn re di zikhev de şîrove bike. Hebûna avahiyên wê yên sazûmanî yên xweser û danehevên wê yên jiyana zêhnî û madî hem dikarin bi 'dema pêkhatinê' werin ravekirin û hem jî ji ber ku bandorên wan ên çandî heta tinebûneke fizîkî yan jî hilweşînê dewam dikin, dikarin bi têgîna 'dema herî dirêj' jî werin ravekirin. Komên mirovan ên berfireh û şêweyên zêhniyetê yên ji zanist, huner, dîn, ziman, malbat, etnîsîte-qewm û wekî wan pêk tên, herçend heta dawiya 'demê' bi gelek awayan biguherin jî bi ihtîmaleke mezin li ser piyan dimînin û mijara bingehîn a demên civakî yên çandî pêk tînin. Her weha mirov dikare ekolojîyê têkildarî encamên şaxên zanistan hemûyan, di vê demê de weke zanista ekonomiyê ya sazîbûyî ihtîmam pê bide. Siyaseta demokratîk jî yek ji wan mijaran e, divê hem weke sazî û hem jî weke zanist timî bijî û hebe.

Saziya herî bingehîn a demên pêkhatinê saziya dewletê û jiyânên bi wê re ne, tevî wê jî hiyarerşiya heyî, çîn, weke sînorên dewletê milk, erd-welat, weke şêweyên dewletê dewleta rahîb, dewletên xanedaniyê, dewleta netewe û cumhûriyet ji wan mijarên girîng in. Şêweyên dînî jî ji wan mijarên girîng in. Mijarên civakan ji aliyê şêweyê hilberînê weke neolîtîk, koledar, kapîtalîst û sosyalîst dabeş dike di nav mijarên dema pêkhatinê de ne. Hilweşîna saziyan jî di nav dema pêkhatinê de cih digirin.

Belkî ya rast ew e ku mirov ji bo şaxê jêr ê civaknasiya mijarên pêkhatinê lêdikole bibêje; 'civaknasiya pêkhatinê.' Ji mijarên lêkolînê yên dema herî dirêj re jî ji bo bi tevahî bigire nava xwe karibe bibêje; 'civaknasiya çanda bingehîn'.

- c- Mijarên dema kin û navîn hem ji aliyê hejmarê, hem jî ji aliyê çawayetiyê ve gelek bûyer û diyardeyan dikin dabaşa xwe. Di nava demên kin û navîn de bi tevahî bûyerên guhertin û veguherînê yên avahiyê dikin mijarên xwe yên bingehîn. Mijarên dema navîn, guhertinên di nava heman sazî û avahiyên de hinekî di dema dirêj de dike mijar. Mînak mirov dikare bûhranên ekonomîk, guhertinên rejîmên siyasî, her cure avahiyên rêxistinên siyasî, civakî, ekonomîk û çalakî di vê çarçoveyê de bibîne. Bi tevahî çalakiyên ferd ên civakî û civakîbûnê di nava mijarên dema kin de ne. Medya jî zêdetir bûyer û diyardeyên dema kin esas digire. Bûyerên rojane jî di her avahiya saziyê de serê quncika dema kin dagir dikin.

Civaknasiya bûyeran di dema kin de digire dest, rast e ku mirov wê weke 'sosyolojiya Auguste Comte' bi nav bike. Bi gotineke din, dibe ku li cih be, mirov wê weke 'sosyolojiya pozîtîf' (bêyî ku mirov rexneya wê ya bingehîn ji nedîtî ve bê) bi nav bike. Ya rastî divê şaxekî sosyolojiyê hebe beşa bûyeran lêbikole. Nexasim di demên kaotîk de bûyer zêde û diyarker dibin. Eger sosyolojî tevî sosyolojiya pêkhatin û çanda bingehîn bi sosyolojiya pozîtîf a bûyeran re vedibêje bibe yek wê hevdu temam bikin.

d- Bûyerên civakî jî di navê de, pêkhatin û bûyerên gerdûnî hemû jî hewcedariya xwe bi rewşek e ku em jêre dibêjin kûantûm û kaotîk heye. Atmosferên kûantûm⁴⁹ û kaotîk atmosferên afirîneriyê ne. Herçiqas hebûna wan hûrûkûr nehatibe kolan jî ji sedî sed hene. Bi tevahî pêkhatinên dema dirêj, navîn û kin hem ‘her kêlî’, hem ‘di dema navber de’ ‘diqewimin û diçin’ li ser piya dimînin, û ev mijar êdî yek ji wan mijarên sereke ye ku zanist pêre ji dil eleqedar dibe. Ev a em behs dikin; ‘Kêliya kûantûm’ û ‘neqeba kaosê’ mirov dikare wê weke ‘kêliya xuliqandinê’ jî bi nav bike, nabe ku mirov ji nedîtî ve bê. Di gerdûnê de îhtimala azadiyê di vê ‘kêliyê’ de diqewime. Azadî bi xwe bi ‘kêliya afirandinê’ re têkildar e. Herçiqas bi tevahî pêkhatinên civakî û xweza, hem ji aliyê avabûnê, hem ji bo li ser piya bimînin û hem jî ji aliyê dema jiyânê ve xwedî xisletên cihêwaz bin jî hewcedariya wan bi ‘kêliyên afirandinê’ heye.

Ji ber vê, sosyolojiya ji alî civakî ve mijara dema kin a herî kin a afirandinê digire dest, divê mirov jêre navekî bifikire. Pêşniyara min a şexsî ew e ku mirov ji bo sosyolojiya bûyerên civakî di ‘kêliya afirandinê’ de digire dest bibêje ‘sosyolojiya azadiyê’ wê li cih be. Ya hînê girîngtir, bi saya civabûnê mirov ghişt qabiliyeteke bê hemta û zêhna wî ya nerm rê li ber afirandineke nedîtî vekir. Ji lewra ez yeqîn dikim ku ev sosyolojiya em hinekî weke sosyolojiya zêhnî dibînin û dikarin weke sosyolojiya azadiyê bi nav dikin, gelekî hewcedarî pê heye. Îrade û fikra azadiyê divê yek ji mijarên sereke yên lêkolîna wê be. Jixwe pêşketina di dema kêliya afirandinê de pêşketinek e ku aliyê wê yê azadiyê heye. Ev kêliya herî kin ‘kêliya kûantûm’ û ‘neqeba kaosê’ dikare her weha weke Sosyolojiya Afirandinê jî were binavkirin. Ji ber ku ev Sosyolojiya Afirandinê herî zêde qada civakî digire nava xwe, ango zêdetir pêre eleqedar dibe, “Sosyolojiya Azadiyê” dibe yek ji mijarên divê herî zêde were pêşdebirin.

Herçend mijara me eleqedar jî nake weke dabaşeke fikrê divê mirov behsa ‘dema astronomîk’ jî bike. Hînê mijarên vê demê nehatine destnîşankirin. Lê belê weke xalên sereke; ‘roj’ û pêkhatina ‘giravên ezmên’, hilweşîna wan, karekera gerdûnê ya muhtemel a ‘berfirehbûn’ û ‘tengbûnê’ û bi van ve girêdayî hêza ‘kişandin’ û ‘dahvdanê’ di nava têgîn û ‘dema astronomîk’ de mirov dikare weke dabaşên bingehîn bihejmêre. Temenê gerdûnê jî di nava wan mijarên sereke de ye ku divê bê guftûgokirin. Van fikrên xwe yên der barê rêbaza lêkolîna sosyolojîk de wexta cihê wê bê, em ê der barê mijarên pêwendîdar de hem rave bikin, hem jî bi cih bînin. Divê neyê ji bîrkin ku ez bi awayekî dixebitim mirov dikare jêre ceribandî bibêje. Ji lewra pirr normal e ku fikrên me bi awayekî pêşnûme xuya bikin.

Em wexta bûyerên di civaka li Kevana Bi Bereket de careke din bi vê nêrîna sosyolojîk lêbikolin; em ê bibînin ku sosyolojiya azadiyê li herêmê di pêvajoya şoreşa neofîtîk de ji aliyê dîroka civakî ve şahidiya neqeba kaosê ya herî bi bereket dike. Komên gerok ên bi nêçîrê û berhevkirina pincaran debara xwe dikirin, piştî ku qeşa rabû û xwe vekişand serê çiyân, bi tecrûbeyên xwe yên berê pêkhatina xwe ya civakê ji hev derxistin û bi vî awayî li rê û rêbazan geriyan ji bo li deverêkê bi cih bibin û cotkariyê bikin. Komên klanên ên bi sedhezaran salan jiyabûnê dî ber bi komên mezintir ve diçûn. Em dikevin qonaxekê êdî zêhniyet vediguhere û dike ku benda li pêşiya avê biteqe. Li şûna zimanê bi tevahî ji zimanê sembolan û zêhniyeta kevin a klan qutnebûyî,

⁴⁹ Fizîka Kûantûm: Salên 1900î di serî de bi serkêşiya zanyarên weke M. Planck, A. Einstein û Niels Bohr bi alîkariya gelek zanyaran weke Fizîka Kûantûmê çêbû. Mirov dikare Kûantûmê weke fizîka perçik an jî pirtikên jêr atoman bi nav bike. Lê wexta mirov li encama vê zanistê dinêre, bi hêsayî mirov dikare bibêje ku ev terfî ji bo wê kême e. Ji lewra mirov kûantûmê weke zanistekê nû, felsefe û şewazekî nû yê fikrê bibîne rastire.

gavavêtina ber bi xelkên mezin ên gundan û zêhniyeta etnîsîteyan di rojevê de ye. Nîzama zimanê sembolan bi lez pêş dikeve. Bê hejmar alavên qût û xwarinê, yên çûnûhatinê, tevn, kûzik, destar, avahîdanîn, dînî û hunerî derketine holê, ji tevan re nîzama binavkirinê û qalibên zêhnî hewce dikin.

Civaka nû bi giranî xwe dispêre jiyana gund, têkiliyên klanê jî werdigerin têkiliyên etnîk. Şêweyên nû yên pêkhatinên maddî, eger çarçoveyên xwe yên manedartir nebin wê nemeşin û heta dest pê nekin. Ziman û zêhniyeta veguherînê bi nasnameya civaka klan a berê bi 'totemê' dewam dikir, sembola civaka neolîtîk 'xwedawend-dayik' e. Fîgurên toteman kêr dibin, fîgurên xwedawend-dayikê zêde dibin, naverastê tijî dikin. Jina dayik a rola wê mezin dibe temsîl dike. Ji aliyê dînî ve, ev qonaxê li pêş e, bi xwe re dewlemendiyeke mezin a têgînê tîne. Di ziman de daçekên 'mêbûnê' derdikevin pêş. Di daçekên zimanê sembol de jin rewşa xwe ya sereke demeke dirêj diparêze. Em îro jî vê taybetmendiye di gelek zimanan de dibînin. Bi xwedawend-dayikê re civak bi pîrozbûneke zêde dikemile. Civaka nû tê maneya têgîn û binavkirinên nû. Pêvajoya em jêre şoreşa zêhniyete dibêjin, ji ber ku afirîneriyê dixwaze, divê em wê di nava sosyolojiya azadiyê de bigirin dest û li ser rawest in. Dîroknasên di karê xwe de hoste hemfikir in ku pêvajoya behsa wê tê kirin, têrûtijî pêk hatiye, qewimiye. Tê maneya; bi hezaran diyarde, bi hezaran nav û şoreşên zêhnî. Ji şoreşa zêhnî ya li Ewrûpayê berfirehtir, şoreşeke mezin a resen û hewldaneke afirîner mewzûbehs e. Yek ji tespîtên dîrokî ye ku piraniya vedîtin û bi tevahî têgînê îro em bikar tînin di wê demê de hatine afirandin.

Eger em bi awayekî çor dabeş bikin ji nêvî ne kêmtir gelek hêmanên civakî hatine afirandin. Di warê dîn, huner, zanist, çûnûhatin, mîmarî, dext, fêkî, mêwe, dewar û pez, tevn, kûzik û dîzik, hêran û destar, aş û aşxane, cejn û roşan, malbat, hiyarerşî, rêveberî, êrîş û parastin, xelat û diyarî û aletên cotkariyê de lîsteyek e ku mirov dikare hîne rêz bike, ji aliyê çendeyatî û çawayetiyê ve tevî rewşa xwe ya pêşketî îro jî alavên hatine afirandin di nava lîsteya me ya bingehîn a jiyane de cihê xwe digirin. Em wexta li pêkhatina malbat û gundê ji neolîtîkê mayî dinêrin di serî de exlaqê civakî yê herî resen, jiyane manedar dike û hêzê didiyê, rêz, hezkirin, cîrantî û alîkarî, gelekî di ser nîrx û buhayên (an jî bêexlaqîya wê) modernîteya kapîtalîst re ne. Qalibên zêhnî yên bingehîn ên civakê ku wê ti carî kevin nebin, esas mohra vê serdemê li ser wan e.

Ji aliyê sosyolojiya pozîtîv ve jî jiyana bûyerî ya li herêma li gorî xwe gelekî dewlemend e. Bûyer û diyardeyên nû yên li Kevana Bi Bereket li gorî jiyana civaka klan a yeknesak ku bi nêçîrê, parastin û berhevkirina pincaran û gîhayan dewam dikir, ji bo pêşketinê dipişkive. Bê hejmar bûyer û diyardeyên nû hatine binavkirin, bi awayekî dewlemend deng û çalakiya mirov pêşkêş dikin. Em ji vegotinên pirtûkên pîroz têderdixin ku maneya bingehîn a wê demê di zêhnê mirov de rê li ber têgîna 'cennetê' vedike. Belkî jî em bi kêliyeke gelekî bi şens a sosyolojiya pozîtîf re rûbirû ne. Li ser mirovatiyê mîna barana stêrkan bibare pêşketinek di rojevê de heye. Bûyer û diyardeyên mîna baranê dibarin li çar aliyên cîhanê mîna stêrk û rohnîyê belav dibin, pêşketina civakî weke xeyaleke buhuştê û heta kêliyên danîna wê; angû ÇANDINIYA wê ye.

Ji aliyê sosyolojiya pêkhatinê ve, mirov dikare şopên tevahiya saziyên mohra xwe li pêşketina civakî xistine li Kevana Bi Bereket bibîne. Nexasim dema B.Z. 6000-4000 sal tam dema bisazîbûnê ye. Cih û warên gund û bajar wê lê bêne avakirin diyar bûne û li van deran bi cih bûne, hiyarerşî çêbûye, dîn bûye sazî, perestgehên pêşî derketine holê, etnîsîte bi gewde bûye, şiklên zimanan

xwe zelal kirine, rêûresma cîrantiyê cîbicî bûye û rêveberiya bi exlaq jî wer xuya ye dema xwe ya herî bi hêz damezrandiye. Bi gotineke din, mayîndebûna şoreşa gund û cotkariyê ya civaka neolîtîk bisazîbûna wê misoger xuya dike. Avahiyên civakî yên mijarên bingehîn ên sosyolojiya pêkhatinê ne, cara pêşî li Kevana Bi Bereket evçend pêkhatineke xurt nîşan didin. Ev avahî û sazîbûyînen resen îro jî hêjayî lêkolînê ne, û hînê jî gelek tişt hene em ji rastiya wan hîn bibin û heta weke nixrên mirovatiyê yên pêşî yên sazîbûyîne em pêkhatinên li vê qadê çiqasî lêbikolin, em ê ewçend der barê damezrandina sosyolojiya pêkhatinê de bigihîjin encamên tekûz. Divê em baş zanibin ku sosyolojiya pêkhatinê ya roja îro di warê ‘zanista manedanê’ de gelekî mehrûm e. Eger weke parçeyekî sosyolojiya giştî xwe di ber çavan re derbas bike, dikare bibe îfadeyeke xurt a zanista manedanê.

Çand û zimanê hîmê wê li Kevana Bi Bereket hat danîn weke mijara sosyolojiya çanda bingehîn cihê wê di asta çavkaniya resen û orjîn de ye. Civaka li herêmê hatiye avakirin di rewşekê de ye ku dema wê dirêj e. Me berê jî gotibû, eger jiyana mirov bi afeteke xwezayî yan jî civakî bi rêjeyeke ciddî ji holê ranebe (mînak dîsa li serdema klanen venegere), nifşê şaristanî û çanda civakî ya li Kevana Bi Bereket di wê rewş û çarçoveyê de ye ku serektiya xwe dewam bike. Şaristaniya çavkaniya xwe Çîn an jî Semîtîk ji bo bibe hêzeke hegemonîk, ji aliyê hêz û çarçoveya xwe ve bê îmkân nebe jî di pratîkê de gelekî zor û zehmet e. Jixwe tevî ‘êrîşên Îslamî’ û êrîşên mezin ên çavkaniya xwe ‘Moxolî’ çanda Hind-Ewrûpayê (ango çanda çavkanî, çand û zimanê Aryen) karekera xwe ya hegemonîk hîç wenda nekir. Di demên pêş de belkî Çîn dest bi êrîşeke nû bike. Lê çanda Hind-Ewrûpayê ya li gelemperiya dinyayê bicîhbûyî dagirkirin û îstîlakirina wê, mêtîngeh û kolonîkirina wê, eger destekdaneke mûcîzewarî ya tesîrên derve nebe (weke mînak li derveyî herêma Çînê felaketeke mezin a civakî û xwezayî) ihtimaleke gelekî qels û lawaz e. Em dikarin sosyolojiya çanda bingehîn bi sosyolojiya giştî re wekhev bihesibînin. Hingî mirov dikare guherîn û veguherîna şêweyên zêhniyetê, saziya malbatê, (di serî de endamên sê çandên mezin, endamên çandên din hemûyan jî di nav de) hebûnên qewm û etnîsîteyan bike mijara Sosyolojiya Giştî. Ya girîngtir, rewşên kaos û rizîne yên ku Sosyolojiya Azadiyê û Sosyolojiya Pêkhatinê bi wan re rûbirû dibin, weke palpişt û encam di jiyana wan de cih digirin, dikarin weke mijar di çarçoveya Sosyolojiya Giştî de werin lêkolîn. Li Kevana Bi Bereket civaka mezin dibe di qonaxa xwe ya duyemîn de bi ‘Dewleta Rahîb a Sumer’ dest pê dike û ev qonax ‘civaka şaristaniyê’ ye. Civaka şaristaniyê çandek e ku ya esas xwe dispêre çanda Kevana Bi Bereket û gavavêtineke bi koka xwe ya xanedan-hiyarershiyê ye. Cewherê meseleyê ev e; xwarin û cureyên wê zêde dibin, bi vî şêwazî hilberandinê têkildar derfetên çînî bi bajêrtiyê re dibin yek, çî komeke hiyarershi-xanedaniyê bi hêza xwe ya ji berê mayî û derfetên ‘zilamê xurt’ dikeve nava tevgerê û dikare ji bo avakirina rêxistinîya ‘dewletê’ gavê biavêje. Li Kevana Bi Bereket ne tenê li Mezopotamya Jêr, li Mezopotamya Jor û Navîn jî em li pêşketinên bi heman rengî rast tên û li wan şahidiyê dikin. Hin ji wan mayînde dibin, lê ji ber şert û mercan hin ji wan nikarin xwe bigirin û ji holê radibin. Di Pirtûka Pîroz de dewlet weke Leviathan (cinawirê ji deryayê derketî) tê şîrovekirin. Meşa vî cinawirî li ser pêşketina civakî ku car caran qir dike, îstîsmarkar û xwînrij e, em ê di mijarên xwe yên ji niha û pê de bi şêweyên rêveberiyên qralên tazî û li piştperdeyê, yên bi maske û bê maske çawa mirov dikojin, dikeritînin, dimijin, dikin kole û vê yekê çawa rewşa dikin, bigirin dest û li ser rawestin.

Beşa Sêyemîn:

CIVAKA ŞAREZA YA BAJÊR

-SERDEMA QRALÊN LI PIŞTPERDEYÊ Û XWEDAYÊN BI MASKE-

Îdeolojiya fermî ya modernîteya kapîtalîst pozîtîvîzmê texrîbata herî mezin di qada civaknasiyê de kiriye. Pozîtîvîst li ser navê zanistê weke di fizîkê de bi têgihîştina reduksiyonîst nêzî mijarên civakî jî bûne û ew weke ojbe girtine dest, vê yekê jî kiriye ku pirsgerêkên giran çêbibin. Li ser navê 'sosyalîzma zanistî' jî bi heman rêbazê qada civakî girtine dest, nexasim jî goya ekonomiya (qada maddî ya civakê) weke qada girîng a sosyalîzm pêre eleqedar dibe bi heman têgihîştinê girtine dest û vê yekê kiriye ku pirsgerêkên maneyê hînê tevlihev bibin û çareserîya wan zehmet bibe. Têgihîştina nêzîkatiya fizîkî ya ku bi gelekî ji ya biyolojiyê paşdetir e, hêzek welê daye destê kapîtalîzmê ti sîlehê nikarîbûye bidiyê. Min di beşa rêbazê de hewl dabû nîşan bidim ku ev rêbaz paradîgmaya herî bingeîn a kapîtalîzmê ye. Em timî destê xwe nedinê, nabe ku em pêşde biçin. Wexta tu civakê bikî obje û bi vî awayî lêbikolî û ji aliyê zêhnî ve jî li vê yekê vekirîbî, berevajî îdîayan, nemaze 'sosyalîstên zanistî' yên li ser navê proleterîya û xizanên din tevdigerin ji destpêkê ve ew ji çekan kirine, bêyî ku haya wan ji vê hebe. Em ê nîşan bidin ku hûnandin û qebûlkirina civakê weke diyardeyeke xwezaya fizîkî û heta weke xwezaya biyolojîk bi xwe teslîmbûna modernîteya kapîtalîst e.

Ez divê bi êş û hêseke mezin diyar bikim ku bextreşîyeke mezin bû, li ser navê 'sosyalîzma zanistî' têkoşîneke gelekî mezin û serbilind a ji sedûpêncî salî zêdetir hînê ji serî ve bi pozîtîvîzmeke maddeparêz a çor neçarî têkçûnê kirin. Bêguman sedema vê helwestê li ser navê 'çînayetiye' bûn e ku gelek caran di bin navê wê de têkoşiyane. Lê ev çîn û tebeqe, ne ew karkerên têkoşer û kedkar in ku li dijî proleterîya mîna koletiyê radibin, çîna 'bûrjûva-piçûk' e ku ji zû ve di nava modernîteyê de heliyaye û teslîm bûye. Pozîtîvîzm jî tevahî îdeolojiya nêrîna serkorî û nerazîbûna pûç a vê çînê ye ku li dijî kapîtalîzmê ye. Ev çîna esilzadeyên bajêr a hay jê nîne jiyana civakê çawa pêk hatiye û her tim bûye zemînê terîqetêke bêber û teng, beşekî civakê ye ku bi hêsayî ketiye destê nîzama fermî ya serdest.

Wexta behsa têgihîştina li civakê tê kirin, pozîtîvîzm hema bêje dibe şeweyek ji pûtperestiya hemdem. Pûtperestî, çarçoveya pûç a xwedatiya maneya xwe wendakirî ye. Xwedatî demekê ji bo civakê tişteki mezin bû, têgîneke kêrhatî ya pîrozbûnê bû, lê kengî ev rewşa wê ya kêrhatî nema ji dest derket, li dawiyê tenê rewşa wî ya pûtekî ma. Mirov dikare fêhm bike ku kesên ji zanista manedanê mehrûm çima pûtperestiyê dikin. Ji ber ku ew nizanin çavkaniya pût ji kêrhatinê ye, berevajî ew dikevin wê xefletê yan jî yeqîn dikin ku pût ê maneyê biafirîne, ew ê wan bigihîne meznahî û pîrozbûnê. Ji lewra di vê çarçoveyê de analîzkirina dînen li dijî pûtan dikare mirov gelekî serwext bike. Ez ji pûtperestiya hemdem a pozîtîvîstên mehkûmî objektîvîzmê hîç guman nakim. Fîlozofên di qada modernîzmê bi xwe de jî dibêjin ku ev pûtperestên hemdem 'mîna pûtekî objeyên zêdexwarin û bikaranînê himbêz dikin.'

Marks û ekola wî yeqîn dikirin ku wê civak, dîrok, huner, huqûq û heta dîn bi ekonomiyê analîz bikin û ji hev derxînin. Bêguman bi tevahî sazîyên civakî mîna şaneyên bedenekê têkildarî hev in, û bandorê li hev dikin. Lê wexta ku em bikevin qada civakbûyînê her tişt diguhere. Sazîyên civakî

yên ji aliyê zêhnê mirov ve hatine vedîtin şaneyên biyolojîk nînin. Heta em dikarin bibêjin ku şaneyên bedena mirov jî nînin. Zêhnê mirov di nav rewşa civakî de weke çiyayekî volkanîk e ku ji bo çêkirina mane û îradeyê her tim dikele û diteqe. Di cinsên din ên zindiyan de hemtayekî wî bi vî rengî nîne. Belkî mirov karibe hin aliyên hevbeş di cîhana kûantûm de bifikire. Em ji bîr nekin ku zêhnê mirov bi xwe li gorî nîzama kûantûmê dixebite. Dinya maddî jî (avahiya ekonomîk a civakî jî di navê de) qeşagirtin û qaşilgirtina kêrhatina kûantûmê îfade dike. Hewce nake mirov hîç nîqaş bike, eşkere yê civakê bi rêve dibe zêhn e. Dîsa hewce nake ku em piştrast bikin, mirov çawa bi xebata zêhnî xwe digihîne ekonomiya civakî.

Dubare be jî divê ez careke din bibêjim ku mirov dîrokê bike sosyolojî, sosyolojiyê jî bike dîrok di zanista manedanê de yek ji şertê sereke yê pêşketinê ye. Yek ji avantajên vê rêbazê ew e; rê dide mirov şîroveyeke nêzî rastiyê bike ka dîrok çawa çêbûye û heta îro wer herikiye, hatiye. Ez girîngiya fikra spekulatîf înkâr nakim. Berevajî ji bo ev şêwazê fikrê kêrhatî be, bûyerên dîrokî çawa li pey hev qewimîne û bihurîne, divê zanibe xwe bigihîniyê. Naxwe were gotin 'binesazî dîrokê diyar dike' yan jî berevajiyê wê 'dîrok ji çalakiya dewletê pêk tê' û di vî warî de çiqas bûyer bêne rêzkirin û analîzkirin, ji aliyê zanista manedana dîrokê ve, rewş ji berevajîkirin û ji rêderxistinê zêdetir tiştêkî din nîne û ti encamê nade. Eşkere li naverastê ye, bi vê rêbazê behsa dîrokê ango civakê nayê kirin. Ya li vir tê kirin dîrok nîne, fîzyolojiya civakî ye. Saziyên civakî (di fîzyolojiyê de şane) çawa bandorê li hev dikin an jî hev diyar dikin, ji sedî sed dîrokvegotin nîne; pozîtîvîzmeke gelekî çor e.

Ji bo mirov karibe behsa dîrokeke manedar bike pîrsa kilît ew e ku mirov zanibe hêza wê ya herikîna çawa ye, û di dema herikîna de çawa pêk tê. Eger mirov zanibe kîjan zêhn û îrade xebitiye û di wê kêliyê de bi tesîr bûye, xwegihandina wê mane û îradeyê, çêkirina dîroka rastî ye yan jî şîrovekrina wê ye. Dibe ku ev yek pêngaveke ekonomîk be, her wisa dibe ku çalakiyeke dînî be. Ya girîng ne sîleh e, ya girîng kêliya kişandina lingê wê ye û destê wê dikişîne ye. Tu çiqasî dixwazî ewqas hewl bide sîlehê ji aliyê ekonomîk, hunerî, siyasî û eskerî ve analîz bikî, lê vegotina te ya bi vî rengî dibe ku tenê qîmeteke xwe ya xemlê hebe; lê divê ez her tim dubare bikim ku wexta were gotin herikîna dîrokê ya divê mirov fêhm bike; lingê sîlehê timî ji aliyê destê xwediyê xwe ve tê kişandin. Belkî ji bo çêkirina sîlehê behsa hewcedariya bi hostetiyê mezîn û xebateke ekonomîk were kirin. Ew dibe. Lê ev helwest bi xwe jî ji îfadekirina dîrokê hîç fêhm nake. Divê neyê ji bîrkirin ku dîrok sîlehek e ku timî dixebite. SÎLEHEKE DIXEBITE, TIMÎ FÎŞEK LI BER E, DEST LI SER LINGÊ WÊ YE. Di dîrokê de yê xwedî berpirsiyariyên stratejîk vê baş dizanin. Ji împaratorên Romayê, -ez şaş nebim Valentinos bû- ji bo şîrikatiya împaratoriye birayê xwe dide erêkirinê. Kesên ew hilbijartine piştî demê kin dibêjin ku ew ji ya xwe vegeriyan. Lê ew ji wan re dibêje; 'Ji ber ku we carekê hilbijart mafê we yê liberrabûnê nema', bi vê gotina xwe baş îfade dike ka dîrok çî ye.

Girîngiya vê vegotina der barê rêbazê de ji bo maneya dîroka modern a kapîtalîst, ez ê di beşê pêwendîdar de qala wê bikim. Em ji bo ketina dîroka şaristaniyê pîrsgirêka rêbazê ji nedîtî ve neyên da ku hinek xwê ya me jî di hevîrê zanista manedanê de hebe. Nirxê şîroveyekê bi qasî ku hêza wê ya ravekirinê ye, ewqasî jî nirxê wê yê bikaranîna di xizmeta kesên timî li bin nîrê hukmê dîrokê de dimeşin lê dîsa jî timî dikarin insiyatîfê bi kar bînin e. Şîroveya dîrokî ya rastî ji bo kesên di rola qurbanên dîrokê de ew e ku wan ji rola qurbanan derîne, wan bigihîne serwestbûn û îradeya ku hêza bi cihanîna azadiyê bide. Şîroveyeke dîrok-civakî ya zêdetir qurbanên xwe

(bindest û yên tèn mêtin hemû) mehkûmê yên kirine qurban dike, bi gotina 'rizgarî di demeke nêz de ye' serî li wan bigerîne, çendî îdîa bike ku zanistî ye jî, çendî li ser navê qurbanên xwe behsa şîroveyê bike jî eger ev kes niyetxirabên bi zanebûn mirovan ji rê derdixin nebin di rewşeke gelekî xafil de ne; serhatîbêjên dîrokê yên pûtan in.

1- DIVÊ EM CIVAKA SUMERAN ÇAWA ŞÎROVE BIKIN?

Mijara me destpêka Sosyolojiya Pêkhatinê ye, girêdayî vê armancê em ê cih bidin Sumeran. Em li vir bi dîroka şaristaniyê danakevin. Lê divê şîroveyên ji bo kêrhatina wê bêne fêhmkirin. Ez li bersiva vê pirsê digirim: em divê mînaka Sumeran di şîrovekirina dîrokê de çawa bigirin dest û binirxînin? Divê bersivên em bidin hem rêbazê zelal bikin, hem jî ji bo destpêkirina dîrokê bi kêr bîn. Gelekî baş û kêrhatî ye ku mirov vê mînakê ji pîrr aliyan ve bigire dest û li ser rawest e.

- a- Li Mezopotamya Jêr li devera Dicle û Firat nêzî hev dibin û dibin yek, ev şaristanî li ser erdên dewlemend ên alîvyon û bi qamir ava bû, hînê li bakurê wê Til Xelef (B.Z. 6000-4000) ket qonaxeke mezin ku jêre qonaxa bi sazîbûna neolîtîk jî tê gotin, têde qût û zadên cûrbicûr hatin bidestxistin. Bi qasî teknîkên rê li ber vê hilberandinê vekirin, ya esas civaka gund bû ku rê li ber zêhniyeta teknîkê keşif bike vekir. Bicîhbûyîn hewcedariya xwe bi erd û axê heye; bi vê re saziyên civakî yên hevdu xwedî dikin pêş dikevin. Bi sazîbûnê re zêhniyeta civakî xwe bi rêxistin dike, kolektîf dibe. Xweşbûna demsalan û barana têr dibare avdaniyê di rêza pêş de ferz nake. Lê mirov li girîngiya avdaniyê serwest dike. Ber bi salên 3000 yên B.Z. tê îspatkirin ku gelek gund li Mezopotamya Jêr li ber bajarbûnê ne; di vî warî de bi dehan mînakên di encama erdkolanên li qadên arkeolojîk de derketine, hene.

Yek ji nîşaneyên bajarbûnê diyar dike, bedenên dor li wargehên li ser gelek gir û tilan digirin in. Lê ji ber ku avdanî bi sînor tê kirin û debir bi baranê tê, mezinbûna zêde û bi hejmar pirrbûnê dixê zehmetiyê. Li jêr Dicle û Firatê gelek erd hene, bi bereket in, û ji bo avdaniyê baş in. Îspat bûye ku di salên 5000 B.Z. de gundên pêşî yên bi cîhbûyî ji bakur ji çanda Til Xelef daketine. Jixwe şênîyên wê demê zêde dibin li deverê timî tevgerekê ferz dikin. Gundên mezin û zêde dibin, ji bo belavbûna li çardorê xwe li maneyê digerin. Me hewl dabû ku em vê pêvajoyê bi xalên sereke diyar bikin. Li jêrtir, li başûr kêmbarîna baranê avdaniya li herêmê ferz kiriye û vê yekê jî bi xwe re rêxistinîyeke berfireh hewce kiriye. Em dibînin rêxistinîya îdeal a jêre Zîggûrat tê gotin di çarçoveya perestgehan de pêk tê.

Sê fonksiyonên Zîggûratan ên di zikhev de, ji bo mirov bi tevahî civaka Sumeran ji hev derxîne û fêhm bike, têra xwe girîng in. Fonksiyona yekemîn; li qatê herî jêr ê Zîggûratê xebatkarên li nav erdê perestgehê dixebitin. Hosteyên amûr û alavan jî li vî qatî dihewin. Fonksiyona duyemîn; li qatê duyemîn rahibên rûniştine, wezîfeya rêveberiyê bi cih tînin. Rahib karê hilberînê yê mezin dibe hesab dike, ji bo xebatkaran kollektîf bide xebitandin divê hêza razîkirinê ya rewakirinê çêke. Ango divê hem karê dinyayê û hem jî yê dînî bi hev re bimeşîne. Fonksiyona sêyemîn jî hebûna xwedayî ya li qatê sêyemîn e ku numûneyeke pêşî ya weke panteona xwedayan bi cih tîne. Di warê bandorê de, çawa ku min di Parêznameya xwe ya bi navê 'Mirovê Azad' de jî îdîa kiribû, Zîggûrat ji bo civakên şaristaniyê yên paşê bîn fena modelekê ye. Ev damezrandineke wer îdeal e

ku modela sereke ye, ya ku civaka bajarên îro hejmara wan bi sed hezaran e, û serjimara wan ji mîlyonan bihuriye, jê zêde bûne. Û min gotibû: malzaroka rêxistinîya rengê dewletê ye ku di nava civaka bajêr de xwe saz kir. Zîggûrat di dema xwe de ne tenê navenda bajêr e, bajar bi xwe ye. Bajar jî dabeşî sê beşên sereke dibe. Yek jê perestgeh e (Mala Xwedê) ku li vir rewakirin û bi cihanîna wê tê kirin, beşa hinekî firehtir ew beş e ku lê rêveberên bajêr rûdinin û beşa herî berfireh kolanên xebatkar lê dimînin in. Zîggûrat van hersê fonksiyon û karan bi hev re bi cih tînin. Di heman demê de li dinyayê mînak yekemîn a damezrandinê ye.

Em wexta hinekî din ji nêz ve binêrin, em ê bibînin ku ji sedî sed rahib mutteşebîsê yekemîn e. Li gorî dema xwe kapîtalîst (ji bo baş were fêhmkirin wisa dibêjim, naxwe modernîteya kapîtalîst hînê cihêwaz nebûye) yan jî patron û axa ye. Karên wî yên dîrokî hene ku divê bi cih bîne. Berê pêşî damezrînerê bajêr e ku mohra xwe li civaka nû dide. Li dora wî ne gundekî ji rêzê, bajarek reng digire, bi gewde dibe. Eger em zehmetiya vî karî di roja me ya îro de jî li ber çav bigirin, em ê mezinahî û zehmetiya wezîfeya rahib hînê baştir fêhm bikin. Ji bo bajarê nû ava dibe, hewcedarî bi gelek xebatkaran heye. Wê ev xebatkar ji ku bêne anîn? Ji klan û etnîsîteyan girtin û stendina mirovan gelekî zehmet e. Weke îro bê karî bi sazî û bi cih nebûye. Tek tûk mirovên ji etnîsîte û klana xwe qut dibin têrê nakin. Mirov hînê neketine dema bi zor kolekirinê. Bi îhtîmaleke mezin avantaja rahib hemû bikaranîna xwedê weke sîlehê ye. Ha di vir de bikêrhatina şahane ya rahib li ser kar e: wezîfeya AVAKIRINA XWEDÊ. Ev mijar têra xwe girîng e. Eger di vê erk û wezîfeya xwe de bi ser nekeve, wê civak û bajarê nû, ango hilberîna zêde çênebe. Ev mînak jî baş rave dike çima rêveberên pêşî yên dewletê rahib in. Ne bi tenê bajêr, hilberîna zêde û civaka nû, bi xwedê re bi tevahî dinya têgînan, hesab, sêhr, zanist, huner, malbat û heta serbiserkirina pêşî jî Zîggûrat divê ji nû ve plan bike, bi projeyekê ve girê bide û ava bike. Rahib muhendîsê pêşî yê civakê ye, mîmarê pêşî ye, modela pêşî ya pêxemberiyê ye, ekonomîstê pêşiyê ye, karsazê pêşî ye, serkarê pêşî ye, qralê pêşî ye.

Em bi awayekî berfireh li karên bingehîn ên rahib binêrin:

- b- Yek ji karên girîng ên sereke yên rahib avakirina dînekî nû û xwedayekî ye. Li gorî şîroveya min, cewherê vedîtina dîn a rahibên Sumeran girêdayî perestina 'totemên' berê ne. Ev vedîtina dîn a rahibên Sumeran xekek e ku tîkiliya xwe bi dînen Brahîmî re heye, dînen Brahîmî jî ji pûtperestiyê bihurîbûn. Vedîtina dîne rahibê Sumeran û dînen Brahîmî ji hev qut xuya dikin, lê ez bawer dikim ku di nava wan de tîkiliyek heye. Ango weke têgîna hêzê xwedayê bi nîzama ezmanan re mijûl dibe û dîne totemîk ê nasnameya civakê diyar dike di nava hev de xuya dikin. Şîroveya dibêje; 'totem nasnameya klanê û şiklê wî yê berfirehtir qebîleyê îfade dike', bi giştî tê qebûl kirin. Her çî objeyekê di jiyana klanê de girîng be, dikare bibe totem. Bi pirranî objeyên hêzê îfade dikin têne hilbijartin. Di navê eşîr û bavikan de em îro jî rastî navên mîna şêr, baz, mar, gur, roj, ba, baran, dar û nebatên girîng tên. Ev nav ê ji wê demê mane. Hêza dînamîk a neolîtîkê jin-dayik e, û tiştên pîroz li dora wê çêdibûn. Ev yek rewşa rahibê mêr bi bîr dixê. Nîşaneyên xwedayên ezmanî û totemîk, sembolên bereket û zêdebûnê bi navê jin-dayikê girîng dibin. Xwedawendiya dayikiyê wê hînê paşê bi xwedayên rahibên Sumeran bikevin nava şerekî mezin. Nemaze xwe li hev rakîşandina xwedayê mêr ê xasûk 'Enkî' û fîgura sereke ya xwedawendiyê 'Înannayê' mijara sereke ya destanên Sumeran e. Di binê vî şerî de berjewendiyên cihê hene. Li tejaneya Firat û Dicleya Jor bi pêşengiya jin-dayikê li dora gundan civakeke gund a neolîtîk a rê nade mêtîngîrîyê heye, li aliyê din civaka bajêr a cara pêşî ji aliyê rahib ve tê avakirin heye. Di

navbera van herdu civakan de şer û pevçûneke berjewendiyên cihê heye. Di dîrokê de cara pêşiyê ev çend ‘pirsgirêkên civakî’ yên ciddî derdikevin holê. Bêguman çavkaniya şerê di navbera rêveberên herdu civakan de pirsgirêkên civakî ne. Weke em di dîrokê de dibînin; têgîn û zimanê vî şerî, ji aliyê şeweyên zêhniyetê yên wê demê ve têne diyarkirin. Ji ber ku şeweyên zêhniyetên îro wê demê tinene. Civak bi xwe, bi nasnameyeke nîv-xwedê tê îfadekirin. Zêhnê mirov hînê ji nasnameyeke mucçered gelekî dûr e.

Zêhnê mirov ê wê demê yeqîn dike ku xweza zindî ye. Xweza bi xweda û ruhan tijî ye (Ev yek, li gorî roja me ya îro tiştêkî paşketî nîne, li gorî min pêşketî ye, şîroveyeke nêzî rastiyê ye). Destdan û destwerdana wan dikare encamên bi tehlûke bi xwe re bîne. Bi tevahî pîroz in. Divê mirov bi rêz û hurmeteke mezin nêzî wan bibe. Li hemberî wan bê hurmetiyê herî piçûk dikare rê li felaketê veke. Ji lewra ji bo neqehirin divê ji wan re qurban û boraq bêne dayîn. Ew çend girîng dibe ku pîrozan û xwedayan bi qurbanan razî û xweşhal bikin, qurbankirina, zarok, keç û xortên ciwan demeke dirêj weke rêûresmekê dewam dike. Ev rêûrismeke ku dike grîzok bi bedena mirov bikevin, lê her kes bawer dike ku bi vê civak li ser piyan dimîne. Ev rêûresm di demeke dirêj de ji aliyê rahib û rahîbeyan ve ji rê tê derxistin û tê berevajîkirin. Lê eşkere ye ku cewherê wê ji sedî sed bi pîrozbûn û parastinê re eleqedar e. Her cure têkiliya di navbera komên mirovan de bi têkilî û nakokiyên di navbera van pîroz û xwedayan de tê îfadekirin. Zêhn û ziman bi vî awayî hatiye avakirin. ‘Zimanê zanista pozîtîv’ a îro tineye. Mirovatî vî zimanê zanista nû ya pozîtîv (ya rastî ‘dîn’) di van dused salên dawiyê de nas dike. Em dema hewl didin dîrokê şîrove dikin, divê em vê rastiyê ti carî ji nedîtî ve neyên, piştguh nekin.

Ji lewra şerê di navbera Înanna û Enkî de pevçûneke dijwar a civakî ye. Bêguman bingehe maddî yê vî şerî heye. Jixwe em di pevçûna îro li Tirkîyê de jî dibînin ku şîroveya em dikin, rast e. Hêzên CHPê yên xwe zanistî û pozîtîvîst dihesibînin û AKP ya metafizîk a îdîa dike ser bi bawerî û dîne Îslamê ye li ber hev didin. Pevçûna di navbera van herdu hêzan de careke din ji nêz ve nîşanî me dide ku diyalektîka dîrokî çawa cereyan kiriye. Em divê baş fêhm bikin ku ti hêza ekonomîk, siyasî û eskerî tineye ku dîn tevî pevçûna civakî neke. Em vê fêhm nekin, heye ku em bikevin rewşa ‘sosyalîzma pêkhatî’.

Vedîtina rahibên Sumeran xwedayê ezmanan ‘En’ û xwedayê li erdê ‘Enkî’ xwedî karekereke nêr ango mêrane ne. Ev yek, rastiya mêr a di civaka sumeran de derdikeve pêş nîşan dide, ango mêr pîroz dikin û wî dikin xweda. Ev pîrozbûneke welê ye ku mêrê nû yê bilind û pêşeng, civaka ‘ji erdê heta ezmanan bûye pîroz û xwedayî’ bi xwe ye. Eger em binê meseleyê hinekî din bikolin, em ê baş bibînin ku ya tê bilindkirin û mezinkirin ‘çîna rahiban’ bi xwe ye. Çawa ku em binê bawerîya ‘Înannayê’ dikolin jî em dibînin hêza afirîner û rêveber a neolîtîkê hêza civakî ya jindayîkê ye. Têkoşîna di navbera aliyan de herçend di dema civaka Sumeran de heta salên 2000î B.Z. mêzîna wê li dijî jinê xira bibe jî di nava weznekê de ye. Têkoşîna di navbera jin û mêr de ya heta îro dewam dike, mirov di dîrokê de bi rengên wê lêbikole wê sûdewar be, û mirov wê karibe jê hîn bibe. Em ê hewl bidin vê yekê bikin.

Rahib qatê jor ê Ziggûratê ji xwedayan re (her diçe hejmara wan kêr dibe) veqetandiyê, û vê derê weke sirrekê vedişêre. Ji bilî xwe (serrahib) destûrê nade ku kes biçe vî qatî. Ev gava taktîkî ji bo pêşketina dîni girîng e. Bi vê yekê, hem meraq û rêzgirtina mirovan, hem jî girêdana wan pêşde dibe. Serrahib ji civakê re timî dibêje û belav dike ku li qatê jor bi Xwedê re dipeyive. Yên dixwazin gotina Xwedê bibihîsin divê guh bidin ‘gotina’ serrahib. Ji ber ku ew bi tenê berdevkê

erkdar ê Xwedê ye. Ev rêûresma bi heman awayî derbasî dînên Brahîmî jî bûye. Hz. Mûsa li Çiyayê Sînayê (Tûrî Sîna) bi Xwedê re peyivî û 'DEH FERMAN' anîn. Navekî din ê Hz. Îsa 'BERDEVKÊ XWEDÊ' ye. Gelek çaran xwe li axaftina bi Xwedê re ceribandîye, lê her carê ev hewldanên wî ji aliyê şeytên ve hatine asêkirin. Lê di dawiyê de bi ser dikeve. Derketina Hz. Muhammed a Mîracê jî nîşan dide ku heman rêûresm bi Îslamê dewam dike. Qatê jor, di dînê Grek-Romayê de weke Panteonê gelekî bi rêkûpêk û bi heybet tê sazîkirin. Di dînên Brahîmî de jî bi rêya Hawra, Dêr û Mizgeftê hîn bi heybet û ji nû ve têne sazîkirin. Rola tebeqeyên dînî ya di nava civakê de zêde dibe eşkere xuya dike.

Serrahîb ew kes e ku li qatê Xwedê, li mala wî dikare bifikire, bihizire û bîponije. Ji bo sererastkirina nû ya civakê serketî û bi tesîr be, divê ev sererastkirin li gorî gotinên di navbera wî û Xwedê de dibin pêk bê û ev yek gelekî girîng e. Ji bo temsîla hin xwedayan cara pêşî hin heykel li vî qatî têne bicîhkirin. Bi vê vedîtîne meraq û kakûniya mirovan hînê zêdetir bû. Fîgur û pûtên sembol ên 'xwedayê têgîn' hewce têne dîtin. Jixwe mejiyê mirovê wê demê li şûna bi van têgînên mucçered û neberçav bifikire, zêdetir mêyîla wî li ser xebata bi pêşnûmeyên zêhnî yên figuran e. Fikra ne figurî, ango fikra devkî, fikra mucçered⁵⁰ fêhmkirina wê pîrr zehmet e. Tesîrên zimanê sembolan (bi şiklekî zimanê beden û figuran) gelekî li ser komên mirovan heye. Ji lewra têgînên xwedayan ên bi figur û pûtan têne fêhmkirin. Ji serdema dayik-xwedawendan gelek figurên jinên qelew mane hînê nefspiçûk in, û jin-dayika hilberîner û bi bereket temsîl dikin.

Mala xwedê ya pêşî qatê jor ê Zîggûratê ye, paşê panteon, dêr, sînegog, mizgeft û cemîe (zanîngeh) ne ku mirov têra xwe ji van mînanan hîn dibe. Ev pêkhatinên dîrokî yên weke xelean bi hev ve girêdayî ne, hafiza û bîra pîroz a civakê û nasnameya wê îfade dikin. Îlahiyat, bi navê wê yê din teolojî an jî xwedênasî vê hafizayê bi awayekî felsefîk hîn dike: ji mînaka pêşî qut û mucçered hîn dike. Di dîrokê de berevajîkirin û çeloxwarîkirinên herî mezin di qada teolojî-îlahiyatê de têne kirin. Bêguman mirov nikare di pêşketina zanist û felsefeyê de rola îlahiyatê ji nedîtî ve bê. Lê ji ber ku çavkaniya civakî ya xwedayetiye destnîşan nekirine, ji mucçeredê çûne mucçeredê, ji pût xwe avêtine pût û wisa meşandine; ji ber civaka avakirine, bi giştî ji şaristaniyê û bi taybetî jî ji pêkhatina şaristaniya îro çîna berpîrs a sereke ye.

Bêguman şîroveyên îlahiyatê yên xwe ber didin çavkaniyên resen û rast gelekî bi kêra zanista manedanê hatine. Lê divê mirov ji bîr neke ku ew bi pozîsyona xwe ya li cem tevahiya nîzamên fermî yên hiyarerşî û dewletê, bi zanebûn an jî xweber maneyê gelekî berevajî û çeloxwarî dikin. Ji bo fêhmkirina Rojhilata Naverast a îro, em ê van xusûsan û di her qonaxa girîng de şêweyên wê yên nû, analîz bikin û hewl bidin da ku bêne fêhmkirin.

- c- Karê duyemîn û girîng ê rahîb, muhendîstiya civakê ye. Hem di plansazî û avakirina civaka nû de û hem jî di rêveberiya wê de bi xwe cih digire. Ev wezîfe li qatê rahîban qatê duyemîn ê Zîggûratê tê meşandin. Rahîb weke qasidên Xwedê, wê di bin berpîrsiyariya serrahîb de weke çîneke pîroz zêde bibin. Weke komeke hindikayî ya rêveberên her bajarî wê kasta hiyarerşîk a pêşî (rêveberiya pîroz) pêk bînin. Me bîla sebeb negot ev modelên pêşî yên rahîb û profesoran jî ev in. Rahîban kesên di qatê yekemîn de dixebitandin (destpêkirina ebediyetê), ew bi xwe jî bi Xwedê re bi zanist û bi cihanîna wê re mijûl dibûn. Nivîs, matematîk, astronomî, bijîşkî, wêjeyî û bêguman

⁵⁰ Mucçered: (soyut) Abstract. Gotinek bi erebî ye. Tu tiştêkî ji tiştêkî dike û wî bi serê xwe digire dest. Mejiyê mirov ê ji hebûnê berçav rengê xwe girtiye dikare xwe ji wan bike û li ser rengê heyî rengên nû biafirîne.

zanista xwedayetiye hîmê wan li qatê navîn li odayên rahiban hat danîn. Qatê navîn di heman demê de modela pêşî ya dibistan û zanîngehan e. Perestgehên li qatê xwedayan prototîpa dibistanên li qatê rahiban bûn. Ji ber ku karûbarên civaka bajêr mezin dibin, bêguman rêvebirina van karan di vê yekê de bi tesîr e. Divê mirov baş fêhm bike ku xebatên maddî bi serê xwe, ango bi şîroveya Marks bi 'kedkarên azad' ti carî nehatin meşandin. Dema kapîtalîst jî di navê de, di ti civaka çînî de nabe ku xwediyên milkên taybet an jî kollektîf bibin xwediyê kedkarên azad. Ti mirovê bi rewakirin û zordestiyê nekiribin evd wê nikaribe di nav milkê xelkê de azad bixebite! Wexta cih hat em ê van mijaran jî şîrove bikin.

Rahib karên rêveberiyê bi pirranî bi rewakirinê dimeşînin. Di vê de hunera wan a herî mezin, berdevkiya xwedê û zanista di yekdestiya wan de ye. Berdevkiya wan a Xwedê û vedîtinên wan ên zanistî hêzeke mezin a rêveberiyê dide. Em ji bîr nekin ku di kapîtalîzmê de jî ZANIST HÊZ e. Em bi bîr bixin ku hîmê vê zanistê di civaka neolîtîk de, nemaze di dema Til Xelef de (B.Z. 6000-4000) hat danîn. Kêrhatinî û alîkariya xwedawendên jin-dayikê di vê demê de diyarker in. Divê baş were fêhmkirin ku jin-dayik di kedîkirina heywanan, tevahiya nebatan, tevn, kûzik û gîzikan, destar û hêran, mal û malên pîroz de hîndekar û perwerdekara pêşî ye. Xwedawenda dayik Înanna di têkoşîna xwe ya li dijî xweda Enkî de, îdfaya wê ya herî mezin ew e ku bi israr ji Enkî re dibêje; sedûçar vedîtinên (*meyên*) wê jê dizîne û ew xwediyê van vedîtinan e. Di bin vê israrê de ev rastiya em balê dikişînin ser heye. Ango gelek vedîtin berhemên jin-dayikê ne. Rêveberên mêr ev ji wan dizînin. Em ê bibînin ku qonaxa şaristaniyê hinekî jî li ser vî esasî hatiye avakirin. Bêguman em nikarin vedîtinên rahiban piçûk bibînin. Di hîmê zanistî yê şaristaniyê de ji sedî sed vedîtinên wan ên weke nivîs, astronomî, matematîk, bijîşkî û îlahiyatê hene. Li cih e ku mirov bibêje; di pêvajoya destpêkirina zanistî de rahibên Sumeran xwedî roleke sereke ne. Di dîrokê de bi qasî ku tê zanîn ji qralên pêşî yên Sumeran re rahib-qral dihat gotin. Rahib-qral di civaka bajêr de qralên pêşî ne. Her bajar pêşî rahib-qralekî xwe heye. Li ser hîmê zanistî û îlahiyatê xwe rewa dikin ku ev jî sedema bingeşê a rêveberiya qraltiya wan e. Ev rewş di heman demê de wê bibe aliyê wan ê qels û lawaz. Piştî demeke diyar wê dema xanedaniyan destpê bike. Di vê de jî serê xanedaniyê bi 'zîlamê xurt' re hevdu digirin û eskerên li dora 'zîlamê xurt' di vê de xwedî rola bingeşê in. Zor, wê karibe zora 'lîstika rahiban' bibe. Em ê paşê li ser vê mijarê rawestin.

- d- Li qatê herî jêr xebatkar hene. Ji ber ku kesên di vî qatî de cih digirin, bûne hîmê pêşî yê koletî, serftî û karkertiyê divê em wan baş fêhm bikin û li 'xebatkarên qatê yekemîn' baş serwext bibin. Ev ji ku û çawa peyda kirin? Di vê de rola zor û razîkirinê çi ye? Ev ji kîjan komê û di berdêla çi de têne peyda kirin, di nava wan de jin hene? Rola jinan û malbatê çi ye? Bersivdana van pirsan wê mijarê gelekî baş zelal û rohnî bike.

Di pêkanîna komên pêşî yên xebatê de, heye ku hêza razîkirinê ya rahib li pêş bû. Mirov dikare bifikire ku di sîstema hilberînê ya pêşî de bi xêra zad û qûtê bi riya avdanê zêdebûyî, kesên dihatin xebitandin ji cihên jê hatin baştir dihatin xwedîkirin. Bi zêdebûna şênîyan û koçberiyê re, kesên di encama pevçûnan de bi qebîleya xwe re li hev nekiribin û cihekî pêde biçin tine be, heye ku perestgeh ji wan re cihekî çare û rizgariyê be. Sedemeke din a muhtemel ew e ku xebata di avakirina perestgehan û suxreyên wê de pîroz bû. Belkî jî vê roleke girîng lîstibe. Di rêûresma Rojhilata Naverast de gelek caran tê dîtin ku her qebîle û malbat di çarçoveyêke bi sînora de

zarokên xwe didin xizmeta perestgehê. Angarya⁵¹ perestgehê kategoriyeke giştî ye. Heta payeyeke anorê jî dide. Kesên li perestgehê dixebitin di nava civakê de hîne zêdetir xwedî rûmet û anor in. Bi şiklekî mirov dikare bişibîne keşişxane û xelwetên Xiristiyanan. Aliyên wê yê dişibin terîqetan jî hene. Di nav milkê şêx de xebat hem anor e, û hem jî xêr e.

Zîggûrat, ji ber ku mînakên herî pêşî û safî yê xebatên kollektîf in, balê dikişînin. Mînak hin sosyolog vê xebatê weke 'sosyalîzma Firewnan' dibînin (Max Weber). Eşkere ye ku Zîggûrat mînaka pêşî ya bicihanîna komînîstiyê ye. Komên pişekar jî di nava koma xebatkaran de cih digirin. Tev bi hev re dişibin hilberîna karxaneyekê. Berhemên zêde di kewaran de têne hilanîn. Eşkere ye ku ev li dijî xelayê pergalekî baş e. Xebat û tevgerêke bi vî rengî hêza rahiban bi awayekî nedîtî zêde dike. Ti malbat an jî qebîle nikarin xwe bigihînin vê astê. Hêzek çêdibe ku ji tevahiya malbat û qebîleyan mezintir e. Zîggûrat malzaroka civaka nû û dewletê ye. Herdu li vir ruh bi wan dikeve û bi lebat dibin. Bi qasî Zîggûratan ti mînak nikare vê rewşa civaka nû û dewletê raxîne ber çavan.

- e- Pirsra, 'di sîstema Zîggûratan de rewşa jinê û malbatê çî bû ?' girîng e. Dijberiya dîne dayik-xwedawendê bi dîne rahibên Zîggûratan re di metnên Sumeran de gelekî tê dîtin. Dijberî xwe bi gelek awayan nîşan dide. Bi giranî rahibe perestgehan ava dikin. Hema bêjin her bajarek xwedawendekê xwe ya star û parastinê heye. Mînaka balkêş serhatiya Xwedawenda Ûrûkê Înannayê ye. Ûrûk (herhal navê Iraqa îro jî Ûrûkê tê) di dîrokê de weke dewlet-bajarê pêşî yê Sumeran xwedî cih û maneyekê ye ku ji vî alî ve mînakeke hêjayî lêkolînê ye. Her weha ji ber ku bajarê qral Gilgamêş e jî navdar e. Dibe ku Ûrûk mînaka pêşî ya dewlet-bajar be. Di dîrokê de salên 3800-3000 B.Z. weke dema Ûrûkê cih digire. Ji ber ku damezrîner xwedawend Înanna ye, ev jî kevintiya bajêr û rola jin-dayikê ya hîne sereke ye, nîşan dide. Têkoşîna Ûrûkê li dijî Erîdûyê (bajarê xweda Enkî; belkî jî dewleta yekemîn a rahiban) destanwarî ye. Di şexsê Înanna û Enkî de têkoşîna di navbera mêr û jinê de bi qasî mînakeke berçav e, her wisa aliyê wê yê destanwarî jî nîşan dide. Fîgurê xwedawendê bi demê re kêmtir dibe. Di dema Babîlê de jin ji sedî sed têkçûyî xuya dike. Jin bi qasî ku kole ye, her wisa êdî bi awayekî fermî orûsîpiyeke taybet û giştî ye. Tê zanîn ku di beşekî Zîggûratê de jinan weke objeyê eşqê cih girtine. Hem jî keçên malbatên herî baş weke objeyê eşqê rol girtine û ev yek jî payeyeke anorê ye. Keçikên neqandî û cihêwaz li wir têne qebûlkirin. Di nîzama rahiban de pêşandana jinan muhtemem e. Li Zîggûratan di nîzama qesran de di warê ciwanî û delaliyê de bi her awayî tîr perwerdekirin. Di hin warên huner û muzîkê de dibin hoste û pispor. Ji bo ku mîrên herêmên dewrûberê bicibînin, tîr nîşandan. Wexta bi hinan ji wan re li hev bikin, dihatin zewicandin. Bi vî awayî hem hatina aborî û hem jî bandora perestgehê gelekî zêde dibe. Jingirtina ji perestgehê bi tenê para mîrên esilzade dikeve. Ji ber ku ev jin li perestgehê hatine perwerdekirin, qebîleyên nû yê diçin nava wan temsîl dikin û bi dewlet-civaka nû ve girê didin. Bi awayekî din, ev jin mîna ajanên gelekî baş ên civak-dewleta nû ya rahiban in. Di serî de Îsraîl hîne jî gelek dewlet vê rêbazê pîrr bi tesîr bi kar tînin. Bi vî rengî kollektîfîkirina jinê prototîpa hunerê 'mala giştî' ye. Jin çiqas piçûk dikeve, jina eşqê û xwedawenda esilzade ya perestgehan, dibe karkereke xirab a xwe dixê bazarê û neçar dibe dikeve 'mala giştî' ango kerxaneyê. Civaka Sumeran di vî warî de jî xwedî anor an jî bêanoriya yekemîn e.

⁵¹ Angarya: Xebata bi nanozikê.

Lê tiştêkî din jî heye ku ez nebêjim nabe ez vê mijarê li pey xwe bihêlim. Eger ev rêbaz nehatibûya îstîsmarkirin û ber bi payeyeke birûmettir ve biçûya wê bibûya tiştêkî îdeal. Çi nîzama jin-dayikê jêre pêşengî kir, çî jî nîzama mêr-bav jêre pêşengiyê dike, di wan de gihandin û mezinkirina keçan bi awayekî baş zehmet e. Ne zanîn, ne jî derfetên maddî ji bo vê rê didin. Gihandin û mezinkirina jinê hostatî û maddiyatê dixwaze. Ji bo jinan dibûya ku perestgehên jinan îdeal bûya. Lê civaka mêr têde serwer bi darê zorê û îstîsmarê van saziyan dixe. Mirov dikare di vê mijarê de ji mînaka Sumeran têra xwe hîn bibe. Di dema Sumeran de saziyek heye civak dilê xwe dibijîne û her kes hewl dide keçên xwe bide wir. Li gorî vê, bi vî halê xwe jî hînê mînakê e ku mirovatiyê xwe negihandiyê. Keçik di van perestgehan de (mirov dikare wan bişibîne enstîtuyên keçikan ên îro) ji bo gelekî pêş bikevin xwedî derfet û îmkân in. Armanca wan a bingehîn jî neqandina mêran nîne, armanca wan pêşengiya dewlet-civaka nû ye. Ji bo civakeke hînê bi esil û bi eşq a destê mirov jê nebe alîkar in, kêrhatî ne. Di civakeke îdeal de divê keçik di nîzama hêlînek, dibistaneke bilind û pîroz de werin perwerdekirin. Nexasim her malbat û malbatên fireh perwerdekirina wan a jinan gelekî paşverû ye û ji dayîna koletiya civaka giştî (civaka mêr) pêve ti armancên xwe nînin. 'Enstîtuyên Jinan ên Azad' dikarin bi rola perestgehên hemdem rabin. Ez ê di Sosyolojiya Azadiyê de hewl bidim li ser vê babetê rawestim. Her weha ez ê hewl bidim bi tevahî li ser dabaşa malbatê jî bisekinim û ji hev derxînim.

Diyar e ku Zîggûratan gihandin û perwerdekirina jinê li gorî ku bikeve xizmeta dewlet-civaka nû kirine. Em fêhm dikin ku rahib bi rastî hem bi awayekî balê bikişînin û avzûnkirî fikirîne, hem jî civak dewleta nû nêzî îdealê bi rêkûpêk kirine.

Weke çalakiyeke civakî 'bazirganî' nû pêş dikeve û rola Zîggûratan di vê yekê de eşkere ye.

Herçend di metnan de tine be jî ez texmîn dikim ku Zîggûrat di heman demê bi rola ticaretxaneyê jî rabûne. Hilberandina amûrên pîşesaziyê û berhemê zêde jî karê bazirganiyê ye. Dîrok dema B.Z. 4000-3000 salan weke serdema pêşketina bazirganiyê qebûl dike. Civaka Sumeran ji sîstema diyarî dayîne (kom û malbat di nava xwe de diyariya didin hev) derbasî sîstema serbiserkirin an jî bi hev guherandinê dibe û ev dem li belavbûna zêde ya serdema metabûnê (ji bo buhaya guhertinê hilberandin) rast tê. Ji lewra divê ku 'civaka serbazirgan' çêbibe. Ji mînakên di dîrokê de em fêhm dikin ku wisa bûye.

Di dema B.Z. 3500-3000î de wer xuya dike ku sîstema kolonîtiyeke Ûrûkê destpê dike. Di sîstema Toros-Zagrosan de koloniyên Ûrûkan bi awayekî xwezayî li ser navê dewletê belkî jî pêngava pêşî ya kolonîtiyê ne. Koloniyên xanedaniyê kevintir in. Her weha koloniyên cihê yê qebîleyan, koloniyên rastî nayên hesibandin. Ji bo koloniyê hewcedarî bi bajarekî 'metropol' heye. Divê Ûrûk weke 'metropoleke' gelekî navdar xwediyê koloniyên be. Hînê paşê koloniyên Ûr (B.Z. 3000-2000) û Asûrê (B.Z. 2000-1750) navdar in. Fikra min a şexsî ew e ku bajarên serdema kevin Harappa û Mohanjadaro yê li Pêncavê (B.Z. 2500) û şaristaniya Misrê bi xwe jî (B.Z. 4000-0.000) di çarçove û maneyê fireh de nîzameke koloniyê ne ku çavkaniya wan şaristaniya Sumerê ye. Herçiqas ser bi xwe bin, yekser têkiliya xwe bi bajarên Sumeran re nebin jî ji şaristaniya Dicle-Firatê derketine. Di pergala rahiban de diyar e ku bazirganiyê roleke misoger lîstiyê. Ji ber ku berhemên xwe yê zêde û kêr (li geliyê jêr ê Mezopotamyayê gelek madde û alav kêr in. Ji lewra bazirganî yan jî desteserkirin mecbûrî ye. Dibe ku herdu jî hatibin kirin.) divê pirraniya pêdiviyên xwe bi rêya bazirganiyê tedarik bikin. Nîzama kolonî ya tevna xwe li her deverê daniye

jî ji bo vê yekê ye. Li keviyên Dicle û Firatê gelek kolonî bi vê armancê hatine damezrandin. Mirov şopên van gelek dibîne. Nemaze bazirganiya kereste, maden û berhemên tevnê zêde ye. Çawa ku me bi xetên stûr hewl da li dora Zîggûratê nîşan bidin ku pêkhatina prototîpa civaka dewleta nû misoger dibe. Pêşketina civaka dewletê bi awayekî berçav çavkaniya xwe Sumer e. Ev mînaka pêşî ya ku bandora xwe li tevahiya sîstema me ya şaristaniyê kiriye, hema bibêjin misoger e ku vedîtina Sumeran e. Jixwe mînakên din jî yên ji Misrê heta Çînê heman rê dişopînin. Dewlet-civaka şaristaniyê bi rastî jî di 'malzaroka perestgehên rahiban' de çêbûye. Em li mînaekeke din a berçav rast nayên ku bi awayekî din meyiya be.

Em niha di çarçoveya şîroveya xwe ya li ser mînaka Zîggûratan de dikarin bibêjin; bi civaka Sumeran serdema qralên pêşî yên bi maske û li piştperdeyê destpê dike. Qralên pêşî yên bi maske rahibên Sumeran bûn, li pey wan jî qralên nixumandî (yên bi kincên polîtîk) paşê tên. Hem jî bi çî xummênî û meşa bi ezamet!

- f- Em dibînin piştî dewlet-civaka rahiban dewleta xanedaniyê tê. Pêşketineke civakî ya mîna civaka bi dewlet manebarkirî ye, û ev yek rola rahib di vê de derdixe pêş. Berê pêşî ji bo plansazî û rewakirinê hewcedarî bi mirovên zîrek û kûpê aqil heye. Avakirina civakekê di rojevê de heye ku divê xwe îspat bike. Zehmet nîne ku mirov şîrove bike, ev yek bi hêza eskerî û polîtîk nabe. Ji bo bikaranîna zorê, hewcedarî bi civak û sîstema wê ya rêveberiyê heye ku divê li bazirganî û hilberîna zêde vekirîbe û xwe gihandibiyê. Di vê çarçoveyê de divê civaka nû xwe bi sazî kiribe. Eger hêza eskerî û polîtîk civakeke bi vî rengî bi sazî bûye zevt bike, maneya xwe heye. Naxwe ji çêkirina aloziyê wêdetir bi roleke din ranabe.

Bêguman dîroka xanedaniyan li Mezopotamyayê kevn e, û bi hêz e. Piştî ku etnîsîteyê xwe bi nasnameyên cuda îfade kir, her eşîr-qebîle di nava nîzama xwe de ji bo parastina eşîrê, ji bo bicihkirina wê li deverên bi bereket û ji bo pirsgirêkên xwe yên navxweyî çareser bikin li dora kesekî xwedî tecrûbe û ezmûn civiyan. Ev jî pêşketina xanedaniyê bû. Muhtemel e, malbatek an jî qebîleyek di nav de bel bibe. Yan ê rêveberiya eşîrê çêkin an jî wê bixin destê xwe. Riza endamên eşîrê bêguman diyarker e. Di nava wan de têkiliyên xizmtiyê xurt in. Ji xerîban re cih tine (Eger bi awayekî munasib bikevin nav û di navê de bihelin dibe). Bi taybetî di dema şikilgirtinê de weke nasnameya civakî piştî qelsbûna nasnameya klan nasnameya herî bi hêz e. Tê gotin, ev pêşketin di dîrokê de B.Z. di salên 5000 de çêbûye. Çavkaniya xwe civaka Sumeran nîne. Bi îhtîmaleke mezin pêşketina eşîretê bi komên pêşî yên çand-zimanê Aryen pêk hatiye. Pêşketineke bi heman rengî li cem Semîtîkan belkî jî hînê kevintir e, û tê gotin B.Z. di navbera salên 9000-6000î de çêbûye.

Em bi hêzbûna xanedaniyê li Mezopotamya Jêr heta salên 5000î B.Z. dibînin. Dema El Ubeyd (Navend Erîdû B.Z. 5000-4000) ya beriya dema Êrûkê behsa wê tê kirin ji aliyê xanedanan ve bi hêz bû. Lê em nabînin ku gav diavêjin dewletbûnê. Zêdetir delîl û belge hene ku ber bi kolonîtiyê ve çûne. Di navbera salên 5000-4000 B.Z. de em dibînin malbatên mezin ên Semîtîk di nava tebeqeyên çandî yên Aryen de bi cih dibin. Kolonîtiya Semîtîk a pêşî li tejaneya Dicle-Firat a Jor xuya dike.

Divê mirov xisleteke xanedaniyê baş fêhm bike. Ji ber ku ev xislet roja me ya îro jî ji nêz eleqedar dike. Ew jî ev e: divê malbat bibe xwediyê gelek kuran, ev hîmê bingeîn ê îdeolojiya xanedaniyê ye. Daxwaza sereke ya îdeolojiya xanedaniyê zewaca bi pîr jinan û çêkirina gelek kuran e. Sedema vê yekê ya divê mirov fêhm bike hêza polîtîk e. Rahib bi hêza 'maneyê' pêşengtî dikir,

kesê bi hêz ê xanedaniyê jî bi hêza 'polîtîk' rola pêşengtiyê bi cih tîne. Di guhnedana têgîna hêza polîtîk de dibe ku zor derkeve holê. Di guhnedana hêza rahib de jî hêzeke manewî ya weke 'xezeba xwedê' bandoreke bi tehlûke ya hişyar dike, pêk bê. Serçavkaniya hêza polîtîk jî hêza eskerî ya di bin destê zilamê xurt de ye. Di dema berê ya nêçîrvaniyê de, nexasim di dema jin-dayik bi bandor de, hema bibêjin; mêr bêgav û cih lê teng bûye.

Ji bo mirov vê diyardeyê bi kurtî fêhm bike, divê mirov nîzama jin-dayikê û li rastiya malbatê serwext bibe: di dema jin-dayikê de mêr an diyar nîne, yan jî bintûte ye, gelekî li ber çav xuya nîne. Jin-dayik wexta zarokan tîne, wisa di wê rewşê de nîne ku bi mêrê jê hez dike eşqê bike. Eşq û civaka cinsiyetparêz hînê di rojevê de nîne. Jin bi ti ben û tayî ji bo pîrekiyê bi mêr girêdayî nîne. Mêr jî di wê rewşê de nîne ku li ser jinê serwer bibe û jêre bibêje 'tu jina min'. Nêçîrvanî karek e ku xwe pê mijûl dikin û ne berdar e, wexta nebe jî zêde qîmeta xwe nîne. Di nava civakê de hîn ew rewş nîne ku bibêje; ev zarokên min in. Zarok ên jin-dayikê ne. Jin-dayik li gorî xwezaya xwe di wê rewşê de nîne ku li pey şehweta xwe biçe û ji bo zewqê têkiliya cinsî deyne. Bi qasî her ruhber û zindiyî seksualîteyê we heye. Têkiliyê cinsî ji bo zêdebûnê heye. Jin-dayik zarokan mezin dikin, ji ber ku zarok ji wan in. Ji ber ku ew zarokan tîne û xwedî dike, vî mafi jî bi dest dixwe. Ji lewra di demê de ku ti maneya diyarbûnê û nediyarbûna bavbûnê di nava civakê de nîne, behsa mafê bavtiyê jî kirin kelevajiyê û heta tiştêkî dûrî aqilan e. Lê xuşk û birayên jin-dayikê girîng in. Ji ber ku bi wan re mezin bûye. Xal û xaltîk hêza xwe ji vê huqûqa kevin a jin-dayikê digirin. Malbata jin-dayikê wê wextê ji xal, xaltîk (eger hebe zarokên wan) û ji zarokên wê bi xwe pêk tê. Gotina 'malbata dayikanî' jî vê mijarê îfade dike. Jin-dayika li serê quncika neolîtîkê rûniştî û çanda civakî ya xwedawendiyê ya ji wê çêbûyî mirov dikare bi vî awayî şîrove bike. Ji bilî xalan mêr bintûte, hebûn û tinebûna wan zêde li ber çavan xuya nake. Mêrtî û bavtî hînê çênebûye. Xanedantî weke îdeolojî û pratîk di encama berepaşkirina vê nîzamê de pêş dikeve. Di vê nîzamê de ku weke nîzama 'bavikanî' jî tê bi navkirin tecrubeya 'kalemêr', 'hêza eskerî ya di bin destê zilamê xurt de' û bi hevgirtina şaman ê şikleki rahibê berî pîrozîyê, rêveberiya bavikanî şax û kokên xwe ber didin.

Ezmûnên kalemêr serhatiyên wî yên jiyane îfade dikin. Mirov dikare civateke kalemêr û rûspiyan bifikire. Di lîteraturê de rêveberiya kalemêran a jêre dibêjin jerontokrasî di nava eşîrê de zû pêş dikeve. Kalemêr kesekî bi aqil e ku pê dişêwirin. Civat hewceyî wî ye. Ew jî van ezmûn û serhatiyên xwe bi kar tîne û hewl dide zehmetiyên ji ber kalbûnê dikişîne kêmbike. Di nava civatê de bi vî awayî mêzînek di navbera aliyan de çêdibe.

Zilamê xurt ew mêr e ku bi nêçîrvaniyê gihîştîye hêza xwe û dixwaze ji çembera jin-dayikê rizgar bibe. Hêza wî ya fizîkî û bi awayekî serketî bikaranîna wî ya teknîkê şensê wî zêde dike. Bi ciwanên ku dixwazin ji van xisletên wî sûdê bigirin bi wan re yekîtiyekê datîne û bi vê yekê re serketî dibin. Belkî jî di dîrokê de eskerên xulam ên pêşî bi vî awayî çêbûn. Zilamê nêçîrvan di dîrokê de eşkere ji jinê zêdetir serdest bûye. Hevgirtina bi kalemerên qebîleyê re, bavpîrtiyê li hemberî dapîrtiyê xurtir dike.

Xeleka dawî ya bi wan re hevgirtinê dike, yên derman didin civakê û xwediyên mûcîzeyan Şaman in. Fonsiyonên hevpar ên rahib û sêhrbaz li cemê henin. Perwerdekar e; belkî jî di civakê de pisporê pêşî ye. Hinekî bi qeşmerî be jî pisporiya şaman di nava civatê de bi sazî dibe. Şaman zêdetir mêr e. Di avakirina xanedaniyê de bi hevgirtina bi van hêzan re nîzama dapîrtiyê derbeke mezin dixwe. Em di metnên Sumeran de şopên têkoşîneke mezin di navbera wan de dibînin. Mêr

di bin vî nîzamî de hem xwediyê zarokan e, bav e; hem dixwaze bibe xwediyê gelek zarokan (ji bo hêzê bi taybet jî zarokên kur), hem jî xwe dispêre van û danehevên jin-dayikê hemûyan desteser dike. Pergala milkiyetê pêş dikeve. Li kêleka milkiyeta kollektîf a dewleta rahib, milkiyeta taybet a xanedaniyê jî çêdibe. Bavtiya ji zarokan re ji vî alî ve jî hewce dike. Ango ji bo mîrate ji zarokan re (bêtir jî mêr) bimîne mafê bavtiyê şert e.

Xanedantî îspat û nîşaneyê nêzîkbûna civaka çîna bavîtî û bavpîrtiyê ye. Xanedan dema xwe li dewleta rahib radikişînin hêza xwe ya eskerî jî bi kar tînin û bi vî awayî 'şoreşeke polîtîk' dîkin. Di metnên Sumeran de mirov gelek şer û serûbinbûnên polîtîk ên bi vî rengî dibîne. Jixwe piştî bajar-dewletên Ûrûkê sîstema 'dewletên Ûrê' ya hat avakirin karektera xwe xanedantî ye. Xanedantiya I., II. û III. ya Ûrê vê pêşketinê destnîşan dike. Rêveberiya xanedantiyê li gorî rêveberiyên teolojîk ên rahiban, sîstemeke hînê laîk polîtîk xuya dike. Xwedayên nû têne çêkirin. Rahib êdî ketine rewşekê ku bûne alîkarê lîderê siyasî. Dîsa jî rola wan mezin e. Lê piştî her biçe wê hêza wan kêm bibe û wê bibin hin kesên ji rêzê yê bi propagandayê nîzamê pîroz û rewa dîkin. Yê dewlet ji wan çêbû anga xwedayên bi maske êdî li dereceya duyemîn û sêyemîn di xizmeta qralê li piştperdeyê de ne. Ji bo ku zirxê rewabûnê yê çîna rahibên dewlet saz kirî bi kar bînin, êdî wê teksîr nekin xwe weke 'qral-xwada' bidin zanîn. Her roja biçe çîna û tebeqetî wê xurt bibe, hejmara bajaran zêde bibe û bi vî awayî civaka em jêre 'şaristaniya Sumeran' dibêjin wê mayîndebûna xwe piştrast bike û xwe bi sazî bike. Rêûresma xanedantiyê ya di civaka Rojhilata Naverast de gelekî kevn e, xwe heta roja me ya îro aniye. Li Rojhilata Naverast pêşneketina sîstemên weke cumhûriyet û demokrasîyê têkiliya xwe ji nêz ve bi dewletbûnên çavkaniya wan rahib û xanedan re heye.

Modela civaka şareza ya Sumeran herî kême bi qasî modela neolîtîkê pêşketina şaristaniya li dinyayê diyar kiriye. Weke têgîn cihêwaziya 'Şaristaniyê' ji 'çandê' bi çînitî û tebeqetiyê re eleqedar e. Şaristanî têkiliya xwe bi çanda çîna û dewleta wê re heye. Bajarîtî, bazirganî, îlahiyat û bisazîbûna zanistê, pêşketina eskerî û polîtîk, li şûna exlaq derketina pêş a huqûqê, cinsiyetparêziya civakî ya mêr nîşaneyên serdest ên civaka şareza ne. Mirov ji tevahiya van xisletan re bi maneke din dikare bibêje; çanda civaka şareza. Di vê rewşê de herdu têgîn jî dibin hemwate. Di heman maneyê de wê bîne bikaranîn. Mîna belavbûna li dinyayê ya çanda civaka neolîtîk a çavkaniya wê Hîlala Bi Bereket, pêvajoyeke mezin a duyemîn bi heman rengî li pey wê tê. Vê carê erdên Kevana Bi Bereket ên bi rola 'dergûşa şaristaniyê' rabûn, ewladê xwe yê za û mezin kir (êdî keçik nîne, kur e) wê bi keçikên gihiştî yê dinyayê re bizewicîne û xwe zêde bike. Ev şibandin li cih e. Em dikarin qebûl bikin ku keçên xwedawend-dayikê di belavkirina çanda neolîtîkê de her devera lê gihiştin bi sazî kirin. Civaka şareza ya çanda serwer a mêr îfade dike, li deverên belavbû tê maneya bi sazîbûna zarokê kur. Mêrê xasûk zaroka keç kire pîreka xwe û bi xwe ve girê da. Ji neslê wî (civaka bi giranî jin wê di nava civaka mêr tede serwer de bihele) wê her mêr zêde bibin û mertiya şaristaniya me wê heta îro zêde bibe, bi hêz bibe û dewam bike.

2- ŞÎROVEKIRINA RAST A CIVAKA ŞAREZA

Em hewldana xwe ya şîrovekirina civaka Sumeran hinekî din berfireh û giştî bikin, ev yek ê hêza me ya fêhmkirinê zêde bike û bêtir mejiyê me rohnî bike. Ya divê mirov bike ew e ku divê şaristaniyê analîz bike û ji hev derxîne; maskeyên sazî û zêhniyetên xurt hevdu girtine daxîne, bike ku rûyên li pişt wan, berjewendiyên wan ê rastî û rewşa wan berçav di nav civakê de zelal xuya bike. Bi îdîaya kaltî û pîrtiya şaristaniya qedîm a dîrokî-civakî radibe û xwe bi dabeşkirina dîrokê ya bi navên 'serdema nû, serdema nêz' dixwaze xwe ciwan û teze nîşan bide. Di vê de rewşeke seyr û xerîb heye. Ciwantî dema zayîn an jî dema nêz a zayîna diyardeyekê îfade dike. Eger weke ku me îspat kir, şaristaniya civaka Sumeran kêliya destpêk an jî zayînê temsîl dike, wê wextê divê ciwantî jî li gorî wê were diyarkirin. Di vê rewşê de wê baş were fêhmkirin ku sifetên weke nû û ciwan ji xapandinê wêdetir tiştêkî din nînin û em ê fêhm bikin ku em civaka şaristaniyê ya herî pîr û kal in. Eger mirov demê berepaş bixwîne û ciwan pîr nîşan bide, ev yek ê bibe dewama piştperdekirin û bi maskekirina civaka şareza.

Pirsa divê em bikin ev e: civaka şareza ya em dikarin wê weke şaristaniya bajêr jî bi nav bikin çima evçend hewcedarê maskekirinê ye?

Hostatiya rahibên Sumeran di warê bi maskekirinê de bê rawestan dewam kir. Xwedayetiya di destpêkê de naveroka xwe manedar û bi esil bû, çima bû têgîna sereke ya bêmanebûn û têkbinê?

Civaka şareza, heta niha gelek fikir li dijî wê û ji bo palpiştiya wê hatine ziman. Lê ya herî bi zehmetî hatiye îfadekirin û bi awayekî serketî nehatiye kirin, rexnekirina şaristaniyê bi awayekî radîkal û gavavêtina ji bo bihurandina wê ye. Ev yek jî serneketina şîroveyên hatine kirin nîşan dide. Hukmekî hevpar e ku tê gotin; li ser xwesteka mirovatiyê ya ji bo azadiyê zext û zordestiyeke mezin çêbûye. Gelek caran tê gotin; ji zû ve gihiştîye sînorekî wisa dewam nake. Hegel dîroka şaristaniyê dişibîne seremoniyeke 'selexaneyê'⁵² û bi vî awayî wê mehkûm dike. Saleke wê ya bê şer derbas bibe tine. Jiyana bi zor û zext mîna qanûneke xwezayîbe tê nîşandan. Îstîsmar mîna rêzik û pîvaneke jiyanê tê qebûlîkirin. Duristî, pakî û sadetî weke kêmaqilî tê dîtin.

Ez dixwazim bigihîjim vê: divê mirov şîroveyekê bike ku têde cih bide rexneyeke dixwaze ji civaka şareza bibihure. Bi rexnekirina modernîteya kapîtalîst bi tenê civaka şareza li dawiyê namîne û nayê bihurandin, ev yek di serî de Marksîst ji hewldanên gelek ekolan eşkere bûye. Di vê de sedema bingeîn ew e ku civaka şareza ya weke xelekekê pêve ye, nehatiye analîzîkirin. Fikra dinyayê ya navend-Ewrûpa hema bêjin dijberên xwe yên herî hişk jî bêtesîr kirine. Çawa ku di tîkiliya çanda neolîtîk û şaristaniya Ewrûpayê de, di tîkiliya civak û dîroka şaristaniyên berê û şaristaniya Ewrûpayê de jî şîrovekirineke were fêhmkirin yek ji wan xusûsan e hewcedariya me pê heye. Mehkûmiyeta min a di bin zexteke dijwar a vê şaristaniyê de, bi amatorî be jî di vî warî de pêşdebirin û xurtkirina şîroveyê hem weke heqekî, hem jî weke wezîfeyekê datîne pêşiya min.

- a- Şîrovekirina şaristaniyê berê pêşî pîrsgirêkeke sosyolojiya pêkhatinê ye. Eger şertê bingeîn ê ku ji bo zanist bibe zanist ew e ku mirov di nav çirava pozîtîvîzmê de neperpîte, ji cihêwazkirina obje-sûbje bibuhure û bigihîje 'zanista manedanê', hingî herî zêde hewcedariya sosyolojiya pêkhatinê bi vê qadê heye. Wezîfeya bingeîn a sosyolojiya giştî (çawa ku ya bijîşk jî teşxîs û dermankirin e) destnîşankirin û dermankirin e. Sedemeke bi tenê ya zanînê dikare hebe: jiyana

⁵² Selexane: (Mazbaha-kesimevi) Cihê heywan lê tîne serjêkirin û guran.

em pîrr pêve girêdayîne manedar bike. Manedarkirina jiyânê jî wê derfet û îmkanê bide me ku em karibin pîrsgirêkên pêkhatinê fêhm bikin û eger hebin aliyên nedurist ên pêkhatinê, em ê karibin ji nû ve ava bikin.

Ji bo zanista manedanê, civaka şaristaniyê lod û gidîşeke pêkhatinê ye ku herî zêde têde zehmetiyê dikişîne. Hebûna vê lod û gidîşa pêkhatinan, yekser û ji nêz ve têkildarî jirêderxistina zanista manedanê û bêmanekirina wê ye. Levîathanek e, mexlûqekî sosret e; çî sîlehên wî hene di dest de, bi ser qurbanê xwe de diçe. Qurbanê wî jî li ber ruh dide. Weke gotina dawî wê yan qurbana wî bi “DEREWÊ” mikur bê, yan jî bi her şêwaz rêbazê “TINE” dike. Mirov vê şaristaniyê, weke helwesteke li cih dikare bişibîne her cure cinawirî. Lê ev jî helwesteke paşvemaî ye. Tew pênaseya me ya zanyariyê hebe, ev ê tenê xeyalên me (xeyalên cinawiran) yên zarokatiyê be, û jê wêdetir ne tiştekî din. Bi hostayî teşxîskirina cinawir têr nake. Ya divê bi lez û bez were kirin, dermankirin e. Eşkere li naverastê ye, bi tevahî hewldan û ceribandînan ji bo dermankirinê negihîştinê encamê û pûç bûne. Ez bi hevokekê dikarim rewşa herî dawî rapor bikim; di qonaxa wê ya dawî de lehiya xwînê rabûye, jiyân bi gelek êş, jan û qirkirinê derbas dibin, ya herî xerab birçîbûn û bêkarî, her cure nexweşî û şewb, û talankirin û hilweşandina eko-hawîrdorê (hawîrdora ji bo jiyânê hewcedariya me pê heye). Eger sosyolojiya me ya pêkhatinê û azadiyê dixwaze ji loda sergo ya bi hezaran kesên bi navê civaknasiyê kirine, rizgar bibe; divê hêza xwe ya teşxîs û dermankirinê îspat bike. Naxwe weke Adorno gotî, ‘Piştî kampên qirkirinê, bi tevahî xwedayên li ezmanan –zanyarên berdevkiyê dikin- wê gotineke wan a karibin bibêjin tine be.’ Şaristanî ne tenê seremoniyê ‘selexaneyan’ e, hînê tiştekî zêdetir e; şaristanî qirkirineke dewamî ya azadiyê ye ku ev azadî yekane sedema jiyana mirov e. Jixwe li dawiyê gincirê jiyânê dimîne. Bi teşxîseke hêsantir mirov dikare bibêje ku piştî jiyana azad ji maneya wê hat kirin a jê dimîne şaristanî ye.

Em wexta li jiyana ruhberê herî besît dinêrin, ya em dibînin maneya ew dide jiyânê ye. Maneyêke wisa ye ku dihêle bigihîje mîlyonan cureyî, di nava zinaran de şax ber dide, hewce bike li qutba sar jiyana xwe dewam dike, hewce bike difire, ango hêza teknîkeke bê sînor dide ku gelek vedîtinên mirovan li ber wan nikarin behsa hebûna xwe bikin. Civaka şareza jî ji destpêkê ve bi dekûdolaban, bi derewan, bi zora rêxistinkirî hebûna jiyana herî bi mane bê mane kir û di qonaxa xwe ya dawiyê de bir ber xwekuştinê, gelo ji vê hêza wê pêve ti mane yan jî bêmanetiya wê heye?

Di qonaxa şaristaniya navend-Ewrûpa de sosyolojî bûye sozek ji bo vê hêza wê ji nû ve pê bide naskirin. Çawa ku di Xiristiyanîyê de tê gotin, ev ‘gotina’ dawî ya xwedê ye. Weke pêdiviya bi rêzgirtinê ya ji bo maneya jiyana ruhberê herî besît, divê ev gotin bêne terikandin. Hebûna herî pêşketî ya exlaq, nikare evçend neheqiyê bi tiştekî rave bike. Em careke din bi bîr bixin:

GOTINEKE BI TENÊ YA ÎLAH BIBÊJIN NEMA YE.

Ya weke dîrok bi me dane qebûlkirin, ma ne çîrokên damezrandin û hilweşîna sazîyên dewletê û sazîyên neyekser bi ser wan ve ne? Ma ne armanca bi tenê mezinbûn û serberjêrçûna xanedanan, bi dekûdolaban û bi darê zorê bi destxistina taca desthilatdariyê ya xanedaniyê ya weke ‘şivantiya kerîyan’ tê zanîn ne? Ma ne armanca bi tenê ya vê yekê jî îstîsmarkirina hirî, şîr û heta hewce bike goşt û çerm e? Kîjan çîroka qehremaniyê ji zordariyê azade ye? Kîjan ji îstîsmarê dûr e? Yê ji bo eşîr, qewm û dîne xwe rabûne, kîjanî îspat kiriye ku ji bilî taca desthilatdariyê xwedî nîrx û buhayekî ye?

Civaka şareza ya qadeke wê ya mirov lê bimîne û saleke wê ya bê şer nema ye, ma bi rastî ji bilî navê saziya 'selexanê' navekî din ê manedar heq dike?

Yên weke pêşketinên zanistî, huner û teknîkî çîrokên wan têne gotin, kîjan bêyî serê mûcîdên xwe yê rastî nexwaribin an jî nehatibin desteserkirin pêkhatine?

Rastiya bi çîrokî weke nîzam, aramî û aştiyê tê vegotin ma ne bêdengiya berxikan e, yan jî ma ne seansên şanoyê yê behsa stûxwarkirina li evdan (kole, benî, serf, karker, kedkar, bi tevahî bindest) dike ne, ma ji vê zêdetir maneyeke hûrûkûr heye? Pirsên der barê şaristanyê de bê sînor zêde dibin û xwedî maneyeke hûrûkûr in. Ya hînê seyr û sosret ew e ka çawa diwêrin bi zirzopî van çîrokan weke dîrokeke serfiraziyê, dîne pîroz, destanên delalî û eşqê, vedîtinên harîqa, xeyala cennetê ya ku mirov ê rojê bigihîjinê, dostanî, camêrî û hevgerîtinê weke meşeke mirovatiyê ya qedewarî û mutleq pêşkêş dikin.

Bêguman armanca kirina van pirsên min ew e ku têkoşerên maneya jiyane ya bi tenê azadî ye, yê ku cewherê wan qehremanî, pîrozî û eşqa destanwarî ya rastî ye, ez gelekî eleqedarî vî cewherê wan û gotinên wan ên dawî û negotî me; û her weha ez rêzê ji bîranîna wan re digirim û dilsozê wê me. Dareke gulê ji bo parastina gulên xwe yê delal xwe bi stirî û dirîk dike, eger weke dara gulê hewcedarî bi vê yekê hebe, ji bo hêza maneyê belkî ji bo parastina jiyana mirovê azad a bi qasî bêserûbiniyê delal e, divê mirov zanibe şer bike.

- b- Em niha ji hukmên xwe yê exlaqî derbasî hukmên xwe yê teorîk bibin. Di dema modernîteyê (kapîtalîst) de gelekî behsa têgîna 'çînayetî' ya dijberan dikirin, nexasim rola wê ya di nav herikîna dîrokê de û bi giş aliyên wê fêhmîkirin gelekî girîng e. Naxwe wê bibe 'benîştêkî demagojîk' ê zêde tahsarkî û amûrekî piştperdekirina zanista manedanê û ne tiştêkî din. Ji bo çînayetî bi rastî were fêhmîkirin xusûsa pêşî ya divê were zanîn ew e ku lebatên weke ling û dest organîzeyê wê ya hêzê pêk tînin. Ev lebat bi serê xwe ti qîmeta wan a maneyê nîne. Belkî şibandina me zêde sosyobiolojîk e, lê di cih de ye. Herhal ne ya guftûgokirinê ye ku em bibêjin; desthilatdariya di civakê de, Levîathanê di civaka şareza de hêza herî organîzekerî ye. Eger em dewletê bi rengê ku di civaka çînayetî de bi giştî îstîsmar û zordariyê pêk tîne şîrove bikin û em bibêjin dewlet ji yekparebûna têkiliyên herî pêşketî yê desthilatdariyê pêk tê, ma ne hingî yê di bin zordestiyê de û yê tene îstîsmarkirin jî parçeyên vê tevnê yê jê nabin pêk tînin? Ne tenê dewlet, ma Şaristanî ji dîn heta ekonomiyê pêkhatineke yekpare û hêza rêxistinkirî nîne? Ma ya esas jî kole, serf û karkerê hatiye organîzekerin û bi qasî neyê jimartin tebeqeyên civakî yê ji jor heta jêr pêkanîn, karê bingehîn ê vê hêzê nîne?

Ez divê bi girîngî bibêjim: di rêxistinkirina hêzê de hîç derfet û îmkân nayê dayîn dest û ling bibin sûbje an jî kirdar. Eger desthilatdarî organîzeyê serketî îfade dike, ji sedî sed li ser kedkarên girdomirîdo dibîne serdest bûye. Herçend ev berê hebe jî di şert û mercên desthilatdariyê de qîmeta wê ya sûbjebûn û kirdariyê wenda dikin. Ji ber vê yekê, ji Spartakus heta Komunarên Parîsê sensê serketinê yê serhildanên kedkarên kole tineye. Bi şertêkî heye: eger ji bo desthilatdariyê qîmeta wan a bibin xwîna teze hebe! Ev yek jî tê wê maneyê; ji bilî ku bibin movikeke bi ser civaka şareza pêve ti çareya wan nîne. Ezmûneya sedûpêncî salî ya sosyalîzma zanistî mîna keke balkêş a xulaseya vê rastiyê ye.

Baş e, gelo di navbera kirina nava çarçoveya têkiliyên desthilatdariyê û van encaman de pêwendiyek nîne? Xusûsa divê were fêhmîkirin ew e ku asta girêdana çînayetiyê û çawatiya wê bi desthilatdariya fermî re çî ye; çînayetî bi serê xwe weke çalakiyekê mane yan jî qîmeta xwe heye

yan na. Tebeqeya jor a çîneyetiyê çî efendî, senyor, patron û bûrjûva be, çî jî tebeqeya jêr kole, serf û karker be, di tîkiliya bi desthilatdariyê re heman nêzîkatiya îdeolojîk-polîtîk tê fêhmkirin. Îtiraza di nava xwe de dikin zêde qîmeta wê nîne. Ev tîkilî û tevneke welê ye, bi hezar ben û girêkan bi hev ve ye. Tu li ber yekê rabî, yan jî biqetînî, 999'ê wan yekser û tavilê li ser kar in. Cihê qetandî girê didin an jî bi hev ve dikin, yê qetandî jî heta baş girê nedin bernadin. Hewce bike serê wî jî jê dikin.

Em di pêşnûmeya pêşî ya dewlet-desthilatdariyê de ya ji serekên xanedan û rahibên Sumeran ve avakirin, di tîkiliyan de li rewşa xebatkar û kedkarên qebîleyê bifikirin. Xebatkarê rahiban dest pê kiriye wî dikin evd, bi dijwarî di bin bandora rewakirina xwedayên li du qatan di ser wî re nû çêkirî de ye. Jixwe ti hêza maddî bi qasî tîgînên pîroz nikare bandorê li ser ferd bikin. Jixwe xebatkar di bin bandora vî rewakirinê de nebe wî nagirin wê derê. Ya duyemîn, li gorî berê wî baş xwedî dikin. Ji xwedîkirinê wêdetir, alternatîfêke din ji bo wî xuya nake. Ya sêyemîn, li gorî berê ji aliyê xwestekên cinsî ve jî bi rastiya horiyên delaliya wan li her deverê belav dibe xeyalên wî tîne xemilandin. Ji artêş û medyayên îro qat bi qat zêdetir ji bo stûtewandin û guhdana sîstemê jin tîne pêşkêşkirin!

Di çarçoveya çînî de ev evdekî nû yê serhildarê ji bo azadiyê nîne, bibe bibe xayinekî azadiyê ye, yan jî bûyereke ji tîgihîştina jiyana azad bêpar e, belkî tiştêkî din e. Xanedan jî wextê dikeve nava tîkiliyên dewlet-desthilatdariyê dikeve nav heman pratîkan. Şertê pêşî, di nava hêzên hevgerîtinê yê sereke de rêxistinîyeke xurt a xwe dispêre berjewendiyên darîçavtir û zexmtir e. Di nava mal û malbatê de, di nava qebîle û eşîrê de ji xanedan re rêz tê girtin û rewşeke wî ya rewa heye ku rê li ber tirsê vedike. Rêûresmên qebîleyê hiyarerşiyê timî mezin dikin. Nerehetiyên piçûk jî yan bi aştîyê yan jî bi şer bi dawî dibin. Di nava guloka van tîkiliyan de xanedanekî ber bi dewletbûnê ve diçe, eger mirov weke aliyê wî yê herî qels karekera wî ya çînî nîşan bide, ev ê nebe nêzîkbûneke stratejîk. Ez dixwazim bigihîjim vê: çîneyetî yek ji karekêrên bîngêhîn ê şaristaniyê ye. Lê wexta mirov şoreşên çînî ji aliyê maneya stratejîk ve bigire dest, ji aliyê teorîk ve bê îmkân nebe jî di pratîkê de ji encamgirtinê dûr in. Bi tevahî desthilatdarî û şaristaniyên ji text daxistine xwarê tevî evd û kedkarên xwe daketine. Desthilatdariyên ji alî kedkar û evdên wan ve ji text hatine xistin yan gelek kêr in, yan jî hebin, desthilatdariya nû dike ku sed carî xweziya mirovan bi ya berê were, weke makîneyeke îstîsmar û zilmê dixebite û jê wêdetir nabe xwedî maneyekê.

Eger mirov dîrokê weke ku bi tenê ji şerên çînî pêkhatiye bibîne, ev ê bibe fikreke zêde reduksiyonîst. Zordestî û îstîsmar şêwaz û sîstema şaristaniyê ye, ango dîroka şaristaniyê xwe bi vî awayî dewam kiriye. Lê îdeolojî, polîtîka û heta ekonomiya vî cuda dixebitin. Ya rastî li dijî çîna teng çîn, şêwazê dîrokê yê herîkîne nîne. Em li vir xeternakiya koletiyê, çawa sîstem piçûk dixîne û înkarkirina azadiyê guftûgo nakin. Ya ku em dixwazin şîrove bikin ev e; avabûn û hilweşîna desthilatî û sîstemên şaristaniyê bi mane û stratejiyên din diqewimin, mentiqê çîn li dijî çînê yan bi zanebûn weke şeweyekî nû yê desthilatdariyê tevî sîstem, şaristaniya desthilatiya heyî dibe yan jî berevajiyê vî, tevî ku li ber radibe jî ji sîstemê re neçar dibe xwîneke nû û teze mîna ezmûnên Sovyet û Çînê. Ev vî guftûgo dikin. Belkî jî ev guftûgoyên me yê der barê desthilatiyê de zêde reduksiyonîst bêne dîtin û ji niha ve em bêne rexnekirin ku em rêya rizgariyê ji desthilatiyê û rêya çareseriyê nîşan nadin. Ez jî dixwazim bersiv bidim û bibêjim, ez ê di beşê Sosyolojiya Azadiyê de bi berfirehî li ser vî mijarê rawestim. Lê ji niha ve jî ez bibêjim; azadî jî

herî kêmbi qasî îdeolojî, polîtîka û rêxistinîya desthilatîyê xwediyê qadeke cuda ya civakî, mentiq û stratejîyê ye.

- c- Di roja me ya îro de pîrsek di pratîkê de heye û tê gotin; şerê di navbera şaristaniyan de yan jî hevîrtina wan, ev pîrs herçend di pratîkê de tê kirin jî maneya wê ya dîrokê hîn berfirehtir e. Civaka şaristanîyê pêkhatineke welê ye; çî di nava xwe de, çî jî di nava şaristanîyên cuda de timî şer çêdike. Mane û armanca çêbûna vê pêkhatinê, çîna xwe spartiyê, ji bo vê zordestî, îstîsmar, timî xapandin û piştperdekirina wê ya rastiyê, karekera wê ya timî şer çêdike baş rave dike. Desthilatî û çîneyetî bi xwe şer in. Li derve û hundir çêbûna vê yekê cewherê wê naguherîne. Bi wesifkirinê naveroka şaristaniyan naguhere û nabe ku mirov weke xwedî cewherekî din e nîşan bide. Şerxwaz-aştîxwazbûna wê, yek xwedayî-pîr xwedayî, bi bereket-bê bereket, cahil-şareza, ji yek qewmî-jî qewmên cihêbûna wê, xislet û taybetmendiyên wê naguhere. Hêza wê ya rê dide ber, xwe ji bo fetihkirina tevahiya dinyayê wezîfedar dihesibîne. Xwesteka wê ya dixwaze bibe hêza cîhanê nexweşîyeke bunyewî ye; çavkaniya xwe desthilatdarî ye. Kengî berfirehbûna wê rawestiya êdî paşveçûyîna wê destpê dike. Encama vê xwe vekişandineke normal nîne, encam hilweşîne. Ji ber ku di tevahiya sîstemên desthilatdariyê de ya normal tineye. Weke nexweşiya kansêrê ne, xwe wisa hewce dibînin ku divê yan tine bikin an jî bêne tinekirin. Pîr kes hene ji serek-eşîrtîyeke sûkî li hespê şarezatîyê suwar bûne û xwe kirine xwedê.
- Di binê îddîaya xwedayîyê de hêza tinekirina mirovatîyê heye. Yê yeqîn dike ku wê karibe bi şerên mezin tine bike, wê bawer bike ku dikare mezin jî biafirîne. Ji aliyê derûnî û psîkolojîk ve eger 'ezezî' neyê kontrolkirin wê bi nexweşiya xwe zêde mezinkirinê ya bê sînor bikeve. Sîstema şaristanîyê, civaka ku ev nexweşî karibe lê cih bibîne, pêşkêş dike. Tê gotin, ti kesayet û nirxên civakî nînin ku desthilatdarî dejenere neke. Ev nirxandineke bi cewherê desthilatdariyê ve eleqedar e. Ji ber ku şaristanî civakên desthilatdaran e, sîstemên herî zêde bi jîyanê re nakok in. Ji bira bigire heta hevîjnê, dost û hogir ti kesê ku ji bo desthilatdariyê neyê fedakirin tineye. Wexta hêzên rêveberiyê yên şaristanîyê bêne lêkolîn, wê were dîtîn ku ti qetl û qutûl, bêbextî û dekûdolabên nekiribin nînin. Ji sîstemkirina derewan re polîtîka dibêjin.
- d- Di civakên şaristanîyê de xisleteke xwe bi sazî kiriye heye ku divê mirov balê bikişîne ser. Em ji vê rastiyê re dikarin bibêjin rewşa civakê ya li gorî desthilatdariyê. Mîna ku jin çawa li ser rêûresma pîrekbûnê ji nû ve were afirandin, desthilatî jî bi heman şeweyî heta civakê ji pîrekbûnê re amade neke, ji hebûna xwe piştrast nîne. Kengî bi tevahî çanda jin-dayîkê ji aliyê zîlamê bi hêz û yên di xizmeta wî de bi têkoşînên berfireh û demdirêj hat têkbirin û civaka cinsiyetparêz serwer bû, pîrektî weke koletîya herî kevin bi sazî bû. Ev çalakiya serweriyê belkî jî şaristanî hînê bi temamî pêşneketibû di nava civakê de cihê xwe dît. Ev têkoşîneke ewçend dijwar û zêde ye, tevî encamên xwe ji bîra mirovan çûye. Nayê bîra jinê ku çî, kengî û li ku çawa wenda kiriye. Stûxwariya jinê weke rewşeke normal û xwezayî ya jinê dihesibîne. Ji ber vê yekê ti koletî bi qasî koletîya jinê ji dil nehatiye qebûlkirin û rewakirin.
- Du encamên vê pêkhatinê yên malwêran û xiraker li ser civakê çêbûne: ya yekemîn, civak li koletîyê vekirîye; bi tevahî koletî li ser hîmê pîrekkirinê hatin meşandin. Pîrektî ne tenê weke tê zanîn objeyeke cinsiyetparêz e. Taybetmendiyeke biyolojîk bi bîra mirov naxîne. Pîrektî di cewherê xwe de xisleteke civakî ye. Koletî, stûxwarkirin, daqurtandina heqaretê, girî, hînbûna derewan, bêiddîabûn, xwepêşkêşkirin û her wekî din, bi tevahî tevger û helwestên bi vî awayî yên exlaqê azadîyê red dikin ji pîşeyê pîrektîyê têne hesibandin. Ji vî alî ve zemînek e, civak lê piçûk tê

xistin e. Zemînê bingehîn ê koletiyê ye. Bê exlaqî, bi tevahî koletî û yên herî kevin, li ser vî zemînê bi sazî bûye kar dikin. Ha civaka şaristaniyê bi nîşandana vî zemînê ya tevahiya kategoriyên civakê têkildar e. Ji bo sîstem bimeşe hewce dibînin ku civakê bi tevahî bikin pîrek. Desthilatî bi mêrtiyê re hemta û hemcewher e. Naxwe wê wextê pîrekkirina civakê ferz e. Ji ber ku desthilatî prensîba azadî û wekhevîyê nas nake. Berevajî nikare hebe. Wekhevîya desthilatî û civaka cinsiyetparêz cewherî ye.

Yewnanî xwediyê yek ji qonaxên mezin ên şaristaniyê têne hesabandin. Li cem Yewnaniyan bi awayekî fermî ciwanên kur weke 'kurên qûnde' ji mêrekî bi tecrûbe re dihatin pêşkêşkirin. Min demeke dirêj sedema vê yekê ji hev dernexistibû. Fîlozofekî mîna Sokrates jî di vî warî de weha dibêje: 'Ya girîng ew e ku kurik timî were bikaranîn û ji aliyê efendiyê xwe ve were terbiyekirin.' Di vir de mentiq û armanc timî bikaranîna kurikan nîne, zêdetir dixwazin wan bi xisletên pîrektiyê amade bikin. Em hînê bi awayekî zelal û were fêhmkirin bibêjin; şaristaniya Yewnan civakeke bûye pîrek dixwaze. Heta ku ciwanên bi şeref û bi esil hebin ev civak ê çênebe; ji bo ev civak çêbibe divê tevgerên mîna jinan ji dil dawerivînin hinavên xwe û qebûl bikin. Di tevahî civakên şaristaniyan de meylên bi heman rengî hene. Kuriktî (qûnde) di vê civakê de gelekî zêde û belav e. Ketiye rewşeke welê ku her efendî kurikekî xwe heye û ev yek weke rêûresmekê rûniştîye. Girtina kuran a ber destê mêrên xwedî ezmûn ji rêderketineke cinsî û nexweşiyekê wêdetir, girîng e ku mirov wê weke diyardeyeke civakî ya civaka desthilatdar û civaka çînî bi nav bike. Di civaka şareza de desthilatî û seksualîte nexweşiyên civakî ne. Hem jî nexweşiyên mîna kansêrê. Bêyî hevdu nikarin hebin û hevdu zêde dikin: mîna şaneyên kansêrî yên zêde dibin. Jixwe em ê têkiliya di navbera kansêra ferdî û kansêra civakî de di modernîteya kapîtalîst de bi berfirehî şîrove bikin.

Ez ji wir dixwazim bêm vir: di civakên şareza de zemînê desthilatîyê bi hezarên salan hûrûkûr û bi mîsala pîrekkirinê hatiye amadekirin. Hukmê rêûresma şaristaniyê ew e ku jin 'zeviyê mêr' e. Rêûresmên bi heman rengî di nava civakê de jî xwedî hukm in. Mêr divê weke jinê xwe pêşkêşî desthilatdariyê bike. Yê serî rake, isyan bike, li ber xwepêşkêşkirinê rabe, wê hewl bidin bi şer wî amade bikin, wî bînin wê astê.

Eger mirov pêvajoya desthilatdariyê weke çalakiyeke ji nişkê ve ya kesekî, zumreyekê, çîn yan jî neteweyekî bibîne ev yek ê me bixapîne. Belkî hukûmet ji nişkê ve bêne damezrandin, lê desthilatdarî û sîstemên siyasî di civakên şareza de berî her tiştî ji aliyê bi sedan împaratoriyan hov, klîk û her cure hêzên serwer weke çandekê serwertiyê, rêûresm yan jî zevî hatine amadekirin. Çawa ku pîrek mîna çarenûsa wê be li benda mêrê xwe dimîne û vê bendemayîne qebûl dike, civak jî wisa hewceyî desthilatdariyê hatine kirin an weke zeviyekî li benda xwediyê xwe ye, ji bo bê û bajo yan jî ew wisa hîn kirine. Desthilatdarî di civakê de weke çandekê serweriyê heye. Di vê çarçoveyê de gotina Bakunin⁵³ gotî gelekî manedar e ku weha dibêje: 'Demokratê herî ji xwe razî jî bîstûçar saetan bibe desthilatdar wê xira bibe.' Min demeke dirêj nikarîbû rave bikira, lê min hewl dida rave bikim ka ev xirabûn çima dibe. Di dawîya dawiyê de ya

⁵³ Bakunin: (Mihail Aleksandrowiç) Anarşîstekî navdar ê Rûs e. Yek ji anarşîstên pêşî ye. Di 30'ê Gulana 1814'an de li Bakur-Rojavayê Moskovê li gundê Pîrûmûkhîno ji dayik dibe. Piştî ku zanîngeha Petersbûrgê diqedîne diçe eskeriyê. Ji Artêşê vediqete û derbasî Elmanyayê dibe. Têvlî Hegeliyên çepgir dibe. Di damezrandina Enternasyonalê de bi Marks re tevdigere. Lê di kongreya Lahey a 1872'an a Enternasyonalê de ji ber ku li ber Marks rabû hat tesfîyekirin. Weke prensîb li dijî dewlet, desthilatî û otorîteyê ye. Alîgirê Yekîtiyên Azad û Federasyonên Karkeran e.

ez ghiştîmê ew e ku zemînê desthilatdariyê vê xirabûnê çêdike. Kursiya desthilatdariyê ya bi hezarên salan e bi şer û mêtingeriyên bêsinor, bi îstîsmar û derya xwînê çêbûye bêguman wê yê li ser rûnê di nava bîstûçar saetan de xira bike. Tenê bi şertekî xira nake: eger ê li ser rûnê mîna îbadet bike xwe biparêze! Desthilatdariya di nava mêtingerî, şer, fen û fûtên bêsinor de hatiye avakirin weke rêûresm, çand û sîstem gelekî bi hêz e, û hema bêjin ji sedî sed mirovan xira dike. Ji bo vê yekê mînakê herî balkêş serhatiya ‘sosyalîzma pêkhatî’ ye.

Ji dilsoziya bi armancan û niyeta baş a damezrînerên sîstemê guman nayê kirin. Baş e, wê wextê damezrînerên sosyalîzma pêkhatî ku gelekî li dijî kapîtalîzmê şer kirin, çawa bû ku bi dilê xwe teslîmî wê bûn? Li gorî min şeweyê wan ê hatina desthilatdariyê û bikaranîna wê, sedema bingehîn a vê trajediya dîrokî ye. Damezrînerên sosyalîzmê li ser çanda civaka şareza bûn desthilatdar. Ango tevî ku îdîa dikirin gelekî li dijî mîrateya mêtinger û bi xwîn a civaka hînî rêûresma desthilatdariya dewletê bûye radiwestin, bihêlin ku xwe ji vê çandê dûr bigirin û li ser xirbeyên wê xwe ava nekin, berevajî xwe bi çar lepan pê girtin. Nexwestin fêhm bikin ku desthilatdarî fahişeyeke welê ye, ti xwediyê wê yê nikaribe ji rê derxîne tineye. Di vê mijarê de hin rexneyên hatin kirin jî weke oportunîzmê hatin nirxandin. Ji ber ku Sovyet bi lez ber bi desthilatdariya dewletê ve diçûn Kropotkîn⁵⁴ Lenîn rexne kiribû. Wallerstein, dibêje; Sovyet bi bandora hevpar a sîstema kapîtalîst a dinyayê ve ji hev de ket û hêza wê tinebû ku vê bandorê bişkîne. Bêguman bi vê tespîtê nêzî rastiyê ye. Lê ji destnîşankirina cewherê meseleyê gelekî dûr e. Dîsa Michel Foucault jî wexta dibêje; ji ber ku sîstemê teknîka desthilatî û zanîna bi kar anî bi ser sîstemê ve bû, bêguman nêzî rastiyê ye.

Şîroveyên bi heman rengî ji Komuna Parîsê heta bi bêhejmar tevgerên rizgariya neteweyî, ji hewldanên sosyal demokrat heta bi kominîst mirov dikare ji bo hemûyan qebûl bike. Her zevî û erd li gorî xwe nebatan digihîne. Li nav zeviyê hezar salan ê zanîn û desthilatîyê bi giştî nebatên azadiyê û bi taybetî jî nebatên sosyalîzmê nagihîjin. Ji bo vê jî divê teorîsyen û çalakgerên sosyalîzm û azadiyê berî her tiştî zeviyên xwe amade bikin, li nav zeviyê desthilatîyê divê timî nexweşiyên vedigirin û şewbê teşxîs û derman bikin, ya hînê girîngtir jî divê xwe ji her cure sazîbûn û kesayetên weke şitlên desthilatîyê hêşîn dibin dûr bigirin, şitlên xwe, yên bi her şewê dewlemendiya demokrasiyê, deynin û bigihînin. Naxwe mîna di tevahiya dîrokên şaristaniyan de hatiye dîtin wê bibêjin; min ‘azadî çand’ lê paşê wê bibînin ku ya çandine ti cudahiya wê ji ya sîstemên desthilatîyê yên berê nîne û wê nikaribin xwe ji hezarî caran dubarekirina van mînanan rizgar bikin. Li vir min xwest têkiliya mijarê bi sosyolojiya pêkhatinê re destnîşan bikim, naxwe ez ê bi awayekî berfireh di Sosyolojiya Azadiyê de mijarê şîrove bikim. Li vir weke gavavêtineke nava mijarê min hewce dît hinekî behsa meseleyê bikim.

- e- Gelekî girîng e ku mirov di civakên şaristaniyan de bandora rola saziyên weke zanist, felsefe, huner û exlaqê nîşan bide.

Îdîa ew e ku di navbera şaristaniyê û pêşketina dîn, zanist, felsefe, huner û exlaq de têkiliyeke nêz heye. Hukmekî li şîroveyê vekirî jî di vê qadê de ye. Ez yeqîn dikim ku qadên behsa wan têne kirin, me bi awayekî berçav nîşan dabû ku di dema dewleta rahib a Sumer de bi çi armancê û

⁵⁴ Kropotkin: (Peter Alekseyevich Kropotkin) Di 9'ê Kanûna 1842'an de li Moskovê ji dayik bû. Bi Komuna Parîsê ya di sala 1871'ê de eleqeya wî ji bo tevgera karkeran zêde bû. Di sala 1872'an de derbasî Swîsreyê bû û li vir anarşîst nas kirin û bi fikrê wan rabû. Hewl daye teoriya kominîst-anarşîst xurt bike. Di 8'ê Sibata 1921'ê de jiyana xwe ji dest da.

çawa bi awayekî muhteşem hatine avakirin. Dîsa me nîşan dabû ku qadên behsa wan tê kirin cara pêşî li tejaneya Dicle-Firatê bi çanda neofîtîk rûşên bûne û ruh bi wan ketiye.

Di hîmê têngîna qutsiyetê de qût û zad ê mirov xwe pê xwedî dike heye. Ji ber ku mirov pê debara xwe dike qût û zad gelekî bi nirx û buha ne. Mirov wexta ghiştine gelek qût û zadî, ev yek weke qenciyeke xwedayê ku wî û nasmaya xwe ya civakî wekhev girtine, dîtine û ji lewra jî malavahiya wî kirine. Di roja me ya îro de jî hewl tê dayîn ku jiyana em bi temamî têngahin, bi sêhrbazî û avzûnkirî manedar bikin. Dema ev tê kirin têngîna herî zêde serî lê tê dayîn weke şewazekî rêzik û pîvaneke afirîner `xwedayetî' ye. Divê mirov xwedayetiyê û Ellah tevlihev neke. Ellah di rewşa çanda Semîtîk de hatiye avakirin, xwediyê maneyeke taybet û cihê ye. Di tevahiya civakên mirov de prensîba 'pêkanîne' bi xwedayetiyê tê îfadekirin, ji lewra têngîneke welê ye ku li şîrovekî gelekî vekiriye û vê xisleta xwe hînê jî diparêze. Ji hebûneke mîna mirov ê qabiliyeta wî ya têngiştinê bi sînor e, îdîa bike ku dikare tevahiya gerdûnê şîrove bike, ev yek tê wê maneyê ku em mirov zêde mezin dikin. Mirov ê agahî û kapasîteya zanîna wî gelekî bi sînor e, çî tiştê lê serwext nabe li têngîna xwedayetiyê bar dike û bi vê maneyê ev yek metafizîkeke baş e. Ez yeqîn dikim ku ev jî ne tiştêkî mirov jê fikaran bike ye. Berevajiyê vê, mirov ê weke xwedayê bi tenê were qebûl kirin û ez yeqîn dikim, ewçend xwe mezin dîtin wê nebe maneya gerdûnê.

Rahibên Sumeran dema xweda çêdikirin ji metafizîkeke pêşketî wêdetir, ji bo civakên ava dikirin weke riya ravekirineke hêsan û bandora exlaqî nirxandin. Belkî jî rahiban cara pêşî maneyên guneh û xêrê li têngîna xweda bar kirin û ev yek di çêkirina hisa guhdanê (taetkîrin) de bi kar anîn. Xwedê hêdî hêdî dikin DEWLET. Reform jî di vê nuqteyê de ye. Li ser teht û gelek zinaran wexta şewazê rûniştina rêveberên dewletê angû rêveberên civakê hatin çêkirin di wan de bi taybetî hêza wan a gewî hat destnîşankirin. Wexta Qral li ser navê xwedayê xwe çû şer, pirr bi hostayî berjewendiyên xwe yê di şer de bi maske kirin. Di tevahî, nivîs, neqş û xetan de rêveber weke kurê herî baş ê xwedê tê nîşandan, dijminên wî jî şeytan in ku divê bela xwe bibînin. Êdî hêdî hêdî komeke xwedayan bi gewde dibe. Ev, eşkere pêkhatina rêveberiya nû nîşan dide.

Bi qasî ku di civaka Sumeran de xweda û rêveber hemtayê hev hatine nîşandan di ti civakeke din de ev yek wisa nehatiye nîşandan. Êdî pîrsa kî maskeya kê ye, pirr girîng nîne. Bi qasî ku xwedê dikin dewlet, di şexsê çîna rêveber de weke afirînerê mezin, rêveber û hêza çavdêr dibe xwediyê maneyê. Rêvebertî çendîn dibe xwedî xislet, xwedayê wî jî jê kêr namîne. Civak çiqasî bi fazîlet û ferasetê were rêvebirin, ben û tayê rêveber bi xwedayetiyê jî ewqasî piştrast dibe. Ji bo beşekî civakê yê tê rêvebirin her diçe zehmet dibe ku rêveber û xwedê ji hev derxîne. Metafizîka xirab bi van bûyeran re têkildar e. Xwedayetiya hatiye çêkirin êdî ber bi metafizîka xirab ve diçe. Ji vê qonaxê û pêve, bi tevahî civakên şarezaya ji bo rewakirina rêveberiyên xwe wê bi hêza bi sêhr a xweda û dîn bihesin û wê timî bi kar bînin. Herçiqas xwedawenda berê ya pîroz, ya dizê û pêk tîne di quncikên his û fikrên bîndestan û yê tîne rêvebirin de cih bigire û bimîne jî dîn û xwedayê dibe dewlet, bi rêya evdên xoşewîst ên rêveber wê eşkere rolekê îfade bike.

Di nava hejmara xwedayan û şeweyên civakan de tîkiliyeke balkêş heye. Pirr xwedayî têngiştina serdema wekheviya di nava qebîleyan de îfade dike. Kêmbûna hejmara wan û li gorî mezinbûnê rêzbûna wan bi protokola rêveberan ji nêz ve eleqedar e. Her diçe ber bi xwedayê sereke ve gav tîne avêtin. Ev yek jî dide nîşan ku ji nava rêveberan yek ê derkeve. Di nava têngiştina xwedayê xuya nake, wêneyê wî nayê çêkirin û derketina dewletê ji destê şexsan û bi sazîbûna wê de

têkiliyeke gelekî manedar û tayên balkêş hene ku divê ji hev bèn derxistin û analîzkirin. Di vê çarçoveyê de xebateke teolojîk gelekî bi qîmet e ku dikare rêya me rohnî bike.

Li cem hêzên rêveber her diçe cihê xwedê kêr dibe û bi vê re maske jî ji rûyên wan dibin. Li aliyê din zelal dibe ku dewlet tê çi maneyê û berjewendiyên kê îfade dike. Dîn êdî hêza xwe ya rewakirinê wenda dike û weke berê bi hêz nîne. Li hemberî van pêşketinan, civaka şareza bi qasî zordestiyê hêza rewakirinê ya dîn jî bi kar anîye. Taybetîkirin û dewletkirina dîn bi civaka şareza û bi taybetî bi pêşketina rêveberiya wê re bi hev re dimeşin. Ev rewş di dînan de peydebûna mezheban û şeran jî rave dike. Şaristaniyên şer dikin, mezheb û dînen şer dikin bi xwe ne. Berê pêşî şer li ser navê dîn û mezheban tê kirin da ku bi tevahî civakê jî beşdar bikin. Şerên mezin û dirêj ên şaristaniyan timî di bin kirasê şerên dînen mezin de hatin meşandin. Jixwe bi qasî ku hewce nake mirov serê bigire, diyar e ku şerên li ser navê Îslamiyetî, Xiristiyanî û Mûsevîtiyê ji bo bûna hêza sereke ya şaristaniya Rojhilata Naverast hatine kirin. Kengî weke îdeolojiyên fermî yên dewletê hatin îlankirin jî rewşa wan a eşkere berçavtir bû. Çawa ku gelek caran hatiye dîtin tiştêkî digihîje asta herî jor, di çarçoveya vê rêzîkê de girîngiya wan jî piştî vê qonaxê serberjêr çûye. Mezhebtîya muxalif an jî dijber li derveyî civaka şareza her tim weke helwesteke ala serhildêr a civaka marjînal li ba bûye. Hinekî be jî nakokîya çînî nîşan dide. Ber bi roja me ya îro ve di avakirina dewleta netewe ya kapîtalîst de bûne mezheb û wergeriyane şiklekî milletparêziyê. Seferên şer ên xwînrijî ve carê jî bi vî kirasê li xwe kirin û maskeyên pê rûyê xwe girtin meşandin. Di dîroka şaristaniyê de cihê felsefeyê li gorî dîn herçend bi sînora be jî girîng e. Pêşketina zanista manedanê û kêmasiya dîn di warê ravekirinê de hewcedariya bi felsefeyê derxistiye holê. Zanyariya dîroka wê bi qasî dîn kevin, mirov dikare destpêka felsefeyê bihesibîne. Zanyar mirovê difikire temsîl dike û ji teolojiyê cuda xwedî çavkaniyeke maneyê ye. Mirov bi qasî guh bidin berdevkên xwedê serî li fikrên wî didin. Zanyar bi dewlet û şaristaniyê re zêde li hev nînin. Bêhtir girêdayî civaka derveyî civaka fermî ne. Di pêşketina exlaq û zanistê de rola wan diyarker e. Herçend di çavkaniyên nivîskî de xuya neke jî di civaka neolîtîk de jinên dayik-xwedawend û beşê hiyarkerşiyê yê dejenere nebûyî nêzî zanyariyê ne. Em şopên vê yekê di civaka Sumeran de bi xurtî dibînin. Di derketina pêxemberan de gelek zanyar hene. Rêûresma zanyarî û felsefeyê ya Rojhilata Naverast hewcedariya xwe bi lêkolînê heye. Beriya çanda Yewnan cihê felsefeyê ne ya guftûgoyê ye. Şensê filozofên Yewnan ew e ku tevî mekanê cografîk şensê qonaxa bilind a şaristaniyê bi hev re jiyan. Çawa ku rahibên Sumeran avakirina dîn û xwedê, tevî avakirina dewlet û civakê bi hev re meşandin, filozofên Yewnanan jî di qonaxa jortir de civaka şareza bi nivî dîn û nivî felsefeyê di zikhev de ava kirin û meşandin. Heman kar hatiye kirin: bikaranîna hunerê têgînan. Ya pêşî bi avakirina dîn radibin, ya din jî bi têgînen felsefî bi heman rolê radibin. Dest pê dike, xwedayên bê maske wê cihê xwe ji xwedayên bi maske û qralên tazî re bihêlin. Di vê yekê de têkiliya di navbera felsefe û pêşveçûna fikra mirov de heye.

Di civaka Yewnan û Romayê de fikra felsefî rolake bi sînora lîst, wê di civaka kapîtalîst a Ewrûpayê de şoreşeke mezin çêke. Aloziyeke mîna di nava dînan de em li vir di nava pêşketina felsefî de jî dibînin. Di vê aloziyê de di qonaxa nû ya şaristaniyê de para berjewendiyên çînî û neteweyî yên ji aliyê sîstemê ve derketin pêş, gelekî hebû. Kengî bi şerê dînan nakokî çareser nebûn, zêdetir kar ket ser milê felsefeyê. Şerên di navbera salên 1618-1649'an de şerên dawî yên dînan in. Sedsala 17'an jî sedsala şoreşa felsefî ye. Felsefeya di civaka Yewnan û Romayê de roleke bi berpirsiyarî lîst di civaka şaristaniya nû de şeweya sereke ya îdeolojîk e. Ekolên mezin ên felsefî derdikevin. Li

alîyekî 'mirina xwedê' tê îlankirin, li aliyê din serê qralên li piştperdeyê tê firandin. Bi dewleta netewe re ku bi xwe dibe mîna xwedê, qonaxa dewleta kapîtalîst dest pê dike ku ji qralekî tazî wêdetir tişteki din nîne.

Şoreşa neolîtîk di hunerê de jî rê li ber şoreşê vekir. Piştî xetên hêsan ên li dîwarên şikeftan, ew dem bi figurên dayik-xwedawendê tijî dibin. Berhemên pêşî yê hunerî ev figur in. Pêşiyên heykelan têne hesibandin. Bi civaka şareza re figurên xwedê û rêveberan di nava hev de têne xêzkirin. Bi zêdebûna erka rêveberiyê û çînayetiye re rê li hunerê vedike, bi qasî dîn dewletdar bibe. Nexasim di hunerê Misr, Çîn û Hindê de xweda, qral û rahib hema bêjin ketine nava pêşbaziyekê û xwe li hev radikişînin. Heykel û figurên mezin nîşaneyê danasîna van hêzan e. Mîmarî jî li ser heman şopê diçe. Xaniyên dînî û rêveberan cihê mîmariyê ne. Perestgeh û qesrên gelekî mezin tên avakirin. Qebrên mezin tên çêkirin. Ev bi tevahî nîşan dide ka di civaka şareza de îstîsmara mirov bi darê zorê di çî asteke xeternak de dimeşe. Ji bo perestgehekê, ji bo pîramîdekê bi tenê, bi sed hezaran mirov heta bibin gincir têne bi karanîn. Bazirganiya mezin dibe jî xwe di figurên hunerî de nîşan dide û yek ji rûyên di nav figurên hunerî de xuya dike bazirgan in. Bazirganên bi qasî qralan bi hêz jî mirov dikare wan di nava berhemên hunerî de bibîne. Bi destpêka qonaxa şaristaniya Roma û Yewnan re di mîmariya bajêr de şoreşek çêdibe. Bajarên berê ji kelheyên hundir û derve pêk dihatin, paşê bi mîmariyeye wisa hatin avakirin îro jî mirov li ber wan bi heyranî radiwestin. Di binê vê de berdêla keda heyî, kolekirina beşekî mezin ê civakê heye. Pirraniya keda koleyan di mîmariya bajêr de hatiye têkbirin. Nîşaneyê koletiyê jî qebir, perestgeh, kelhe û bajarên mezin in. Ev nîşane di heman demê de nîşan didin ku civaka şareza di nava kîjan xwîn û xwêdanê de hatiye avakirin. Civaka Roma û Yewnan di warê heykeltraşiyê de jî qonaxeke nû ya şaristaniyê ye. Mîna ku bixwazin bêserûbinûbûna meznahî û xweşikiyê di heykel de bidin xuyakirin.

Çand û hunera Yewnan û Romayê ku bi Ronensansê vejiya, hêza îlhamê ya şaristaniya Ewrûpayê ye. Ewrûpaya dîn lê hukim dikir, bi çanda Ronensansê hinekî li fikra azad vebû û pêre bû xwediyê pencereyê zêhnî ya nû. Bi bûrjûwaziya ku çîna şareza ya nû ye, huner bi tenê di warê hejmarê de bû xwedî bandor. Careke din wê negihîje heybeta xwe ya berê. Bi tevahî mîmariya bajêr, muzîk, resm û heykeltraşî dikeve xizmeta kapîtalîzmê û dejenere dibe, pîrozbûna xwe wenda dike û huner bi navê îndustriyê bê nasname dibe û weke metayê bikaranînê wê têkçûna maneya xwe îlan bike.

Mirov dikare serçavkaniya wêje û muzîkê jî bibe dema bisazîbûna neolîtîkê. Muzîka otantîk mîna ku deng û awazê wê demê be. Bilûra şivanan, dahol û zirne, hewayê wê demê ya tije xem û coş îro jî dikarin bidin hiskirin. Mîna ku pêşiyên muzîkê bin. Di dema civaka Sumeran de naverok û şêwe hînê tê pêşxistin. Di qesra qrêl de û di perestgehan de muzîsyen û sazband xwedî cihekî bûn ku bê wan nedibû.

Destanên devkî hesret û qudsiyeta nasnameya pêşî ya eşîrê bi fesahet û belaxeteke mezin tînin ziman. Serçavkaniya destanên nivîskî ne. Destana Gilgamêş di dîrokê de metna nivîskî ya pêşî ye. Belkî jî serçavkaniya wêje û heta metnên pîroz e. Gelek metnên dînî û wêjeyî yê Sumeran, ne tenê ji bo vegotinên teolojîk û wêjeya Yewnan çavkaniya îlhamê ne. Di serî de destanên Yewnanan, bi tevahî hûnandinên mîtojojîk, versiyonên destanên Sumeran ên di ser Anatolyayê re derbasbûyî û veguherî ne. Li vir çanda muzîk û wêjeyê ya hinekî veguherî di civaka bûrjûva ya Ewrûpayê de bi romanê di revîzyona dawî re hat derbaskirin û ew kirin pop û wergerandin çanda

îndustriyê, bi vî awayî heybet û qudsiyeta xwe ya destpêkê wenda kir û weke di hunerên din de jî kirin metayeke besît a bikaranînê ku bi qedandinê re rûbirû bibe.

Di exlaq de cihêbûna 'baş'-'xirab' têkiliya xwe bi dabeşbûna bingehîn a civaka şareza ve heye. Ji aliyekî ve mesafeya di navbera komên berjewendîperest de rave dike. Bi giştî jî 'baş' û 'xirab' cihêbûna di nava civakê de îfade dike. Cewherê xwe civakbûyî ne. Girêdana bi civakê ve exlaqê baş îfade dike, dûrbûna jê û nakokiya bi nixên civakê re jî xirabiyê îfade dike. Ji destpêkê ve damezrandina civakî xwediyê karekerekî exlaqî ye. Ango mirov bi riza xwe û li ser hîmê qudsiyetê bi rêzik û pîvanên plansaziya civakê ve girêdayî ne. Rêzik û pîvanên exlaqî 'Destûra Bingehîn a pêşî' ya civakê ye. Di cewherê civakê de exlaq heye. Civaka bingehê xwe yê exlaqî wendakiribe ji hilweşînê nafilite. Rêzik û pîvanên civakî jî di cewherê xwe de girêdana bi nasnameya civakê, zimanê wê û hebûna wê ya xwedayî, û her weha weke ku yekwucûd bin dilsoziya bi endamên din ên civakê re îfade dike û wexta hewce bike di vî warî de mirinê li ber çav digire. Jixwe eger civak kesekê/kesekî ji nava xwe biavêje, ev yek weke mirinê ye.

Huqûq yek ji vedîtinên girîng ên civaka şareza ye. Ji sedî sed bi dabeşbûna civakî, çîn û dewletbûnê dikeve rojevê. Bingehê huqûqê exlaq e. Lê çawa ku pîrozbûnên dînî kirin dewlet û çawa rê li dewleta dînî vekirin, dewletkirina exlaq jî rê li huqûqê vekir. Huqûq, rêzik û pîvanên exlaqî yên plansaziya civaka dewletdar a nû û berjewendiyên çîna rêveber, mal û milkê wan û ewlekariya wan îfade dike û ev jî 'Destûra Bingehîn' a civaka nû ye.

Em mînaka pêşî ya huqûqê gelekî berî qanûnên Hammûrabî di civaka Sumeran de metnên nivîskî dibînin. Ji lewra derketina huqûqê ne Roma û Atîna, dewleta sîte-bajêr a Sumeran e. Di dema Roma û Atînayê de têkiliya huqûqê bi cumhûriyet û demokrasîyê re tê destnîşankirin. Hê bi awayekî fermî û nivîskî bi rêkûpêk nehatiye kirin. Derketina cumhûriyet û demokrasîyê ji bo pêşîgirtina li rêveberiyên kêfî yên dîktatorî yên qraltî û despotîk, gera li rêveberiya kollektîf a giregir, efendiyên civaka kole û kesên hilbijartî yên aristokrasîyê îfade dike. Herçend em şopên wan di dema civaka Sumeran de nebînin jî em li îfadeyên wan ên pêşî yên fermî û nivîskî di qonaxa pêkhatina şaristaniya civaka Roma û Atînayê de rast tên. Derketina cumhûriyet û demokrasîyê bi bihurandina kaos, alozî û zehmetiyên rêveberiyê û plansazkirinê têkildar e. Di şaristaniya bi mohra bûrjûvaya Ewrûpayê de destûrparezî, komarparezî û demokrasîparezî di huqûqê de ji wan mijarên sereke û li pêş in ku herî zêde tên guftûgokirin. Vedîtina wan a herî dawî jî der barê 'mafê mirovan' de bû; mohra ferdîyeta zêde dibe û temsîla di asta civakî de berfireh dibe li ser heye.

Divê mirov pêşketina zanistî parçeyekî ji van kategoriyên bingehîn û sereke bibîne. Şêwazekî têgihiştin û serwestbûnê ye. Cudahiya wê ya bi tenê ew e ku beşekî zanînê yê bi ceribandînê her kes jê piştrast dibe îfade dike. Ne bi tevahî agahiyan, agahî û zanînen xwedî mayeke taybet ên bi ceribandînê mirov ji wan piştrast dibe digire nava xwe. Di çarçove û maneyeke berfireh de agahiyeke ne ya ceribandînê be nîne. Ji hevkirina zanînê bi dualîteyên weke teorîk û pratîk, pozîtîf û metafizîk, ya tê ceribandin û ya nayê ceribandin di civaka şareza de pêş dikevin. Ev rewş girêdayî têkiliya zanîn-desthilatdariyê ye. Di çarçoveya agahiyên zanistî de dîrok sê şoreşên mezin nas dike. Dema yekemîn, bi sazîbûna dema Neolîtîkê ye, anga dema Til Xelef B.Z. 6000-4000 sal û pêve girêdayî yên civaka Sumer li vê şoreşê zêde kirî, dema duyemîn, 600-300 sal B.Z. civaka Atînayê û Anatolya Rojava ye, dema sêyemîn jî salên 1600 P.Z. û piştî wê, dema Ewrûpa Rojava ye. Têkiliya agahiya zanistî bi qonaxên şaristaniyê re eşkere ye. Her qonaxa dîrokî bi şoreşa xwe

ya zanistî pêş dikeve. Lê divê mirov zanistê bi dîn, felsefe, wêje, huner û huqûqê re di nava têkiliyêke nêz de bibîne. Zehmet e ku mirov bi cihêtiya di navbera zanist û felsefeyê de bihise. Mirov dikare ji aliyê teorîk û pratîk ve jî li heman bûyerê bifikire.

Bi tevahî mirov dikare di navbera van kategoriyên maneyê û civaka şareza de têkiliyêkê deyne û ev yek jî dikare dualîteya mane-desthilatdariyê îfade bike. Ev kategoriyên mezin ên maneyê û îfadeyên wan ên pratîk ji pratîka civaka mirov û zêhniyeta rê li ber vekirî zêde bûn. Beşa bûyî dewlet a civaka şareza wan desteser dike û berevajî dike. Beşa civaka şareza ya bûye dewlet, berê pêşî dest avêt van kategoriyên maneyê û ew li gorî paradîgma û çavkaniyên xwe yên hêzê bi rêkûpêk kirin. Her qonaxa şaristaniyê bingehêkî nû yê paradigmayê ango guhertineke bi bingeh a nêrîna li dinyayê bi awayekî sîstemkirî bi rêkûpêk dike. Ev kar an jî bi rêkûpêkirin, li gorî wan gelekî pozîtîf in (diyardeyên berçav) lê ji bo yên têne rêvebirin tê maneya tarîkirin, piştperdekirin û ZINCÎRKIRINA mezin. Li gorî rêveberiyên eşkere zordariyê dikin, rêveberî rewakirina bi paradîgmayên nû timî esas dibînin. Dîsa yek ji karê bingehîn ê rêveberiyên giranî û berjewendiyên xwe yên weke tevahiya civakê dibînin û heta weke çarenûsa civakê be nîşan didin. Di vê de jî çiqasî serketî bin, ewqasî temenê civakên weke civakên şareza têne hesibandin dirêj dikin. Şaristaniya hêza xwe ya razîkirin û rewakirinê wenda bike, wextekê şaristaniyê herî mezin a cîhanê be jî nikare xwe ji hilweşînê rizgar bike. Weke mînak sedemên bingehîn ên hilweşîna şaristaniya Romayê li hundir Xiristiyantî, ji der ve jî bi koçberiya qewman bûn ku derb li Romayê xistin, rêz û balkêşiya wê jî nema. Komên mirovan wexta bi komên dînî yên nû û komên qewman re bûn yek, hêza Romayê ya bi heybet rewatiya xwe wenda dike û ji hev dikeve.

Di vê çarçoveyê de ev saziyên civakî yên em dikarin wan weke kategoriyên metafizîk jî bi nav bikin wexta mirov wan bi serê xwe bigire dest, heye ku rê li ber berevajîkirinê jî veke. Bêguman rastiyan metafizîk ên ji aliyê materyalîstan pirr bi awayekî çor û hişk hatine rexnekirin, bi serê xwe nabin ku mirov wan weke baş û xirab dabeş bike. Li gorî ku zêhniyeta mirov bêyî metafizîkê nikare debar bike, wê wextê mirov dikare wan bi hev re û bi civakê gelekî girêdayî weke metafizîka baş û xirab binirxîne, ev yek ê ji aliyê rêbazê ve hînê manedartir be.

Şaristaniyên mezin bi giştî şaristaniyên dînî ne. Kengî dîn hêza xwe ya rewakirinê wenda bike, bi pirranî dawiya wê şaristaniyê tê. Ev çî felsefe, çî zanist an jî dînekî nû be jî encam naguhere. Tevahiya van rastiyan girîngiya kategoriyên maneyê (dîn, felsefe, huner, huqûq, zanist, exlaq) ji bo civaka şareza (civaka bi çîn, bajar û dewletdar) nîşan didin. Wezîfeya Sosyolojiya Pêkhatinê ye ku di civaka şareza de cihê van kategoriyan rohnî bike, erka Sosyolojiya Azadiyê jî ew e ku di çarçoveya rexnekirina van kategoriyan de şîrove bike ka wê wan çawa bi jiyana civakî ya azad û demokratîk re bike yek. Ev mijar ê di beşê pêwendîdar de bi awayekî berfireh were nirxandin.

- f- Di civaka şareza de dîroka şîroveyên ekonomîk hem dikare rê li aloziyê veke, hem jî gelekî rê dide berevajîkirinê. Yek ji marîfetên şaristaniya kapîtalîst e ku ekonomiyê ji aliyê teorîk û pratîk ve dike mijara lêkolînê. 'Materyalê' rastiya civakê hûrdikole. Li gorî şîroveya rast û mafdar a Fernand Braudel; sîstema şaristaniya kapîtalîst xwe weke şaristaniya maddî kiriye dîrokê û ji lewra mirov dikare jêre bibêje; sîstemeke ekonomîk e. Çawa ku nabe sedema fikaran mirov ji tevahiya sîstemên berê yên şaristaniyê re bibêje 'sîstemên metafizîk', bi heman awayî mirov ji kapîtalîzmê re bibêje 'sîstema materyalîst' ev yek ê pêşiya me rohnî bike.

Komên cinsên mirov jî di navê de çî civaka neolîtîk, çî jî bi tevahî civakên şareza yên beriya kapîtalîzmê xwe hişk bi qudsiyetê ve girêda bûn, manedan û sêhr jî di navê de bi tevahî qîmeteke

mezin didan metafizîkê, wekî din jî jiyan şîrove nedikirin, lê pêşketineke balkêş e ku şaristaniya kapîtalîst xwe mîna rejîma 'xwedayên bê maske û qralên tazî' nîşan dide. Ji bo vê hewcedarî bi şîroveyên berfireh û yên xwedî maneya hûrûkûr heye. Hêza şaristaniya kapîtalîst ya çeloxwarîkirin û berevajîkirinê, xapandin û asîmîlekirinê gelekî zêde ye.

Li gorî qenaeta min a şexsî, cewherê rastî yê kapîtalîzmê ew e ku karûbarên di bin navê 'ekonomiyê' de bi rêxistinî kirine, herî zêde şêweyekî civakê ye ku aliyê wê yê desteserkirin û diziyê xurt e. Gotina ekonomiyê gotineke Yewnanî ye, û maneya wê 'qanûna malê' ye. Rêzik û pîvanên maddî yên debara malbatê, hawîrdora wê, alav û materyalên din îfade dike. Eger em maneya wê di civaka şareza de hînê bi giştî bigirin dest, em dikarin bibêjin; ji bo komên piçûk 'rêzikên debarê' îfade dike. Rastiya civakê ya herî kêr hatîye taybetîkirin û dewletdarkirin. Şaneya herî bingehîn a kollektîfîkirina civakê ye. Kes li dewletdarkirin û taybetîkirina wê nafikire. Dewletdarkirin û taybetîkirina ekonomiyê ew e ku şaneya bingehîn a civakê tê xirakirin. Ango civak ji rêzik û pîvanên herî girîng tê bêparkirin. Ji ber vê yekê, ti civakê bi qasî kapîtalîzmê, taybetîkirin û dewletdarkirin nekiriye xisleta sereke ya civakê û newêriya bûnê bike, ne jî lê bifikire. Bêguman di civaka şaristaniyê de tevahiya qadan dewletdar kirine, şaneya wê ya herî bingehîn ekonomî jî hem kirine milkê taybet hem jî kirine milkê dewletê. Lê belê ti sîstemê bi qasî civaka kapîtalîzmê bi awayekî fermî û eşkere milkîyeta dewletê û ya taybet weke sîstem îlan nekiriye.

Ev xusûs gelekî girîng e: taybetîkirin û dewletdarkirina ekonomiyê weke desteserkirin û diziyê zû hatîye şîrovekirin. Karl Marks⁵⁵ ev xusûs hînê bi îfadeyê 'zanistî' destnîşan kiriye û gotîye; ji ked û nirxa zêde tê dizîn û weke karê tê binavkirin. Hewcedariya mijarê bi şîroveyê hûrûkûrtîr heye. Li gorî min sedema ekonomî bûye mijara milkîyeta dewletê û taybetî ew e ku nirxa-zêde ji bilî berhema zêde ya berê divê weke desteserkirin û diziyê were qebûl kirin. Ekonomî weke şaneya bingehîn a civakê, taybetî û dewletî jî di navê de bi tevahî şêweyên milkîkirinê bêexlaqî ne. Dikevin çarçoveya dizî û desteserkirinê. Çawa ku dilê mirovekî yan jî organekî wî yê din were taybetî û dewletîkirinê bê mane ye, yan jî bi fikar e, ji bo ekonomiyê jî mirov dikare heman tiştî bibêje. Ez hêvî dikim ku vê mijarê di beşa kapîtalîzmê de bi berfirehî bînim ziman.

Em dibînin ku di civaka şareza de metabûyîn weke diyardeyê gelekî girîng pêş dikeve. Ango di navbera metabûyîn û civaka şareza (milkîyeta taybetî, çînî, bajarî û dewletî) de têkiliyê xurt heye. Meta û metabûyîn ji bo civakê yek ji kategoriyên sereke yên şaristaniyê ne. Wê wextê gelekî girîng e ku mirov metayê rave bike. Bi kurtasî mirov dikare bêje, eger objeyek ji bilî pêdiviya mirov bi cih bîne, bibe xwedî nirxa guhertinê ya danûstendin û bazirganiyê êdî em dikarin behsa metabûyîna wê bikin. Civak demeke dirêj ji guhertina nirxê re xerîb e. Li vê yekê nafikire, şerm dibîne. Objeyê bi qîmet bibîne, diyarî dide kes an jî koman. Li şûna diyariyê cihgirtina 'guhertinê' bi temamî hîle yan jî vedîtîneke şaristaniyê ye. Civaka beriya şaristaniyê yan jî civaka li derveyî wê guhertinê şerm dibîne û heta neçar nemîne ji vê yekê dûr disekine. Civak ji

⁵⁵ Karl Marks: (1818-1883) Di nava civaknasiya materyalîst a dîrokî de yek ji doktrînerê civaknasê Elman û damezrînerê kominîzma şoreşger e. Marks di dema zanîngê de Hegel û Feuerbach nas dike û ji fikrên wan bi tesîr dibe. Marks bi rexnekirina nêzikatiya Feuerbach a dîrokî û rêbaza diyalektîkê ya Hegel sîstema materyalîst a dîrokî û diyalektîkê sîstematîze dike. Marks paşê bi Engels re sîstema xwe ava dikin û vê jî weke 'sosyalîzma zanistî' bi nav dikin. Marks fikrên xwe di Manifestoya Kominîzmê de weşandin û anî ziman ku mirovatî bi têkoşîneke rêxistinî ya proleterayê dikare bigihîje dinyayê bê çîneyetî û azadiyê bê sînor ku ev jî kominîzm bi xwe bû. Marks kapîtalîzm û civak bi awayekî berfireh nixand û bi berhema xwe ya Das Kapital mohra xwe li sedûpêncî salê dîroka nêz xist.

ezmûnên xwe yê hûrûkûr baş dizane ku objeyeke bi karanînê, eger derkeve derveyî saziya ekonomiyê ya weke şaneya wî ya bingehîn e, û bibe mijara guhertinê, dikare her cure belayê bîne serê wê. Ji lewra jî li hemberî guhertinê gelekî nazik e.

Piştî ku meta bû nirxa guhertinê bazirganî û bazirgan di kategoriya şaristaniyê de cihekî girîng girtin. Ez bi kurtî bibêjim ku ez metayê mîna Karl Marks şîrove nakim. Ango îdfîaya ku dibêje; nirxa guhertinê bi keda karker tê pîvan, weke pêvajoyeke bi fikar a destpêka çêbûna têgînê dibînim. Eger em di roja me ya îro de jihevdeketina civakên ti dera wan a nebûye meta nemayî li ber çav bigirin wê wextê baştir wê were fêhmkirin ka ez çî dixwazim bibêjim. Ji aliyê zêhnî ve qebûlkirina metabûyînê, destberdana ji mirovatiyê îfade dike. Ev rewşeke welê ye ku ji hovîtiyê jî wêdetir e. Eger em bişibînin meseleyekê; mîna ku heywanê li selexaneyê hatibe parçeparçekirin û were firotin li ser tevahiya civaka mirov were ferzkirin. Di hîmê xirabiya civakî de faîz, di hîmê faîzê de jî bazirganî, di hîmê bazirganiyê de jî meta heye. Têkiliyê nêz di navbera hilweşandina ekolojî û bazirganiyê de jî heye. Ekonomiya nebe şaneyeke civakê, êdî destpê dike ji kokê ve ji xwezayê qut dibe. Ji ber ku yekîtiya nixên maddeyê û nixên zindî ji kokê ve tene veqetandin. Mîna ku tovên metafizîka xirab bîne danîn. Maddeyê ji ruh, ruh jî ji maddeyê dikin, bi vî awayî rê li ber dualîteya herî zêde zêhnê dîroka fikrê şîlo dike vekirin. Guftûgo û cudakirina bi şiklê maddeparêzî û manewiyatparêzî, tevahiya dîroka şaristaniyê jiyana ekolojîk û azad ji holê radike. Bi têgihiştina gerdûn û maddeyê mirî, bi têgihiştina ruhparêziyê çî ye, ne çî ye diyar nîne, mîna ku zêhnê mirovan dagirkiribin û îstîlakiribin dikin mêtîngêh.

Ez dixwazim gumana xwe di nuqteyêke din de diyar bikim. Meta jî di navê de ez bi guman im ku nixên civakî bîne pîvan. Ne tenê keda zindiyar, maddeya berhema kedên nayê jimartin nabe ku weke nixê keda kesekî were hesibandin, ev şaşî bi xwe helwesteke rê li ber dizî û desteserkirina nixê vedike. Sedem jî eşkere ye. Kedên nayên jimartin wê çawa bînan pîvan? Wekî din, kedkara nixê wê hîç nayê pîvan dayika kedkaran tîne dinê û wan mezin dike, nixê malbatê wê çawa were pîvan? Objê weke nix di nav tevahiya civakê de çêdibe, wê wextê wê heqê civakê çawa bê pîvan? Em guftûgoyê dikarin dirêj bikin. Ji lewra nixê guhertinê, berhemê zêde, ked-nirx, faîz, kar, rant û têgînên weke van bi dizîya fermî ya bi destê dewletê hemnav in. Ji bo guhertinê divê mirov yan pîvanên din bibîne yan jî pêşdebirina şeweyê diyarîdayînê belkî manedar be. Piştê ez dixwazim vê xusûsê di beşê modernîte û jiyana azad de rave bikim.

Di çanda Yewnan de jî bazirganî yek ji wan pîşeyan bû ku bi çavê ne baş lê dihat nêrtin. Haya Yewnanan ji tîkiliya bazirganiyê ya bi dizîyê re hebû. Di civaka Romayê de jî cihekî bazirgan ê wisa bi rûmet tinebû. Gelek kême obje weke meta hebûn. Di civakê de asta metabûyînê bi taybet û nazikî kême dihat girtin. Ez behsa exlaqê civaka neolîtîk dikim. Berî ku kapîtalîzm bibe sîstema serdest jî di nava hin mîhraqan de cih didît, lê civakên şareza jî destûr nedidanê berfireh bibe û pêş bikeve. Timî di asteke marjînal de dihiştin. Di sedsala 16. de li Hollanda û Ingilistana îro cih dîtina wê bi şert û mercên gelekî xweser ve girêdayî ye. Belkî jî ji bo Hollanda û Ingilistan çêbibin hewcedarî bi sîstema kapîtalîzmê hebû. Jixwe wisa jî bû. Di nava çarsed salî de tevahiya dinyayê rastî belavbûna vê sîstemê hat. Em ê vê dema şaristaniyê bi navê modernîteyê weke beşeke cihê şîrove bikin. Me bi awayekî kin û hinekî jî hişkeber weke gava pêşî şaristanî bi nav kir ku em agahiyên xwe yê dîrokî û civaknasiyê li ser hîmekî tekûz deynin. Mijarên ku dîroknas û filozofên herî hosta tevahiya temenê xwe nikarin ji nav derkevin, ji bo mirov wan bi carekê bide fêhmkirin qabiliyeteke nedîtî pêwîst e. Bêguman em xwediyê vê îdfîayê nînin. Lê belê ji ber ku rêz û

hurmeta me ya ji bo jiyaneke azad me erkdar dike, û ji ber ku hêzeke me ya şîroveyê ya dîrokî-civaknasî û manedanê heye û her kesê xwe li ber pirsgirêkên civakî ji dil berpirsiyar dibîne beriya her tiştî divê wê qabîliyetê weke şertê pêşî di xwe de bibîne.

Ji ber trajediyên sedûpêncî salî yên 'sosyalîzma pêkhatî', rêçeteyên bi dehan şoreşên rizgariya neteweyî û sosyal-demokratan di nav hesabên qeşayî yên sermaye finansê de heliyan; ji bo hêza me ya şîroveyê ya hosteyane bi giştî der barê şaristaniyê û bi taybetî jî der barê şaristaniya kapîtalîst de divê bi sosyolojiya azadiyê ya der barê jiyana azad de bibe yek da ku em ji bo dozên azadiyê yên mezin nexapin û nexapînin.

3- PIRSGIRÊKA BELAVBÛNA CIVAKA ŞAREZA

Guftûgoyên zanistî yên der barê dem, serîdan û şaxdana kakilê şaristaniya îro de ya ku hukim li dinyayê dike, mêyildar in ku li ser tejaneya Dicle-Firat a Jor û Jêr li hev bikin. Herdu beşên dawiyê ku em bi giranî li ser rawestiyan, ya me gotî piştrast dikin. Şîroveyên me jî nîşan didin ku devera pêkhatina vê kakilê tejaneya Dicle-Firat a Jor a li qûntara çiyê ye. Kakil an jî sîsika vê pêkhatinê li vir meyiya û şitla wê ya pêşî jî ji aliyê rahibên Sumeran ve hat qelemkirin û bi vî awayî hîmê civaka şareza hat danîn. Divê neyê jibîrkin ku ev bûyerên manedar ên me di nav hevokerê bi qasî pênc saniyeyan de bi cih kirine, bi ceribandînan hezar salan ên dûvdirêj hatine bicihanîn, meyiyanê û mayînde bûne.

Sosyolojiya pozîtîf di çarçoveya zeman û mekan de bi tevahî xwe venagirin his dikin. Bûyer û diyardeyên behsa wan dikin zeman û mekanê wan nîne. Qaşo bi îddîaya zanista ceribandîna û diyardeyî radibe. Çiqasî bê zeman û mekan analîzan bike, bawer dike ku bi awayekî zanistî tevgeriyaye. Bi çar lepan bi rêbazê digire û xwedî lê derdikeve. Ya rastî, di bin hîmê vê nêzîkatîyê de têgihîştina modernîteyê ya xwe di nava zeman û mekan de bêserûbinî dibîne, heye. Bi tevahî huner, felsefe û zanista navenda wê Ewrûpa ye, xwedî meyleke bi vî rengî ye.

Çawa ku Xwedê jî ji zeman û mekan munezzeh e⁵⁶, ev rahibên hemdem ên îdeolojiya şaristaniya Ewrûpayê hûnandine jî di warê bêsinorî û bêserûbîniya zanista xwe de ji xwe razî ne, û rehet in. Ew çiqasî ji tengavbûna zeman û mekan birevin, ewqasî yeqîn dikin ku tejiya xwe ya zanistê ji avê derdixin. Her demê xwediyên paradigmatîk vî çewtiyê gelek caran dikin. Em baş dizanin ku ti bûyereke, diyardeyek, saziyek, çalakiyek, kesayetek û civakek nîne ku bandora zeman û mekan li ser nebe.

Rêbaza ku çarçoveya zeman û mekan dike hîmê xwe, hêza şîroveyê ya maneyê zêde dike. Di qada zanistên civakî de dîrok 'niha' ye, 'niha' jî dîrok e. Cudahiya di navberê de zêdetir şiklî ye, hînê kêmtir cewherî ye. Berî ku ez Fernand Braudel bixwînim, min fêhmkiribû û weke rêbaz qebûlkiribû ku bi taybetî bêyî tîgînên 'demê' em ê nikaribin sosyolojiyê manedar bimeşînin. Ez vî rêbazê ji bo mekan jî weke rêbazeke mirov nikare jê bigere qebûl dikim. Herçend parêznameyên min bi amatorî bin jî bi cihanîneke xurt a vî têgihîştinê îfade dikin. Mirov dikare di tevahiya analîzên min de heman şopan bibîne. Wê wextê

⁵⁶ Munezzeh: pak, nişmî û ji tiştêkî dûr e.

zanyarên Ewrûpayê yên di mijara rêbazê de ewqas nazik in, çima di mijara zeman û mekan de weke amatorekî mîna min ji dabaşê haydar nînin an jî jê direvin? Mirov vê yekê dikare bi NAVENDPERESTÎ û GERDÛNPERESTIYA EWRÛPAYÊ rave bike; bi van xisletên xwe nekarîn ji metafizîkeke çor rizgar bibin an jî mîsyon û baweriya wan a bi avakirina civakeke metafizîk e.

Wexta ku em dîrokê û mekanê li sosyolojiyê zêde bikin, jiyan çawa diherike û diçe, em di dîrokê de û 'niha' çi ne, em ê baştir fêhm bikin û lê serwext bibin. Eger dîrok û niha gelekî nêzî hev in, dîsa mekan mîna pêpelûkên pêlikê yên li pey hev tîn hevdu tamam dikin, wê wextê em dikarin bibêjin mirovatî yekpare ye, bêyî qewman, dînan, dewletan, neteweyan, hevgyirtinan, NY û enernasyonalan jixwe di nava yekîtiyê û yekparetiyê de ye. Wer diyar e, sazîyên qaşo li yekîtiyê digerin, dibin ew sazî ku berevajiyê vê yekê dikin. Civaka şareza pêkhatineke seyr û ecêb e. Xisleteke wê heye ku her tiştê dibêje berevajiyê wê rast e. Ji bo em li hemberê vê rastiya wê matmayî nemînin, divê em civaka şareza her tim berevajî û berepaş bixwînin.

Min ev pêşkêş pêşkêş kir da ku zêdetir balê bikişînim ser belavbûna şaristaniyê ji aliyê zeman û mekan ve û ez nîşan bidim ku divê mirov çawa şîrove bike.

a- Pirsgirêkên Belavbûna Şaristaniyên Bi Kokên Xwe Misr û Sumer

Vegotinên me yên der barê bi sazîbûna neolîtîkê de çêbûna kakilê şaristaniyê rohnî kiriye. Eger hûn vî kakilî nefikirin, hûn ê qelemkirina şitlê ya Sumeran li ku biteamînin? Li naverastê kakil û dendikeke zîl bide tine. Hebe jî di wê rewşê de nîne ku bigihîje. Em çawa DYE'yê nikarin bêyî Ewrûpayê bifikirin, belkî hîne zêdetir bêyî kakilê şaristaniyê li Dicle-Firat a Jor, wê Dicle-Firat a Jêr bi tenê çirav û qamir bûna. Meyandina şaristaniyê li aliyekî bihêlin, belkî bi tenê jiyaneke mîna ya Pigmeyan pêk bihata.

Di warê belavbûnê de pirsgirêkeke girîng jî ew e ka çima li Dicle-Firat a Navîn û heta li Anatolyayê wargehên gelekî li pêş nebûne an jî nekarîne bibin bajar. Wexta em ji niha pênc hezar sal paş ve diçin, em dibînin ku gelek herêm li ber şaristanîbûnê ne, gelek gundên mezin hene li ber bajarbûnê ne, lê paşê ji ber sedemên em baş nizanin bêyî ku pêşde biçin hildiveşin. Mînak Çatalhoyuk û deverên di navbera Îran-Turkmenistanê de deverên bi vî rengî ne. Yek ji xusûsên ku em dizanin ew e ku li herêmekê zêdebûna şênîyan girêdayî mezinbûna berhemê wê ye zêde ye. Ya vî berhemî zêde jî bike tejaneya erdên bi bereket ên li ber devê çeman e ku tîne avdan. Li nêzî ketina deryayê çemên Nîl û Dicle-Firatê erdên bi aluvyon ên bi bereket çêkirine ku ev yek jî vê fikrê piştrast dike. Ji bo destpêkê bi qasî çêbûna bajêr, şertê pêş ew e ku divê hejmara xwe zêde û mayînde bikin. Şertekî din ew e ku ji sedî sed divê nêzî wan herêman, mercên çandî yên xwe bi xwe biafirînin hebin. Ti qada bi aluviyon bi serê xwe rê nade çanda neolîtîkê. Ji ber ku şert û mercên vê çandê nînin. Di çanda neolîtîkê de şertên bajarvaniyê yên mezinbûn, mayînde bûn û pirrbûna hejmarê tinene. Ji ber van rewşan hewcedarî bi temamkirinê heye.

Bi qasî li jêr nebe jî, tevahiya nîşaneyan îşaret dikin ku li tejaneya Dicle-Firat a Navîn rêzeke bajarên bi mezinahiya navîn hene. Lê berî ku ez behsa vê bikim, di salên 3500 B.Z. de şaristaniya bajarê Ûrûkê sîstemêke xwe daye qebûlkirin afirandiyê. Ûrûk nîzama koloniyên ava dike, modeleke hejmara bajarên zêde bike pêşkêş dike û bi rola xwe radibe. Di dîrokê de dibe xwediyê şerefa şaristaniya pêşî ava bûye. Kulta xwedawend Înannayê û Destana Gilgamêş îspatên bêmiriniyê ne. Heye ku B.Z. di salên 3000î de ji aliyê hevgyirtina bajarên li bakur ên bi bereket û hejmara wan zêde bûyî tê hilweşandin.

Dema xanedaniya Ûrê di salên 3000î B.Z. de destpê dike. Bi şeweyê sê xanedaniyan di çarçoveya heman mentiqê avabûn û hilweşînê de xwe vekişand bakur û heta salên 2000î B.Z. dewam kir. Xanedaniya Aqad a Sargonî û dema Gudea'yê Gotî di vê çarçoveyê de mirov dikare bihesibîne. Metnên pêşî yên huqûqê yên nivîskî, destanên wêjeyî, akademî, şerên bajarên ên bê rehm mîna yên îro, mînakên balkêş ên weke Loriya Ji bo Nîppûrê û Destana Lanetkirina Agadeyê ji wê demê mane ku yekser têne hişê mirov. Tê fêhmkirin ku sîstemeke berfireh a koloniyê ya Ûrê heye. Jixwe koloniyên pêşî li kevana hundirîn a sîstema Zagros-Torosê gelekî bi lez zêde dibin û bi lez jî bi dawî dibin.

Encama mirov ji vê derxîne ew e ku civaka di nava wê de kolonî ava kirine, çanda wê bi hêz e. Şaristaniyên Misr û Harappayê tevî şaristaniya Elam-Sûsê herçend weke şaristaniyên bajarên ên serbixwe bêne nixandî jî têkiliya yekser nebe di çarçoveya objektîv de mirov dikare wan bi Sumeran re tenê ji aliyê koloniyên ve bide ber hev û muqayese bike.

Serdema Babîlan di salên 2000î B.Z. de li bakur bi heman mentiqê dest pê kir. Herçend li şûna Sumeran ji etnîsîteya Aqadan ango çanda Semîtik bê hesabandin jî bi xwe şaristaniyeke Sumerî ye. Ji aliyê bisazîbûn û zanistê ve asta herî jor a şaristaniyê tê qebûl kirin. Weke bajar Babîl mîna Parîs a Ewrûpayê xwedî rolekê ye. Bajarê çand û zanistê ye. Bazirganên wê zêde bûne, tevahiya çandan lê hatine cem hev, cara pêşî rewşeke kozmopolît⁵⁷ pêk hatiye. Bandora wê li ser dewrûberê zêde ye. Di dîrokê de serdema Nemrûtan ango qralên bi hêz ên pêşî, dide destpêkirin. Mîna bajarê rohiyê balê dikişîne ser xwe. Sê qonaxên xwe yên girîng hene. Serdema derketinê ya bi heybet, B.Z. di salên 2000-1600î de bi Hammûrabiye navdar tê naskirin. B.Z. di salên 1600-1300î de kengî qewmên Hûriyan bandor lê kirin serxwebûna xwe ji dest da. Dema sêyemîn, B.Z. salên 1300-550î ye, bi bandora Asûran ji aliyê Persan ve hatiye dagirkirin. Serdema Babîlan a 1500 salî pîrr xuya neke jî şopên gelekî xurt di bîra mirovan de hiştin. Şerê xweda Mardûk û xwedawend Tîamatê û destana navdar a Ennûma-Elîş çîroka bi êş a têkçûnê ya jin-dayikê ye. Astronomiya wê, kehaneta rimildaran, esareta Ben-î Îsrail, gelek metnên edebî yên nivîskî bermahiyên berxwedana li dijî Asûran e ku ji navenda çanda Kaldeyê mane û ji wan bîranînan in ku neyên jibîrkirin. Di serî de Solon⁵⁸ gelek filozofên Yewnan dersên xwe yên pêşî li vî bajarî girtin. Em wexta vê tînin bîra xwe, em bandora xeletwarî baştir fêhm dikin.

Em dema Asûr dikarin bikin sê beş. Dema yekemîn, salên 2000-1600 B.Z. dema qralên bazirgan e. Bazirganî her diçe mezin dibe. Bazirganên bajarê Nînova yê li nêzî Mûsil a îro ji bo xwe kiribûn navendeke bazirganiyê. Asûr xwedayê parastina vî bajarî bû. Bazirganên yekem car di dîrokê de koloniyên herî mezin ên bazirganiyê ava kirin. Ji Rojhilatê Derya Spî heta keviyên Pêncavê, ji Derya Reş heta Derya Sor li gelek deveran gelek bajarên kolonî yên bazirganiyê ava kirin.

Mirov dikare bibêje ku di ware mîmarî û bazirganiyê de qonax bihurandine. Bajarê Kultepe (di dema Asûran de jêre Kanîş dihat gotin) yê nêzî Kayseriyê û bajarê Karkamişê (ji Karûmê yanî acenteya bazirganiyê tê) yê li nêzî devera îro Firat tere derbasî Sûrî dibe ji wê demê mane. Salên 1600-1300 B.Z. dema serweriya dewleta Mîtanî ya bi koka xwe Hûrî ye. Rêûresma Asûr, herçend girîngiya xwe ya berê

⁵⁷ Kozmopolît: Li cemhevûna gelek cudatî û cihêrengîyan.

⁵⁸ Solon: Di serdema antik a Yewnan de zilamekî dewletê ye. Di navbera salên 600-500 B.Z. de jiyaye. Bi qanûnên bi navê wî têne hildan navdar e. Bi qanûnên xwe koletiya navxweyî rakiriyê. Koletiya ji ber deynan bi dawî kiriyê. Di pêşketina demokrasiya Yewnan de Solon gavên girîng avêtine.

kêm bibe jî hebûna xwe dewam dike. Dema wan a herî bi heybet salên 1300-612 B.Z. ne. Di dîrokê de împaratoriya pêşî ya herî bi hêz û herî berfireh ava kirine. Di şer de bi xedarî û bêrehmiya xwe têne naskirin. Tê gotin ji serê mirovan kelhe û birc ava kirine. Di dîrokê de cara pêşî şopên qirkirina mirovan û bi tevahî valakirina deverê di vê demê de têne dîtin. Dîsa herî zêde têgihîştina gelan a berxwedanê di vê demê de xurt bûye. Berxwedana herî mezin bi pêşengiya qralên Êrtartûyan, proto-Kurd Hûriyan nîşan dane. Lê di vir de nuqteyek heye divê ez destnîşan bikim û ji cihê mayî ez ê paşê dewam bikim, ew jî ev e; koka etnîk a Êrtartûyan mijarek e ku li ser guftûgo tê kirin. Ev xûsûs ji bo tevahiya xanedanên rêveberiyê welê ye. Xanedanên Êrtartûyan hemûyan ziman û çanda demê ya serwer esas girt. Jixwe li Êrtartûyê û hîne paşê li qesrên Persan jî zimanê fermî yê dewletê zimanê Asûrî û Aramî ye. Em ji cihê mayî dewam dikin. Me behsa berxwedana Hûriyan kiribû. Ji bo karibin xwe li vê cografya îro bigirin, rola vê berxwedanê gelek e. Jixwe bi hev girtina Medên bi koka xwe Hûrî û Babîlan ev împaratoriya dêw û mezin di sala 612'an B.Z. de bi dawî bû û di nava rûpelên dîrokê de cihê xwe girt. Weke şaristaniya dawî ya bi koka xwe Sumer di dîrokê de ji bo belavbûna şaristaniyê û nexasim ji bo pêşdebirina bazirganî û mîmariyê bi kêrhatina xwe û rola xwe xwedî cihekî cihêwaz e.

Em cara pêşî ji bilî Mezopotamya Jêr navendên şaristaniyên din dibînin. Hem di warê şikil û hem jî di warê naverok û cewher de veguherîn û pêşketin xuya dikin. Çi di pêkhatina şaristaniya Sumer de, çi jî di belavbûna wê de mirov Mezopotamya Navîn weke xelesa pêşî bibîne wê nebe destnîşankirineke şaş û çewt. Em der barê vê nifşa bi koka xwe Hûrî de nemaze bi saya erdkolanên arkeolojîk, etîmolojî û etnolojiyê hîne zêdetir dibin xwedî agahî û zanîn. Hûrî jî ziman û çanda Aryen koma pêşî ya etnîk an jî gel e ku di çavkaniyên nivîskî de navê wê tê hildan û nasnameya wê diyar dibe. Otantîk in; ango ji serdema qeşayî ya dawî ve li sîstema Zagros-Torosan bicihbûyî ne. Di pêşdebirina cotkarî û heywan xwedîkirinê de xwediyê roleke sereke ne. Ya rastî, li deverê serê koma şoreşa cotkarî û gund a neolîtîkê pêşde bir, dikişîne. Nasnameya wan a etnîk ji salên 6000 B.Z. ve cihê û diyar dibe. Eger mirov Hûriyan weke proto-Kurd bi nav bike, destnîşankirineke li cih e. Şêwazê ziman, analîza etimolojîk a gelek peyvên û etnolojî têtîkiliya wan bi Kurdan re têra xwe eşkere rave dike. Bicihbûyîna li deştan, koçeriya li çiya û zozanan bi hev re û di nava hev de ye. Îhtîmaleke xurt e ku Sumer yek ji komên pêşî yên Hûriyan be. Jixwe paşê dema dagirkeriya Gotiyan salên 2150-2050 B.Z., dagirkeriya Kassîtan salên 1600 B.Z., tevî Hîttîtan salên 1596 dagirkeriya Babîlan a pêşî, gelekî paşê belavbûna li dij a Med û Persan vê rastiye piştrast dikin. Bi Sumeran re herî zêde nifşa neolîtîk di nava têtîkilyê de ye. Yê din jî Aramîtan bi koka xwe Semîtik in.

Em dema bi sazîbûna neolîtîkê salên 6000-4000 B.Z. nehesibînin, em şopên şaristaniya pêşî ya bi koka xwe Hûrî serê salên 3000 B.Z. têra xwe dibînin. Ya rastî em li pêşketineke bê navber rast tînin. Nifşên pêşî yên li Sumerê bi cih dibin zû gav diavêjin şaristaniyê, yê mayî jî ji ber sedemên avdaniyê û şertên hewayê yê demsalan, hêdî be jî dikarin wargehên xwe ber bi bajarbûnê ve bibin. Di erdkolanên arkeolojîk ên li beşên navîn ên tejaneya Dicle-Firatê de mînakên gelek bajaran hatine dîtin. Di nava sînorên Êrfayê de, li Kazaz, Tutrîş, Grevre, Zeytûniyê û herî dawî jî di erdkolanên li Gobeklîtepeyê de gelek wargehên li derve û hundirên wan kelhe û birc, avahiyên mîna perestgehan, figurên qîmeta wan a hunerî heye û gelek alavên bazirganiyê, çêbûna bajaran nîşan didin. Dîroka gelekên ji wan heta salên 3000-2750 B.Z. diçe. Ya rast ew e ku mirov bibêje; ev komên bajaran ji Sumeran serbixwe ne. Gelekî manedar e ku li deverên nêzî wan koloniyên cuda û bi koka xwe Sumerî hatine dîtin. Mirov ji van koloniyên fêhm dike ku car caran li dagirkeriyên Êrûk, Êr û Asûran rast hatine. Erdkolanên nû yê

arkeolojîk, xebatên etîmolojîk⁵⁹ û etnolojîk⁶⁰ dikarin nîşan bidin ku navendên bajarên li tejaneya Dicle-Firat a Navîn her yekî navendeke mezin a şaristaniyê ne. Jixwe lêkolînên dawî yên zanistî jî îşaret bi vê yekê dikin. Nexasim berhemên li Gobeklîtepeyê hatine dîtin xwedî wê xisletê ne ku dikarin bibin sedema jinûve nivîsandina dîrokê.

Pêla şaristaniya bi koka xwe Hûrî ya nifşê duyemîn hînê berfireh dibe û gav diavêje şêwazê rêveberiya siyasî ya dişibe împaratoriye. Nemaze Mîttaniyên ji Mezopotamya Navîn in, balê dikişînin. Bi qasî ku em fêhm dikin, ji salên 1600 B.Z. heta salên 1250 B.Z. yên mezinbûna împaratoriya Asûr împaratoriyeke bi hukim bûne. Paytexta wan li navbera sînorê îro yê Mêrdîn û Sûrî, bajarê Serêkaniyê Amûdê ye. Navê xwe hê wê demê bi kurdî Xweşkanî ye. Ji kevalan em fêhm dikin ku zimanekî xwe yê cihê heye û bi koka xwe Hûrî ye. Ji Kerkûka îro (navê Kerkûkê ji wê demê maye) heta Til-Alal a nêzî Antakyayê karîbûye belav bibe. Em dizanin ku timî Asûr di kontrola xwe de girtine. Bi Hîtîtan re ku li navend Anatolyayê di heman demê de dewleta pêşî ava kirine, yan xizm in, yan jî ji heman kokê tên. Em vê yekê ji zimanê pê diaxivin fêhm dikin. Ji ber ku ew jî bi zimanê koma zimanên Aryen dipeyivin. Divê em bi bîr bixin ku Şûpîlûlûma yê Hîtîti yê Heleb û Kargamêş fetih kir qîza xwe da prensê Mîttaniyan Matîzava û nameya ji wî re şandî jî belgeyeke girîng e. Ji hiyeroqlîfên⁶¹ li qesrên Misrê tê fêhmkirin ka çiqasî bi hêz in. Ji bo vê jî mirov dikare Nefertîtiyê weke mînak destnîşan bike. Ji ber ku bi serê xwe çarsed salan karîbûn Asûran di bin kontrola xwe de bigirin, ev yek jî hêza wan nîşan û piştrast dike. Em dikarin heman xusûsê ji bo Babîlan jî bibêjin. Em dibînin ku nivîsa bizmarî û hiyeroqlîfî bi kar anîne. Hin mîmariyên xweser ên Mîttaniyan û seyîsên hespan ên bi navê 'Kîkulî' ji şopên wan ên di dîrokê de hiştin e. Şaristaniya duyemîn a girîng a bi koka xwe Hûrî divê were rohnîkirin.

Gelekî li cih û rast e ku mirov Hîtîtiyan jî daxilî vî nifşî bike. Berevajî ku tê gotin, Hîtîti ji wan koman nînin ku di derbandan re, ji Qefkasan û rojhilatê Îranê hatine. Ji ber ku di nava çanda wan de şopên hûr ên ziman û çanda Hûriyan hene, em weke encam dikarin wan mîna komeke rêveberên esilzade yên Hûriyan destnîşan bikin. Xwedayên wan, wêjeya wan, têkiliyên wan ên dîplomatîk û bermahiyên ji qesrên Misrê nîşan didin ku ew jî fena Mîttaniyên li Anatolya Navîn bin. Çawa ku Mîttaniyan navendên Asûr kirin kontrola xwe, Hîtîtan jî di heman demê de dawî li dema kolonî ya Asûrê anîn, di heman demê de împaratoriya Hîtîtan di salên 1600-1250 B.Z. de ava kirin û dewam kirin. Fena ku li du herêmên mezin ên navendî rêveberiyên Hûrî ava kiribin, lê hê jî em rastiya vê baş nizan in. Ne tenê di warê xizimti û ziman de, di her warê jiyane de bi giranî dişibin hevdu. Xeleka wendabûyî di navbera herdu herêman a Mîttani û Hîtîtan de ye. Ez yeqîn dikim ku lêkolîn çiqas xurt bibin ev yek jî wê zelal bibe. Di serî de Hattûşaş a ji dema Hîtîtan mayî û navendên wê yên girîng, xuya ye ku di hin pêşketinên şaristaniyê de rol lîstine. Cih û warên wan ên pîroz ji Ziggûratan bihurî ne. Perestgehên dînî, qesrên rêveberan, cihê mayîna xebatkaran û kewarên wan gelekî ji hev cihê û diyar bûne. Bircên wan ên fireh hene. Gelek bajarên bi vî rengî li herêmê tene dîtin. Li gorî wê demê ji aliyê eskerî ve dewleta herî pêşketî ye.

⁵⁹ Etîmolojî: Zanista li ser reh û rîşên peyv û gotinan lêkolînê dike.

⁶⁰ Etnolojî: Zanistekê mirovan li gorî nijad, kok, pêkhatin, belavbûna wan a li rûyê erdê, têkiliyên di navbera wan de û wan qiyas dike. Her weha rêûresm, ziman û çandên wan lêdikole. Civakên berê û îro mayî li ber hev digire. Çandên wan ên maddî û manewî bi amûrên etnografayê rave dike.

⁶¹ Hiyeroqlîf: Li Misra kevin nivîsa bi resman e. Piştî nivîsa bizmarî ya Sumeran e.

Li rojava ji bajarê navdar Troya (Yan Hîtîtiyan damezrandiye, yan jî hevgirtiyên wan ên nêz in, di koma heman çandê de şaristaniyeke xweser e), Ahiyevayên pêşî (Mirov vê komê weke komeke ketiye bin bandora Anatolyayê yan jî komeke Aryen a di salên 1800î B.Z. de koç kiriye bihesibîne wê rastir be. Dema ku mirov bibêje bi koka xwe ji bakur, ji Ewrûpayê ne, ev berevajî berê herikîna belavbûna şaristaniyê ye. Heman çewtî di mijara Hîtîtiyan de jî tê kirin) bi koka xwe ji nivgirava Yewnan, li bakurê Antalyayê Aşkavayî, li bakurê wan Kaşkayî (yên ji Derya Reş) û li Çûkûrovayê Kilîkyayî (Gelê li Torosê, di heman demê de li gorî demeke dirêj Lûwî ne), li başûr bi rikeberên xwe yên navdar bi dewleta Firewnên Misrê re cîrantiyê dikin û danûstendina wan heye. Gelê li devera navendî, Hattiyên xweser in. Welatê xwe weke 'welatê hezar xwedayan' bi nav dikin. Ev yek ji hevrikiya di nava xwedayan de zêdetir girîngiya bi dostaniyê didin nîşan dide ango hevgirtina begtî û mîregan ifade dike. Di dîrokê de peyman a yekemîn a nivîskî piştî şerê li Qadeşê, nêzî Çemê Asî û Hamayê di navbera Firewnê Misrê Ramsesê duyemîn û qralê Hîtîtan Hattûşîlî yê sêyemîn de hat mohrkirin ku yek ji bîranînên girîng ên dîrokê ye. Wer tê fêhmkirin ku bi şiklekî xwediyê meclîseke arîstokratan a bi navê Pankûşê ne. Mirov dikare şîrove bike ku pêşiyên begê Hatûşaşê bi şiklekî federasyoneke beg û mîran ava kirine.

Me gelek caran qala şaristaniya Misrê ya li keviyên rojhilatê Nîlê kir. Herçiqaş derketina wê serbixwe xuya bike jî mirov dikare bibêje ku şopên nirxên çanda Aryen lê hene. Ango bi şiklekî din mînaeke Sumeran a dûr e. Dînamîkên hundir ên Nîlê û cîranên wê yên nêz ji bo şaristaniyeke nû çêkin li naverastê xuya nakin. Di vir de ya herî bi serê mirov bikeve ew e ku di encama koçberiyê de çanda Aryenî ghiştiye herêmê. Bêguman mezinahiya şaristaniya Misrê nayê guftûgokirin. Lê rastiyeke e ku ji keviyên Nîlê wêdetir jî nikarîbûye belav bibe. Pirseke hêja ye, mirov bi pey bikeve ew e; çima ev şaristaniya evqasî mezin belav nebûye. Li keviyên Nîlê çandêke xweser a xwe bispêrê xuya nake. Mîna ku mucîzeyeke ji ezmên hatibe. Na, eger wisa nîne, divê em rastiya qebîleyên Hîksos û Îbraniyan li ber çav bigirin û neçar gelek caran bibêjin ku çavkaniya wê şoreşa neolîtîk a li sîstema Toros-Zagrosan e.

Nivîsa hiyeroglîfî ji nivîsa bizmarî paşvemayîtir e, û ji bo pêşketinê li cih nîne. Bikêrhatina wê bi sînor e. Dibe ku mîmariya pîramîdan şahane be. Lê yek ji wan dînîtiyan e ku têra xwe keda koleyan daqurtandiye. Wexta ku mirov dabeşî demên cihê bike, dema qraliyeta kevin salên navbera 3000-2500î B.Z. digire. Ji gelek xanedaniyan re şahidî kiriye. Li nêzî erdên bi aluviyon li keviya Qahîreya îro çêbûye. Bi qebrên mezin ên pîramîdan tê naskirin. Di navbera salên 2050-1850 B.Z. de dema Qraliya Navîn e. Di vê demê de perestgeh hatine avakirin, ango di vê demê de giraniya rahiban xuya dike. Di salên 1800î B.Z. de dagirkeriya Hîksosan mirov difikirîne. Rejîma Firewnên ti qewman nikarîbû bi wan, Hîksosan hilweşand û ev yek hêza rêxistinî û çanda li pişt Hîksosan nîşan dide. Bi qasî sedûpêncî salî Misr bi rê ve birine. Di salên 1600î B.Z. de dema Qraliyeta Nû bi Setê Yekemîn hat avakirin. Mîna Asûran dema vê avabûnê li pêşketina bazirganiyê rast tê. Dîsa weke Asûran li Mezopotamya Jêr derketina wan, dema qraliyeta nû li herî başûrê Nîlê li Karnakê pêşxist. Dema qebistanên cuda destpê kiriye. Tevî ku rahib bi hêz in jî êdî di dereceya duyemîn de ne.

Qebîleya Îbranî di vê demê de hatiye Misrê. Piştî Hîksosan salên 1600î tarîxeke li cih e. Tê texmînkirin ku piştî ku 300 salan dimînin dîsa di dawiya salên 1300î B.Z. de vedigerin. Qral Eknaton muhtemelen di salên 1400î B.Z. de cara pêşî dînê yek xwedayî îlan kir û bi vê yekê navdar e. Ji Hîtît û Mîtaniyan gelek keynîkan weke bûk tîne qesrê. Mînakên qebrên wan nîşan didin ku bûne xwediyê mîmariyeke gelekî pêşketî. Di warê mîmariyê de ji Sumeran zêdetir bandor li şaristaniya Greko-Romen kirine. Şiklê wan ê dînî yê

tevlîhev mîna kopiyeke Sumeran e. Rêûresma Îsîs-Orîsîs rêûresma Înanna-Enkî tîne bîra mirov. Rêûresma Amon-Ra jî nêzî sîstema Zîggûratên rahibên Sumeran e.

Ev pirs wê her tim were kirin: ji Misr û Sumerê kîjanê bandor li kîjanê kir? Di çêkirina kelekan de, di danîna stûnên bi kevir de, di çêkirina resmên li dîwaran de, di zanista salnameyê de, di bijîşkiyê de, di astrolojiyê de û di mûmyakirinê de gavên resen û orjîn ên Misrê hene. Eşkere, bi vê rê bandor li çanda Yewnan kiriye. Têkiliyên Misriyan bi Fenîkeyiyan re jî pêşketî bûn. Mîtanî û Hîtîtiyan jî li ser Sûrî û Filîstina îro xwe li hev rakîşandibûn. B.Z. piştî salên 1000î ji başûr jî qewmên bi koka xwe Sûdan-Habeşî êrîşên xwe zêde kirin, di salên 670î B.Z. de jî bi êrîşên Asûran cara pêşî dikevin bin serweriya hêzeke derve. Li gorî rêzê di sala 525 B.Z. de Pers, di salên 333'an B.Z. de jî ketin bin rêveberî û dagirkeriya Skender. Ber bi Zayîne ve dema Kleopatraya bi koka xwe ji çanda Helen li hemberî Romayê têk çû qonaxa pêşî ya şaristaniya çar hezar salî bi dawî bû.

Ev şaristaniya ku herî kêr bi qasî Sumeran di dîrokê de gelek şop hiştine, sîstema koledariya klasîk bi halê xwe yê herî saf bihurandiye. Yekîtiya kole-efendî di ti şaristaniyê de bi vî rengî pêş neketiye. Ji bo koleyên li vê dinyayê rûyê rehetiyê hîç nedîtin, hisên dînî yên axiretê roleke xurt a rewakirinê bi cih anîn. Paradîgmayên axretê, cennet û cehennemê li vê qada xurt a şaristaniyê hatin vedîtin. Zewaca xuşk û birayan a Firewnan dibe ji rêûresma kevin a klanê hatibe yan jî ji hewcedariya bi mayîndetiya xanedanê jî pêk hatibe. Dînen Brahîmî bi ihtîmaleke mezin herî kêr bi qasî baweriyên dînî yên Sumer û Babîlan bandora xwe kirine. Hz. Mûsa ji çanda Misrê tê, pêşiyên wî Hz. Brahîm jî ji ber Nemrûtên Babîlan reviyaye, ev yek bandora xurt a herdu çandan û sentêza wan tîne hişê mirov. Mirov nikare dînen Brahîmî li derveyî bandora van herdu çandan bifikire. Bi halê xwe yê orjînal rejîma Firewnên Misrê sîstemeke herî nêzî 'kominîzma dewletê' ye.

Şaristaniya Ûrartûyan jî ji nifşê yekemîn e şaristaniyan e. Bi têkoşîna Naîriyan ku timî bi Asûran re di nava nakokiyê de bûn, tê texmînkirin ku di salên 870î B.Z. de piştî dema dirêj a konfederasyonê cara pêşî ber sîstema qraliyeta navendî ve gav avêtiye. Naîrî bi maneya xelkê çem e, û heye ku Kurdên otantik ên li ber devê Çemê Dicleyê û şaxên wê îfade dike. Di kîtabeyên bi zimanê Asûrî de Qral Sardûrî (heye ku Serdar be jî) pesnê xwe dide ku di bin çavdêriya Xwedayê Mezin Xaldî de (Diyar e, Guda, Gudea û Got ji navê heman xwedayî tên. Li cem Semîtîkan Ellah çi be, di çanda Aryen de jî Guda ew e. Tê maneya xwe bi xwe çêbûye. Di Kurdî û Farisî de hîne li şûna Ellah weke Xweda tê bi karanîn.) her kesê derdikeve pêşiyê têk dibe, û ev yek mizgîniya meşa bi heybet dide ku wî ber bi qraliyeta navendî ve dibe. Wana îro weke navend hatiye hîlbijartin. Ji ber ku ji qebîleya Wanîlîlî hatine navê Wanê maye. Navê din jî Tûşpa ye ku ji xwedayê rojê Teşûpa çêbûye. Li navendê gelek kelhe ava kirine. Ji qûntara çiyayên Zagrosê yên Rojhilatê Îranê heta keviyên Firatê yên rojava, li bakur ji geliyên Arasê heta herêmên Asûr ên li başûr û sînorê bakurê Sûrî serweriyeke navendî ya bi hêz ava kirin. Tê texmînkirin ku cara pêşî sîstema eyaletan ava kirine. Di dîrokê de ev rastî ji alî navendbûnê ve cara pêşî pêk hatiye. Sîstema wan a baweriyên pîrr bi hêz di bin bandora Sumer û Asûran de ye. Nivîsa bizmarî bi kar anîne. Ji bilî zimanê Asûrî yê ji rêveberên Asûran girtine, zimanekî bi bermahiyên Hûriyan û ji qebîleyên ji Qefkasan koç dikin têkel zimanek pêk tê. Herçiqaş baş neyê zanîn jî sîstemeke ziman a nêzî Ermenîkî çêdibe û ev gelekî xwezayî ye. Gotina 'Li Babîlê heftê û du ziman dihatin axaftin' têra xwe mirov difikirîne û rohnî dike.

Xusûsek heye ku dixwazim bi taybetî destnîşan bikim, ew jî ev e: zimanê qesrê her tim ji yên komên di bin destên wan de cuda bû. Hînê di sedsala derbasbûyî de li qesrên Ewrûpayê zimanên ti eleqeya xwe bi xelkê xwecîh ê herêmê re tinebûn dihatin axaftin. Mînak weke Elmanî û di demên berê de Latînî. Li Rojhilata Naverast zimanê Erebi demeke dirêj weke zimanê qesrê îtîbar û rûmetek xwe hebû. Zimanê Osmanî hema bibêjin bi qasî zimanekî biyanî ji Tirkî dûr e. Ingilîziya îro zimanê fermî yê bi dehan welatan e ku ti têkiliya xwe ya neteweyî, etnikî û qewmî bi Ingilîzan re nînin. Li navenda qraliyeta Ûrartû jî diyar e, heman pîvan û rêzik hene. Ji ber ku berê Asûrî dihat axaftin, mirov dikare vê rastiye bibîne. Şaristaniya herî bi hêz a serdema hesin dihat hesibandin. Gelek sîleh, firaq, beroş û alavên ji têkeliya hesin û sifir heta roja me ya îro mane. Şaristaniya pêşî ye ku herî zêde hesin bi kar aniyê. Têgihîştina bajêr, navend û eyaletan lê pêşkêtiye. Tevna rêyan, îşareta bi Rêya Qral dike. Hînê jî mirov dikare cihên ev rê tere derbas dibin ji hev derxîne. Qebrên qralan ên di zinaran de hatine çêkirin muhteşem in. Ji her gelê cîran karîbûne koleyan bidin hev, di avahkirina bajar û kelheyên de bixebitînin. Di çêkirina cihokên avê û golan de pêşketîne. Hêza bi tenê ye ku karîbû li hemberî Asûran li ser piyan bimîne. Bi qasî sê sed salan bi hev re şer kirin, lê vê yekê di heman demê de û ji aliyê heman hêzan ve di sala 615'an B.Z. de dawiya herduyan anî. Dîrokê li ser heman cografyayê li pêkhatineke siyasî ya bi heman rengî careke din şahidî nekir.

Împaratoriya Med-Pers di nava nîşê pêşî de ya herî dawî ye bi heybet derketiye. Medan şert û mercên pêngava destpêkê çêkirine. Gotina Med jî zêdetir ji çanda Yewnan maye. Dîroknas hemfikir in ku Med ji şaxekî xurt ê Aryen tê. Ji ber ku devera wê nebûye wargehê komeke din a etnikî, mirov dikare bibêje Med û Medya xwediyê çandê otantîk in. Jixwe gotinên Med û Medyayê hînê jî ji bo heman deverê tene bikaranîn. Mirov dibîne ku di rêzeçiyayên Zagrosê de bi cih bûne. Mirov dikare koka wan bibe heta Gotî û Kassîtan. Dîsa fikreke hevpar e ku di çarçoyeya binavkirina giştî ya Hûriyan de ne. Mirov dikare bibêje ku ji wan eşîran in, herî zêde bi Asûran re şer kirine û êş kişandine. Dewletbûna wan jî ji nêz ve têkildarî vê berxwedanê ye. Sirra serketinê di konfederasyona eşîran de dibînin.

Di salên 715'an B.Z. de qebîleyên cara pêşî tene cem hev yekîtiyeke sist çêdikin. Wer tê fêhmkirin ku êrîş û zextên Asûr û Ûrartûyan kirine ku bi qebîleyên Skîtan ên ji Qefkasan (herhal rêûresmeke dîrokî ye) hatine, bikevin nava tifaq û nakokiyê. Pêşengî car caran dest diguhere. Piştî berxwedaneke bi qasî sê sed salan ajot Medan qesrên Ûrartûyan li derdora salên 615 B.Z., û hema paşê jî paytexta Asûrê hilweşandin û bi vî awayî dawî li du şaristaniyên mezin ên Mezopotamyayê anîn. Li nêzî Hemedana îro ya Îranê Medan paytexteke bi navê Ekbatanê ava kir û tene gotin dora wê bi bircên heftrengî girtine. Li rojava sînorê firehkirine gîhandine heta Çemê Sor. Bi Frîgyayîyan re bûne cîran. Serweriya wan demeke kin ajot, di vê yekê de para têkiliyên qebîleyên xizmên nêz ên Persan heye. Bi xebat û hewldaneke mezin pêkhatineke siyasî ya li derdora sê sed salî ava kirin û dewam kirin, bi dekûdolabeke di nava qesrê de pirr bi lez û di demeke kin de dan destê Xanedaniya Axemenî ya Fars. Persekî bi navê Kîros ê ji qîzên wan çêbûyî, bi fermandarê eskerî yê qesrê Harpagos re li hev kir û bi darbeyeke eşkere ya di nava qesrê de pîremêrê Keya Astiyag ji text xist. Li hemberî vê bêbextiya rezîlane em ji Dîroka Herodot hîn dibin ku Keya Astiyag weha gotiye: 'Rezîlo! Te ez ji text xistim, min ew fêhm kir, lê çima te desthilatdarî da destê bêjiyekî Pers? Qet nebûya tu li desthilatdariyê bimana. Te çima serwerî da destê Persan? Qet nebûya bila di destê Medan de bimana!' Bi rastî, eger Herodot ev ji xwe re li hev çênekiribe; jixwe em neçar in pê bawer bibin, ji ber ku ew dîroknasekî pêşî ye, pirr digere û zana ye; ev rewş hebûna xisteleteke gelekî rezîl a hevkarîya bi dijminan re ya Kurdan a berî hezarê salan nîşan dide.

Ez yeqîn dikim ku di dîrokê de hevkarê Kurd ê pêşî Enkîdo ye. Qralê Ûrûkê Gilgamêş wî ji daristanê tîne û ji bo dagirkirina deverên daristanî wî weke ajan-hevkarekî bi kar tîne. Di wan deman de deverên daristanî zêdetir wargehên proto-Kurdan in. Ango dîroka hevkarîyê bi qasî ku bibe dabaşa destanan kevn e. Weke gelek çarçoveyê bûyî dîsa ev hevkarî bi destê jinekê pêk hatiye! Enkîdo hevalên xwe û hewayê çiyê ya azad kiriye qurbanê şîrînî û şehweta xapînok a rahîbeyeke perestgehê. Çiqasî dişibe rojên me yên îro. Bi sedan Harpagos ji nava Tevgera Azadiya Gelê Kurd û PKKê derketin. Divê mirov baş zanibe, şexsiyeta îro ya Kurd a hevkar di dîrokê de çêbûye; ji bo jina xwe û malbata wî ya pênc peran nake ti nîrx û buhayê nefiroşe tîne; ji ber vê yekê jî ji jiyaneke bi esalet, polîtîk, zanyarî, bi zewq (bi jiyana azad dibe) û manedar dûr e, ji lewra gelekî bi awayekî rezîl dijî.

Yewnanî (ez qala Yewnaniyên berê dikim, behsa van sosretên modern nakim), nemaze Heredot beşekî mezin ê dîroka xwe ji Medan re vedîqetîne. Ez texmîn dikim ku yên ji çanda Hûriyan hatine hemûyan weke Medan bi nav dike. Ji meznahiya Medan re bi rêz û hurmet e. Persan di rêza duyemîn de dihesibîne. Wexta dibêje; li deverê çanda Medan serdest e, û ev çand ji Medan tê, mîna ku rastî dîtibe. Pers di wê demê de nû derketine ser dika dîrokê, bê nav in, û komeke çanda wan hejar e. Heybeta çanda Hûriyan ji peravên Egeyê heta Elamê, ji sînorên Qefkasan heta qesrên Misrê holan dide. Heredot jî bi awayekî mafdar vê rastiyê di dîroka xwe de rave dike.

Bi giştî di damezrandina pêşî ya tevahiya şaristaniyan de û di şaristaniya Sumeran de rola rahibên pêşî di avakirina xwedê û zêhniyeta nû de çî be, li heman deverê ji bo şaristaniya berê hatibû avakirin a Ûrartûyan û ji bo ya Med-Pers jî heman tişt e. Şaristaniya em behsa wê dikin ji aliyê rahibên bi navê Mag ên pêşengtiya Zerdeştî ne, hat damezrandin. Mag heye ku navek be an jî figureke simbolîk be. Bajarê wan ê pîroz li herêma Bradost a îro Muşasîr bû. Em dikarin şîrove bikin ku panteona xwedayên pêşî li wir hatiye avakirin û paşê ji wir derbasî Tûşpa û Ekbatanê, ji wir jî barkiriye Persepolisê. Ji ber ku eger rêûresmeke dîrûdirêj a rahiban nebe, avakirina şaristaniyên ciddî zehmet e. Di çanda Yewnan de felsefe û filozofan, di şaristaniya Ewrûpayê de jî di dema Rohnîbûnê de rewşenbîr bi heman rolê rabûn. Li cem Semîtîkan şêxan û li cem Îbraniyan jî mirov pêxemberan di heman kategoriyê de bibîne wê hê bêtir zêhnê mirov veke û rê nîşan bide.

Zerdeşt û rahibên Mag di derketina Medan de rola wan girîng e. Lewma divê mirov rola wan a di vê pêvajoyê de baş zanibe. Ez yeqîn dikim ku damezrînerê vê baweriyê Zerdeşt û rahibên wî bi bawerî û exlaqê xwe bi qirêja şaristaniyê nelewitîbûn. Tê şîrovekirin ku bi pîrozkirina heywan, cotkarî û agir baweriyê Zerdeştî nixê civaka neolîtîk di nava xwe de dihevine. Zerdeştî jî vedîtina rahibên Sumer ê qral-xwedayên bi maske cuda ye. Hetta mirov dikare bibêje; berevajiyê wê ye. Li gorî vê baweriyê gerdûn bi qencî-xirabî, tarîti-ronahiyê tijî ye. Di vê çarçoveyê de xwediyê têgihîştineke diyalektîk e. Rahibtiya Zerdeşt bi hewayê pak û azad a çiyê (di çanda Yewnan de jî çanda Xweda Dionysos e) bi tevahî bi şaristaniyê nebûye, destûra wê ya bingeîn exlaqê azad e. Ji çêkirina xwedê zêdetir, behsa pîrozbûna cotkarî û heywanan, û karekera mirovê azad dike. Di têkçûna Asûran û mezinbûna Med-Persan de roleke diyarker a vî exlaqî heye. Eger xwesteka wan a ji bo jiyana azad nebûya wê weke gelên din bi hêsayî êsîr biketana. Wexta ez dibêjim gelên din, ez behsa yên ketine bin bandora civaka şareza dikim.

Piştî mirina Kîros (di demên 559-529 B.Z. de), bi darbeyeke rahibên Medan a di sala 528'ê B.Z. de komeke bi eslê xwe Medî ya serwerî xistibû destê xwe bi hêsayî hat tesfîyekirin û bi vî awayî dema Darîûsê navdar

(586-521 B.Z.) dest pê kir. Di nava demeke kin de piştî ku Babîl, Misr û bajarên Îon ên li peravên Egeyê şikestin, ji peravên Egeyê heta keviyên Pêncavê di dîrokê de Împaratoriya herî mezin hat avakirin. Ji bilî Çînê mirov dikare bêje dinya şareza hemû di bin destê wan de bû. Bêguman ji çanda şaristaniyê ya Sumer, Asûr û Ûrartû gelek tişt girtibûn. Her weha xwe bi damara çanda azad a Aryen xwedî kiribû. Her weha ji çanda Skîtên navdar ên ji bakur hatibûn û hînê jî li rojhilat ji proto-Tirkan bi tesîr bûbûn û bi wan re di nava têkiliyê de bûn. Bi vî awayî gelek çand di nava xwe de sentez dikirin û mînaekeke xweser di dîrokê de nîşan dida.

Împaratoriya Med-Persan nûnerê dawî yê nîfşê yekemîn e ku herî zêde mezin bû. Lê bi rastî Med hem di rêza duyemîn de bûn, hem jî di nava artêşê de hêzên bingeîn bûn. Di vê yekê de têkiliyên xizmtiyê bi tesîr bûn. Împaratoriya Med-Persan di nava çanda şaristaniya nîfşên yekemîn de bi qasî ku karibin sînorê xwe heta dawiyê firehkirin û gihiştin asta şaristaniyê. Îhtîşama wê ya li navendê (bermahiyên Persepolisê hînê jî gelekî bi heybet in), hêza navendên eyaletan weke şiklekî pêşî ê Împaratoriya Romayê xuya dike. Bandoreke mezin e ku dinya Greko-Romen amade kir. Di dîrokê de piştî Ûrartûyan cara pêşî wan sîstema eyaletan danî. Hem bi sîstema xwe ya siyasî, hem jî bi rêyên xwe yên mezin ên çûnûhatinê û posteyê navdar e. Di dîrokê de rêya herî dirêj a tê zanîn Rêya Qral e: ji peravên Egeyê ji Sardê dest pê dike û li Persepolisê diqede. Yekîneya muhafizên taybet û alaya nemiran navdar e. Artêşa wê xwe gihandiyê hêzeke bi sed hezaran were îfadekirin. Di mîmariyê de pêş ketiye. Di baweriyên dînî û rîtuellan de karîbûye bibe xwediyê cihêwaziyên. Dînê esilzadeyan û dînê gel Mîtraîzm ji hev cihê bûne. Bi rêûresma qebîleyan rê li arîstokrasiyê pêşketî hatiye vekirin. Qadên şaristaniyê ji yê beriya xwe hemûyan zêdetir pêşde birine. Cara pêşî ye karîbûn bi awayekî hosteyane gelek qebîle, eşîr, dîn, mezheb, ziman û çandan li bin banekî bînin cem hev. Li rojhilat şaristaniya dawî ya serdema destpêkê ye ku bi heybet e, û wer bala mirov dikişîne û rohiya wê li çavên mirov dixê, çavên mirov li ber dikuskusin. Li gorî şaristaniya Yewnan a klasîk ku nû pêş dikeve, ji her alî ve xwedî cihekî welê ye ku dana ber hev û qiyasê qebûl nake. Şagirtê Arîsto Skender, ya rastî li hemberî çanda Rojhilat bi kompleksê dipêpîte û ji bo bibe xwediyê vê heybet û hebûnê natebite û ji bo vî welatê cîran di rola dagirkerekî hov de ye. Li hemberî Gotan Împaratoriya Roma çî be, ji bo bê karên Yewnan û Makedonî, reîsên qebîle û qralokan jî Împaratoriya Persan heman tişt e. Ji sedî sed ji aliyê dewlemendî, meznahî û heybetê ve ji Romayê kêm nîne. Eger em ji vî alî ve li dagirkeriya Skender binêrin, em ê dîrokê hînê rast û manedar şîrove bikin.

Em çend tiştên din li mijara pîrsgirêkên qonax û belavbûna dema yekemîn a civaka şareza zêde bikin, em ê vê mijarê bi dawî bikin. Yek ji van pîrsgirêkan jî ew e ka divê mirov di pêşketina civaka şareza de cihekî çawa bide qebîleya Îbraniyan. Gotina pêşî ya em bibêjin ev e; xisleteke Îbraniyan heye ku di navbera çand û zimanê Semîtîk û çand û zimanê Aryen de, dîsa di navbera şaristaniya bi koka xwe Sumer û şaristaniya bi koka xwe Misrê de ji salên 1700î B.Z. ve heta roja me ya îro timî çûne û hatine. Di Pirtûka wan a Pîroz de navê Serûç, Ûrfa û Harranê bi xwe têne hildan. Weke warên pêşiyên Brahîm qala van deran tê kirin. Ji wir jî heta bi Misrê bi ihtîmaleke mezin li pey keriyên xwe çûne, wer xuya ye hinekî jî bi bazirganiyê re mijûl bûne. Baweriyên wan di navbera Yahveh û ELLAH de diçe û tê. Ji bo di nava civaka şareza de nehelin li ber xwe didin. Têkiliya vê berxwedana wan bi baweriyên wan a xwedê ya xweser heye. Xwediyê wê cihêwaziyê ne ku xwedayê qebîletiyê gelekî pêş xistine. Jiyana wan a bi dijberiya bi Brahîm li dijî Nemrût (qralên Babîlê) dest pê kir bi dijberiya Mûsa a li dijî Firewnan (qralên Misrê) dewam kir. Ji ber vê yekê li Filistinê têkoşîna wan a bi gelek xwedayên xwezayî û qebîleyan dewam kir. Di Pirtûka Pîroz de di vî warî

de gelek çîrokên balkêş hene. Demeke dirêj bi pêşengiya rahibên bi koka xwe digihîjin Harûn birayê Mûsa (eger em bişibînin Sumeran weke qralokên pêşî yên rahiban e) xweseriya xwe dewam dikin.

Piştî dema rahibên pêşî yên bi Mûsa dest pê kir (di dawiya salên 1300î B.Z. de) û bi rahibê bi nave Samuel bi dawî bû, dema qraliya aliyê xwe yê polîtîk û eskerî xurt dest pê dike. Ev pêvajoya qralan ji salên 1020î B.Z. de bi Saul, Dawid, Silêman û yên din dewam dike. Li şûna qralên destpêkê yên xurt ên hejar û qels cih digirin. Qraliyeteke piçûk çêdikin. Di navbera qral û rahiban de timî nakokî hene. Bi sê çar partiyên bi hêzên derve girêdayî timî dijîn. Beşê wan ê hevkar û têkoşer di salên 720î B.Z. de bi berxwedana xwe ya li dijî Asûran têk diçin. Di sala 540î B.Z. de nefîkirina wan destpê dike. Piştî ku Persan dawî li serweriya Babîlan anî ew jî rizgar dibin. Ev rewş jî dişibe rewşa Cihûyên li Berlînê ku kengî artêşa Sovyetê ketibû Berlînê Cihûyên li wir sax mabûn rizgar bûbûn. Jixwe gelek çîrokên wan ên bi vî rengî hene. Di xwe li hevrakişandina Pers-Grekan de dîsa du partiyên hevkar çêdibin: Sadûkî û Ferisî. Paşê berxwedana li hemberî Romayê, nefîkirina yekemîn û duyemîn (B.Z. û P.Z. salên 70î) destpê dikin; pêşî Misr û Anatolya, paşê li gorî rêzê li tevahiya deverên şaristaniyan belav dibin. Pers, Grek û di dorê de Roma heye.

Xilaskar û têkoşer Îsa derdikeve. Wî li çarmîxê dixin. Ji bo proleterên Romayê destpêka efsaneyekê ye, û dibe destpêka derketina dînê duyemîn ê Brahîmî. Serhatiya bi bela ya qebîleya piçûk a Îbraniyan bi şaristaniya Greko-Romen û Ewrûpayê re dewam bike. Ji beşekî mezin ê pêşengên xwe re gotinên nebî û rabbî bi maneya qasidê xwedê û efendî bi kar tînin. Bi vî awayî şecereyeke dirêj a pêxemberan didin destpêkirin. Îsa û Muhammed dibin pêxemberên dawî. Lê Mûsevî van pêxemberan qebûl nakin. Nakokiyên dînî bi pevçûnên siyasî dewam dikin. Dema nivîskaran bêhtir piştî serweriya Romayê dest pê dike. Heta roja me ya îro herî kêr bi qasî nifşên pêxemberan rêûresmeke xurt a nifşê nivîskar-rewşenbîran jî dewam dike. Gava berê ya piçûk a bazirganiyê, her çû di derketina kapîtalîzmê û serweriya finans-kapîtal a roja me ya îro de rola sereke lîst û dilîze. Hejmara wan kêr e, lê bi qasî împaratoriyan bandora wan li ser dîroka şaristaniyê ya dinyayê heye. Mijara qebîleya Îbraniyan divê herî kêr bi qasî şaristaniyan bi nazenîni hûr bê kolan. Mîna ku di mijarên zanist, qanûn û pereyan de împarator bin. Heman rola wan bi qasî di dîrokê de îro jî bi aliyên xwe yên balkêş hemûyan dewam dike. Çîroka min a şexsî jî hinekî dişibe ya vê qebîleyê. Ez jî mîna Brahîm ji Serûç a Ûrfayê derketim. Têkoşeriya me mîna Îsa bi alîkariya qralên sîstemê di çarmîxeke cuda de dewam dike. Qralên sîstemê ji bo Îsa qral Yehûda bû, ji bo min jî hevkarîya MOSSAD-DYE ye.

Pirsgirêkeke din jî êrîşên ji bakur ên Skîtan e. Van êrîşên ku di salên 800î B.Z. de xwe nîşan dan, ji qebîleyên bi koka xwe Qafqasî hatin. Ev qebîleyên ku ji nava Ewrûpayê heta hundirê Asyayê, ji deştên başûrê Rûsyayê heta Mezopotamyayê li her deverê belav bûn, ji ber ku ji çandê zêdetir bi hêza xwe radibûn li dawiya xwe zêde şop nehiştin. Lê belê weke qebîleya Îbraniyan di damezrandin û hilweşandina gelek împaratoriyan de rola wan heye. Mirov fêhm dike ku weke eskerên xizmetê dikin û jinên qesran rol lîstine. Ev rol heta împaratoriya Osmanî û heta Komara Tirkîyê jî dewam dike. Lê diyar e bi qasî Îbraniyan nikarîbûne xwe biparêzin. Weke renekî nijadî tehm û renekî didin çandan û dikarin rê li xweşikbûnê vekin. Dibe ku helwesteke wan a egîdane jî hebe. Di civaka şaristaniya nifşê yekemîn de yek ji mijara divê baş were hûrkolan mijara Skîtan û yên weke wan in.

Di pêkhatina sîstemên dîrokî de mirov dikare têgîna navend-hawîrdorê weke feraziyeyekê bi kar bîne. Wexta mijar navenda şaristaniyan be, pirsra li hawîrdorê çi diqewime girîng dibe. Di dîrokê de wexta cara

pêşî navendên şaristaniya Sumer, Misr û Çînê çêbûn, ji bo Sumer û Misriyan hêzên hawîrdorê qebîleyên Semîtîk Aramît û Apîrû bûn; ji bo Çîniyan jî proto-Tirk Hûn bûn; ji bo Romayîyan jî Got bûn. Ev eşîrên ji qonaxa barbariyê bihurîne, kengî serekên wan hîn bûn sîlehên şaristaniyê bi kar bînin û bi dest bixin, timî şerekî mîna yê gerîlla yê 'êrîş bike û xwe biparêze' meşandine. Çarenûsa wan ew e ku yan di nava şaristaniyên serdest de bihelin, yan jî şaristaniyeke bi heman rengî li hawîrdorê ava bikin. Mînak Amorîtan hingî êrîş birin ser Aqadan ew jî bûn xanedan û dewlet ava kirin. Îbranî jî bi awayê ji Misriyan hîn bûbûn qraliyeta xwe ya serbixwe ava kirin. Yek ji tevgera herî bi hêz a hawîrdorê ku dîrokê nas kir, Hûn bûn, lê hem li Çînê, hem li Ewrûpayê û heta li Îranê nikarîbûn xwe ji helandinê xilas bikin. Serekên wan ên qebîleyan bi giştî li navenda çanda şaristaniyan weke şefên rêveber man û heliyan, ezbetên qebîlê yên xizan jî demeke dirêj marjînal jiyan yan jî heman pozîsyon bi serekên nû yên dîtin ceribandin. Gotan timî êrîş birin ser Romayê û bi vî awayî hîmên mîrtiyên Elman danîn. Carnan jî taca Romayê dan serê xwe. Di dîrokê de mînakeke manedar heye; serekên qebîleyên Moxol û Oxûz ên di nava damezrînerên pêşî yên xanedanên Osmaniyan de cih girtin bi çavên şaristaniya Bîzansê bi tevahî hêzeke hawîrdorê bûn, lê di têkoşîna sedan salan a navend û hawîrdorê de navend bi destxistin û ew êdî hêzeke hawîrdorê nebûn.

Skîtî jî nemaze ji bo navendên şaristaniyê yên nifşa yekemîn, bi giştî weke hêza bakur û bi taybetî û giranî jî weke hêza Qefkasan a hawîrdorê rol lîstine. Kengî şaristanî nas kirin û bi sîlehên wan xwe bi sîleh kirin bûn hêzeke dijwar a êrîşê. Tê texmînkirin ku di navbera salên 800-500 B.Z. de gelekî çalak bûne. Tevî ku weke eskerên bi peran û weke xizmetkarên qesrê gelekî rol lîstine jî nikarîbûne ji bo xwe navendên şaristaniyê yên girîng damezrînin, û piraniya wan di dawiyê de nikarîbûne xwe ji helandinê xilas bikin.

b- Di çanda Çîn, Hind û Çermesoran de pêşketin

Çandên Çîn, Hind û Çemesorên Emerîkayê sîstemên şaristaniyê yên xweser in. Eger em bi kurtî çav li pêşketinên di van çandên xweser de bigerînin, bawer dikim ku em ê gelekî ji wan hîn bibin.

Weke berê jî me behsa Çînê kiribû; bi dawîbûna dema qeşayî ya dawî re komên mirovan ji Başûr-Rojhilatê Sibîryayê ji salên 10.000 B.Z. ve ber bi başûr ve belav bûn. Li vê herêma ku komên mirovan bi cih bûn jêre Çîn tê gotin. Erdên bi bereket ên li keviyên çeman û deryayê, rengîniya nebatan û celebên zêde yên heywanan hem ji bo çanda neolîtîkê û hem jî ji bo şaristaniya bajaran şert û mercên baş pêşkêş dikin. Em di salên 4000î B.Z. de şoreşeke neolîtîk a Çînê dibînin. Di vir de pirs girîng ew e ku gelo ev şoreşa çanda neolîtîk çiqas xweser e, çi qas jî di encama belavbûna çanda Aryenîk de bi tesîr bûye. Çanda neolîtîk a Aryen berî ya Çînê bi şeş hezar salan çêbûye, lewra em difikirin ku çanda Aryen bandora xwe li Çînê kiribe. Hînê jî gelekî girîng e ku çanda Aryen çiqasî diyarker e. Dîrok nîşan dide ku şoreşên mezin ên çandî bi hêsanî pêk nayên û ji bo vê yekê şert û mercên xweser û demdirêj divên. Li gorî texmîna min sosyalîzm û kapîtalîzma Çînê ya îro çiqasî orjînal û navmalî ne, şaristanî û neolîtîka Çînê jî ewqasî xweser in, û mohra navmalî li wan heye. Bila şaş neyê fêhmkirin, ez hîç guman nakim ku kapîtalîzma herî zêde tê gotin navmalî û millî ye, ji derve hatiye. Ji bo Çînê jî ev xusûs welê ye. Em dikarin şîrove bikin ku neolîtîka Çînê paşê li Vîetnam û li nîvgirava Hindûçînê, li giravên Îndonezya û Japonyayê, û nîvgirava Koryayê belav bû ku em dikarin bibêjin ev bûyer hemû berî 4000 salan B.Z. neqewimîne. Ji bo şaristaniya koledar a Çînê salên li derdora 1500î B.Z. weke destpêkê têne qebûlkirin. Ez dikarim bibêjim ku di vê demê de împaratoriya mezin a pêşî ya navendî hat avakirin. Bi gelek muqedesatan barkirî bû û mîna Ûrûka Çînê

bû. Em di salên 1000î B.Z. de mîna Sumer û Misriyan, dibînin ku piştî damezrandinê belav û berfireh dibe. Di vê dema duyemîn de gelek dewletên bajarên têne avakirin û mîna Sumeran a di dema Ûr de gelek bajar di nav rikberiyekê de ne, û ji bo vê yekê şer diqewimin. Di dema sêyemîn de (B.Z. 250-P.Z. 250) xanedaniyên navendî ji nû ve bi hêz dibin. Di qonaxa feodaliyê de giraniya xanedaniyên navendî zêde dibe. Mumkîn e ku xwecihî yan jî biyanî bin. Ev xanedaniyên navendî heta serê salên bîstî jî bi awayekî hişk hebûna xwe dewam kirin. Di vê demê de em dibînin ku şaristaniya Çînê ji salên 500î P.Z. li Hindûçîn, giravên Japonyayê û li Asya Navîn di nava Moxol û Proto-Tirkan de belav dibe.

Ji vedîtina xweda ya mîna rahibên Sumeran wêdetir, di çanda Çînê de şîroveya gerdûnê ya zanyaran balkêş e. Şîrove û têgihîştina wan a li xweza û gerdûnê hînê zêdetir zanistî ye. Gerdûnê weke hebûneke zindî difikirin. Mirov dikare ji ravekirina wan a enerjîyê hîn bibe. Mirov bi giştî ji manewiyata Çînê re dikare bibêje; 'Taoîzm'. Mirov dikare navê zanyartî jî lê bike. Konfuçyûs ê di salên 500î B.Z. de jiya, bêhtir hewl dide rêzik û exlaqê nîzama bajar û dewleta şareza bike têgîn. Bawer dike ku rêvebirina civaka dewletê ji qanûnên fermî zêdetir divê xwe bispêre pîvanên exlaqî yên tekûz û vê têgihîştinê pêşde dibe. Di dema Zerdeşt û Sokrates de jiya û bi qasî wan li civaka şareza ya di navê de bandor kir. Ev hersê zanyarên mezin zêdetir behsa exlaqê mezin û fazîletê dikin. Ew zanyar û parêzvanên exlaqê mezin in.

Çîniyan di şaristaniya maddî de gelek gavên girîng avêtin. Di warê pêşketina îndustriyel de gelekî berî Rojava pêşketibûn. Wan barûd, kaxiz û çapxane dîtin. Di bazirganiyê de li seriyê din yê li rojhilat cih digirin û ji vê derê jî rêya dîrokî Rêya Hevrişim destpê dike. Di sedsalên destpêkê yên B.Z. û P.Z. de têkiliyên xwe bi şaristanyên Rojhilata Naverast re zêde ne. Di nivê sedsala 19. de li kapîtalîzmê vedibe. Di roja me ya îro de weke dêwekî mezin dibe û meraq tê kirin ka wê weke Levîathanekî nû çî bike û çawa tevbigere.

Em li Hindistanê pêşketineke neolîtîk a demdirêj a xwecihî dibînin. Tê texmînkirin ku berî têkiliyên wan ên pêşî bi Aryenan re weke Pigmeyên reş ên dema klanên destpêkê jiyane. Ketina Aryenan a pêşî ya Hindistanê di salên 2000-1500î B.Z. de ye. Şoreşa neolîtîk bi vê ketinê re têkildar e. Ji vê şoreşê re û ji şoreşa şaristanyê ya di salên 1000î B.Z. de yê pêşengtî kirin weke di dema Sumeran de li vir jî dîsa rahib bûn. Ji vê tebeyê re herweha weke ku bi nav û deng bûn tê gotin Rahibên Brahman. Pirtûkên wan ên pîroz ên bingehîn Vedayên ku ji salên 1500î B.Z. mayî ne. Veda bi awayekî weke versiyona Hindî ya Pirtûka Pîroz a Îbraniyan e. Lê belê gelekî dirêj û tevlihev e. Li ser hîmê xwedayetiya çawa tebeqeya rahiban tê avakirin bi çîrokbêjîyê tê gotin. Xemsariyê nakin, her weha wê dikin destanek. Dibin hîmê rejîma kast ê. Xwediyên hêza eskerî-siyasî 'Raca' di salên 1000î B.Z. de diyar dibin. Bi Brahmanan re dikevin nava şerekî dijwar. Di encamê de weke li cem gelek şaristaniyan hatiye dîtin herdu jî dibin xwediyên nû yên dewletê. Dibin hêza duyemîn a kastê. Weke li Çînê li Hindistanê jî devê derya û çeman ji cotkariyê re baş in. Bajar zêdetir di salên 1000î B.Z. de pîrr dibin, paşê perestgeh û qesrên mezin xwe nîşan didin. Cotkarî gelekî pêşketiye û ji lewra cotkar û pîşesaz tebeqeya sêyemîn a kastê pêk tînin. Di tebeqeya herî jêr de Parya hene ku bi çavekî ji heywanan jî xirabtir li wan dinêrin. Destdana wan û bi wan bûn jî guneh tê hesibandin.

Hindî teolojiyê gelekî rengîn çêdikin. Bi qasî xwedayên mezin, gelek hebûnên xwedayî yên neyên jimartin jî li hev çêdikin. Ya rastî gelek bandorên hûr ên Sumeran xuya dikin. Rengên wan ên mejiyê mirovan tevlihev dikin ji kêmasiya qabîliyeta wan a sentêzê ye, û ji ber ku çavkaniya wan derve ye.

Weke ku di tevahiya şaristaniyên girîng de tê dîtin (li Çînê Konfuçyûs,⁶² li cem Grekan Sokrates,⁶³ li cem Medan jî Zerdeşt) di salên 500î B.Z. de li Hindistanê jî reformkerê mezin ê dîn Bûda derdikeve û di jî. Bûda xwe naspêre xwedayan, bi reforma xwe ya dispêre exlaq navdar e. Êş û elemên di civakê û xwezayê de dibîne û dixwaze vê bi têgihîştineke metafizîk bidebirîne. Bûdîzm têgihîştin û doktrîneke ji şaristaniyê nerazî û xwedî karekereke hawîrdorparêz e. Li Çîn, Hindûçîn û Japonyayê zemînê belavbûnê dibîne. Têgihîştinek e ku divê mirov ji alî metafizîka exlaq ve bi girîngî li ser rawest e. Doktrîneke xwedî tevgerêke bi hêz e, rejîma li xwe guhdarîkirin, kontrolkirin û islahkirinê ye. Wekî din reformkeriya xwedî ya bi navê 'Krîşna' heye. Li dijî kulta Zeûs (zêdetir qonaxa destpêkê ya qraltiyê sembolîze dike) dişibe kulta Dionysos. Di Bûdîzmê de bandorên xurt ên çanda neolîtîkê hene. Bi jiyana çiyê, geroktî û çîrokên eşqê yên alayên jinên azad barkiriye. Ya rastî, têgihîştineke exlaqî ye ku qîmet û buhayekî mezin dide xwesteka ji bo jiyana azad. Di heman demê de li beramberî xwedaparêziya Hindan a li dijî metafizîkiya zêde ya bi meyla materyalist barkirî, cihêbûna mezin û zêde ya jiyanan û aloziya civakî nîşan dide.

Şaristaniya Hindê piştî dagirkeriya Pers û Skender navendî dibe. Racayên li kesî guhdarî nakin û zêde bûne di salên 300î B.Z. de împarator Maşoka wan cara pêşî bi awayekî esasî navendî dike. Dişibe têtikiliya împaratoriya navendî ya Pers-Med bi reformkeriya dîn a Zerdeşt, Maşoka yê reforma dîn a Bûda qebûl kiriye jî di vê hewldana xwe de bi ser dikeve. Lê paşê bi qasî Çînê nikare serketina xwe dewam bike. Jiyana aloz û beredayî ya racayên Hindistanê hebûna xwe dewam kir. Di salên 1000î P.Z. de ji aliyê dewletên Misilman ve hat dagirkirin. Di serê salên 1500î P.Z. de ji aliyê împaratoriyan misilman ên bi koka Moxol careke din li rêveberiyê navendî vedigere. Pêşketineke şaristaniyê ya berçav çêdibe. Belavbûna dewam dike. Ji salên 1500î û pêve ketina nava wê ya xwe dispêre kapîtalîzmê di nivê sedsala 19. de bi mêtîngeriya kapîtalîzma Ingilîzan ket qonaxeke nû. Piştî Şerê Cîhanê yê Duyemîn bû dewleteke serbixwe. Herçend ji du seriyên xwe yê bakur-rojhilat û bakur-rojava du deverên bi navê Pakistan û Bangladeşê ji dest bide jî ji qûntarên Hîmalayan bi çem û peravên tevahiya nîvgiravê zevt dike, îro jî tevî aloziyên xwe gişan neçar e dewlemendiya xwe ya çandî bi şaristaniya kapîtalîst biteamîne û dewam bike. Di rewşeke tijî pêkhatinên bi nakok û kaotîk de dînen rengareng, ji huner û exlaqê bigirin heta pêkhatinên polîtîk û zimanên cihê, wexta bi demokrasiyê jî hevdu nas bikin, heye ku ji cinawirekî pirrserî veguhere Levîathanekî xurt û bi qasî Çînê jî meraqa wê tê kirin ka ev cinawir ê bandoreke çawa li dinyayê bike.

Japonya, Endonezya, Vîetnam, Korya û welatên din ên mîna wan bi koka xwe ji çanda sereke ya Çînê tîn, pêşketinên wan jî bi heman karakter û awayî ye. Di rewşeke welê de ne ku pêşketina şaristaniya sereke dişopînin û wê belav dikin. Ji bo mijara me ev yek ne hewceyî bi lêkolîneke cihê ye.

Belavbûna şaristaniyê li parzemîna Emerîkayê xwedî du qonax e. Tê texmînkirin ku di qonaxa yekemîn de komên Çermosor di salên 7000î B.Z. de di tengava Beringenê re pêşî li Bakur, paşê jî li Başûrê Emerîkayê belav bûne. Tevî ku di vî warî de şîroveyan cihê yên dîrokî hene jî ya herî aqilane belavbûna piştî dema

⁶² Konfuçyûs: B.Z. di salên 551'ê de li Çînê li gundê Tsûyê tê dinê. Di sedsala wî de koletî gihîştîye astekê mirov nikarin xwe lê ragirin. Exlaqê civakî têra xwe riziyayî û dejenere bûye. Ji lewra Konfuçyus bi qasî sêzdeh salan ji gundê xwe derdikeve, digere û heta fikrên wî distewin. Di sala 479 B.Z. de wefat kir.

⁶³ Sokrates: Zanyarekî Yewnanî ye. Di navbera salên 469-399 B.Z. de jiyaye. Sokrates bi dijwarî sofist û demagogan rexne dike û ji bo rêvebirina dewletê bawer dike ku divê mirovên bi exlaqên bêne gihandin. Sokrates bi têgihîştina xwe ya navdar 'xwe nas bike' rabûye û rêveberên dewletê ji ber vê lê hatine xezabê. Bi bahaneya ku exlaqê ciwanan xira dike cezayê darvekirinê lê dibirrin. Herçend şagirtên wî revê jêre pêşniyar dikin jî ew jehrê dixwe û darvekirinê bi destê xwe pêk tîne. Herçend Sokrates belgeyên nivîskî zêde li pey xwe nehiştibe jî şagirtên wî nexasim Platon fikrên mamosteyê xwe bi xebatên xwe belav kirine.

qaşayî ye. Ew jî di vê demê de çêbûye. Tê texmînkirin ku di salên 3000î B.Z. de gavavêtine şoreşa neolîtîkê û di salên 500 P.Z. de jî gavavêtine şaristaniyê. Li Rojhilat ango Başûrê Emerîkayê ji Meksîkayê heta Şîliyê şaristaniyên pêşî yên bi navê Aztek, Maya û Înkayan pêk hatin. Ev şaristaniyên ku dişibin şaristaniya Ûrûk a di demên pêşî yên Sumeran de, hînê nikarîbûn bajarên mezin ava bikin û hejmarên wan zêde bikin tefiyan. Tê texmînkirin ku di vê yekê de zêdetir şert û mercên cografîk û rewşa av, bahewayê bi tesîr bûye. Kengî Ewrûpî gihîştin parzemîna Emerîkayê jî hebûna xwe hînê bi awayekî tefiyayî be jî dewam dikirin. Bermahiyên perestgeh û avahiyên bajarên wan ên xurt balê dikişînin. Eger li parzemînê bi tevahî belav bûbûna belkî derfet û îmkanê xwe gihandina qonaxeke hînê jorê bi dest xista. Belkî gelek navend ava bikira û bigihîştin sîstemeke navendî. Di van hewldanên avakirina şaristaniyan de mirov beriya her tiştî giraniya rahiban dibîne. Ji lewra mirov dikare ji van şaristaniyan re bibêje; şaristaniyên rahiban. Çawa ku di gelek şaristaniyan de mirovan ji xwedê re dikin qurban, di vê şaristaniyê de jî qurbankirina ciwanan xeternak e. Tevî ku hin îşaretên wan ên dişibin nivîsê hene jî nivîsê pêş neketiye. Di warê salnameyê de têgihîştina wan xurt e. Hin cureyên nebat û heywanan diyarî şaristaniya giştî kirine. Bakurê Emerîkayê di vê demê de negihîştîye şaristaniyê û nas nekiriye.

Li parzemîna Emerîkayê şaristaniya mezin bi awayekî esasî di sedsala 16'an P.Z. de bi tevgerên keşfê, dagirkerî û mêtîngeriye destpêkir. Di sedsala 19'an de weke şaristaniya kapîtalîzmê ya nû kapîtalîzm bi dewletên netewe qaşo dabeşî welatên serbixwe bû, li Bakurê Emerîkayê DYE'yê hat damezrandin, tevî sîstema şaristaniya dinyayê bû û pêre bû yek. Ji ber ku DYE'yê berê ti şaristanî nas nekiribûn pirr bi lez kapîtalîzm xist hinavê xwe û pêre bû yek. Piştî Şerê Cîhanê yê Duyemîn DYE'yê weke hêza hegemon a sîstemê gav avêt û hebûna xwe dewam kir. Li dijî şaristaniya kapîtalîst a Başûrê Emerîkayê, Ewrûpa û DYE'yê, gera li modeleke nû ya welatên weke Kuba, Venezûella û Bolîvyayê di roja me ya îro de jî bi heyecan dewam dike.

Leviathanê dêw ê roja me ya îro Ewrûpa di dema yekemîn de ya para wê dikeve ew e ku çanda neolîtîkê bi sazî bike. Dema belavbûna Împaratoriya Romayê di salên 100î P.Z. de ji bilî çend eskergehên Romayan navê şaristaniya Ewrûpayê jî tinebû. Skît, Hûn, Got, Kelt, Nordîk û hînê gelek qebîleyên din ên bi koçberî tî û şer dikin hene. Tevî pêşketina gund û cotkariyê ji kanên madenê pirr kêm be jî madenê tê derxistin û bazirganiya wê tê kirin. Em çanda Yewnan û Romayê ji vê pêvajoyê cihê digirin. Em ê tenê du seriyên rojava yên xwe digihînin şaristaniya Rojhilata Naverast bi sernavekî nû analîz bikin.

Ji wexta mirov dest bi meşê kir, di destê wî de amûr li qût û zad geriya, ji sembolan gihîşt zimanê bi deng li herêmên çanda bi kok a Efrîkayê dilsoziya bi çanda bi kok a demdirêj re hînê dewam dike. Wexta şaristaniya Misrê ji Sûdanê wêdetir nedihat naskirin, di serdema destpêkê de şaristaniya Xirîstaniyê tenê li guhereke Hebeşîstanê xwe girtibû, Erebên Semîtîk ên bi şaristaniya Îslamê gavên mezin avêtin bakurê parzemînê dagirkirin û kirin îslamî, di sedsala 19'an de ji her alî ve ji aliyê şaristaniya kapîtalîst a Ewrûpayê ve dor lê hat girtin. Efrîkaya ku şaristaniyan ji ber bunya xwe ya hundirîn bi zehmetî qebûl dike di roja me ya îro de bi sedema kaosa heyî, hebûna çandên cihê û qonaxên cihê yên şaristaniyan bi temamî bûye mîna şorbê yan jî çeqilmast. Bi fikar, bi meraq û bi hêvî çawa hinekî çav li ser Rojhilata Naverast û mînaka Başûrê Emerîkayê be, bi heman awayî jî çav li ser Efrîkayê ye ka gelo bi şaristanî yan jî modernîteyekê, bi jiyaneke azad re çawa dikare bibe yek.

c- Şaristaniya Bi Koka xwe Greko-Romen û Pirsigirêkên Wê Yên ê Belavbûnê

Em wexta belavbûna şaristaniya bi koka xwe Misr û Sumerê bi hev re lêbikolin divê kes loma neke. Herdu jî şaristanyên kok têne pejirandin. Di dîroka mirovatîyê de cara pêşî bi awayekî bandorê li hev bikin derketine û pêşketine. Di dema belavbûnê de jî ji nêz ve bandorê li hev dikin. Sedema yekîtiya wan ew e ku herdu jî weke kok ji Rojhilata Naverast in. Ji ber xisletên karakterîstîk ên herêmê hînê ji dema derketinê di zikhev de mezin dibin. Me dît herdu jî di vedîtînen pêşî de xwedî rol in. Kes nikare înkare bike ku belavbûnên piştî herdu şaristaniyan bi şêwe û naverokên wan pêk nehatine. Bi tevahî yek bi yek wekhev nebin jî di warê kokê de yek in. Bêyî Sumer û Misrê em nikarin ti şaristanyeke din têra xwe analîz bikin, em bikin jî wê kêmbimîne. Weke ku di şaristaniya kapîtalîzmê de, modela şaristaniya koledar a pêşî ya esas li cem Sumeran e, û di rêza duyemîn de çawa di mînakê Misrê de tê dîtin bi guhertînen gelekî hindik dubare û belav dibe. Ka çi hikmet e, civaknas û dîroknas bêyî vê têkiliya nazik deynin şîroveyan xwe her dubare dikin. Em jî ji bo van têgihiştînen klîşe hilweşînin bi îsrar ve nuqteyê destnîşan dikin.

Di belavbûna vê modela pêşî de zehmetiyên em bi wan re rûbirû dibin me anîn ziman. Ya yekemîn ew e ku asta bandora Sumer û Misrê li hev kiriye. Ev mijarek e ku divê were rohnîkirin. Ya duyemîn, şaristaniya Med-Persan e ku şaristanyek e, cara pêşî li derveyî Mezopotamyayê ava bûye, û gelo divê em wê weke şaristanyeke cihê ya bi kok bihesibînin an na. Tê zanîn ku gelek kategoriyên xwe yên bingehîn ji Sumeran û dewamên wê Babîl, Asûr û Ûrartûyan girtine. Lê bi dîrokê sabit e ku reformên mezin kirine. Şoreşa exlaqî ya Zerdestî ku nêzî exlaqê azadiyê ye, sîstema navend-eyaletan, û nîzama wan a artêşê ji wan reforman ên sereke ne. Lewma em neçar man weke xelegeke cuda û girîng di navbera şaristaniya Greko-Romen û şaristaniya Misr-Sumerê de şîrove bikin. Bi têgihiştîneke rast a dîrokî, ev cudatî û girîngî di çareserkirina meseleyên qonaxên şaristaniyan de roleke kilît dilîzin. Naxwe em nikarin şaristaniya Greko-Romen rast analîz bikin yan jî em ê bi xisletên mûcîzevî îfade bikin û bi şîroveyan nezanistî em ê mijarê tevlihevî bikin.

Ya sêyemîn, pirsên der barê koka şaristaniya Çîn û Hindistanê de ne. Me destnîşan kir ku divê xweserîya van şaristaniyan bi pareke îhtiyatî li ber çav were girtin. Nêzîkbûneke bi vî rengî wê firsendê bide me ji bo em karibin cudatî û wekhevîyên di navbera şaristaniyan de rast şîrove bikin.

Şaristanyên Başûrê Emerîkayê weke ku têne gotin xweser bin, dîsa şaristanyên Harappa û Mohanjadaro jî xweser bin, şîroveya herî rast ew e ku mirov bibêje; hînê qonaxa bajarên pêşî yanî şeweyê Ûrukê nebihurandine û vemirîne. Divê em bînin ziman ku li Efrîka, Ewrûpa (Greko-Romen ne têde) û heta Awûstûralyayê di gelek belavbûnên piştî de şaristanî pêş ketiye, Emerîka jî di navê de weke esas li ser hîmê kapîtalîzmê bûye xwedî şaristanî, şaristaniya Îslamî jî berê û di vê qonaxê de jî di şaristaniya van herêman de rol lîstîye. Bi vê kurtepêşekê em niha dikarin şaristaniya Greko-Romen rast bi nav bikin û belavbûna wê baştir şîrove bikin.

Bêguman şaristaniya Greko-Romen ji mînakê Med-Persê gelekî li pêş xwedî xweseriyekê ye. Lê mirov belavbûna berfireh a şaristanyên piştî Sumer û Misrê yên Asûr, Mîtanî, Hîtî, Ûrartû û Med-Persan li ber çavan negire û xisletên wan ên karakterîstîk nehesibîne, û îddîa bike ku vê xweseriyê hema di nava şertên nîvgiravê de zîl daye û derketiye, ev yekê ji korfêhmiyê dîrokî û berevajîkirinê bêhtir tiştek nebe. Vedîtînen di destê me de hemû, kategoriyên zêhnîyetê, pêşketinên dînî, exlaqî, felsefî, hunerî, polîtîk, aborî û zanistî tev di pêvajoyên derketin, pêşketin, şer û nakokiyên şaristanyên navbihurî de pêk hatine. Ji pêvajoya bi sazîbûna civaka neolîtîk ji wan re mîrateyê mezin maye. Me hewl da em çîroka vê bibêjin.

Nemaze jî desteserkirin, dizî, piştperdekirin û hewldanên vedîtina rewakirinê ya beşê rêveberan me piştguh nekir û em ji nedîtî ve nehatin.

Rohnîbûn û zanista Ewrûpayê demeke dirêj mîna ku haya wê ji vê rastiyê nebe xwe nîşan da. Kokên xwe gihandin Ronesansa xwe dispêre çanda Yewnan û Romayê, lê bi israr anî ziman ku pirraniya vedîtanên wê ne. Ji lewra jî ji binavkirina şaş a şaristaniya Greko-Romen jî berpirsîyar e.

Dîroka Herodot⁶⁴ bi tenê jî were xwendin, zehmet nîne ku mirov bi giranî çavkaniya çanda Yewnan keşif bike. Bi tevahî belgeyên dîrokî yên di dest de hene nîşan didin ku ji salên 5000î B.Z. ve çand û zimanê Hind-Ewrûpî (Aryen) ketiye nîvgirava Grek û şoreşa neolîtîkê pêk hatiye. Ji bo xwendineke rast a dîrokê girîng e mirov çavkaniya vê qonaxê ji nedîtî ve neyê. Em dikarin şîrove bikin ku ji salên 1800î B.Z. pêlên koçberiyê yên nû vedîtînan şaristaniyê bi xwe re belavkirine. Cara pêşî di salên 1400î B.Z. de bajarên mîna yên Êrûkê ava dikin. Ev qonax û pêvajoyê ji sê aliyan ve destekê û modelê digire. Bi giranî ketiye bin bandora Hîtîtan. Hîtîtan van herêman bi navê Ahîyeva bi belge dikin. Di ser Troyayê re ji salên 3000î B.Z. bi herêmê re çûnûhatineke bazirganiyê dest pê dike. Troya ji bo nîvgiravê di wê demê de (B.Z. 3000-1200) xwedî rola bajarekî gelekî girîng dilîze. Ji lewra yek ji hedefên wan ê sereke ye. Hîtîtan hem ji aliyê îdeolojîk ango xweda, wêje û zanistê ve, hem jî ji aliyê materyal ve ango bi tevahî alavên bazirganiyê yên weke dîzik, berhemên tevnê û tiştên madenî, têra xwe pêşkêşî bazarê dikin. Di barkirin û destguhertina şaristaniyê de bi roleke girîng radibin. Fenîkeyî nexasim hunerê deryayê û alfabeya Fenîkî hîn dikin. Li gorî modela Rojhilata Naverast bajarên bazirganiyê ava dikin. Ji sedî sed pêşengiyê dikin. Misrî hem yekser hem jî di çarçoveya koloniyên de (şaristaniya bi tenê ya xweser a Misrê bandor lê kiriye) bi rêya şaristaniya Girîtan bandorê dikin. Her cure vedîtînan şaristaniya Rojhilata Naverast bi van çar rêyan ji salên 2000î heta 600î B.Z. timî şaristaniya Greko-Romen xwedî dikin. Herî dawî Solon, Pîsagor û Thales di sedsalên 7. û 6. B.Z. de li nava nîzam, dibistan û qesrên Misr, Babil û Med-Persan digerin, pergala pîvan û dersên wan hîn dibin û vedigerin nîvgiravê.

Piştî ku Troya⁶⁵ di salên 1200î B.Z. de ket, peravên Rojavayê Egeyê ji aliyê qebîleyên Îon, Aîol û Dor ên ji nîvgiravê hatin, hat dagirkirin. Em hatina van qebîleyan dikarin bi salên 1000î yên B.Z. bidin destpêkirin. Misrî xwediyên van êrîşan weke qewmên deryayê bi nav dikin û ev êrîşên pêşî bi ketina Troyayê ve têkildar in, û heta Rojhilatê Derya Reş û Misrê diçin. Ev komên giravên Egeyê tijî dikin ji bo şaristaniyên Troya û Hîtîtan weke 'barbaran' e. Qada wan a şaristaniyê welatê Hîtîtan û qraliyeta piçûk a Troyayê ye. Barbar kengî demeke dirêj di nava çanda xwecihî ya şareza de bimînin dikarin şareza bibin. Jixwe wisa jî dibe û piştî demeke dirêj çî li nîvgiravê û çî jî li girava Egeyê û peravên wê ji salên 700î B.Z. dest bi bajarvaniyê dikin. Homeros behsa qehremaniyên şer ên ji vê dema dirêj a bi cihbûnê dike, nemaze bûyerên li dora Troyayê diqewimin dike destan. Odysseia jî çîrokên bi cihbûna giravê ne. Rast e, bajarvaniya li peravên Egeyê heta astekê xwedî xisletên orjînal e. Mîrateya pirrçand a hemta û dewlemend, erdên ji aliyê nebat û heywanan têrûtijî, hêz û îmkân da wan ku vê sentêza bêhemkûf di nasnameya avakirina bajaran de nîşan bidin. Di warê veguherandina faktorên hem îdeolojîk û hem jî maddî yên Rojhilata Naverast de, hinekî jî bi cewherên nû û bi veguherîneke girîng a şikil afirîneriya xwe

⁶⁴ Herodot: Dîroknasekî Yewnanî ye. Di sedsala pêncan B.Z. de jiyaye. Weke sernamosteyê dîrokê tê qebûlîkirin. Der barê dîroka Med û Yewnan de agahiyên girîng dide. Nexasim di çarçoveya dîroka Medan de agahiyên girîng li ser jiyana rojhilat dide.

⁶⁵ Troya: Dewleteke site ya Yewnan a berê ye. Li gorî erdkolanan diyar dibe ku di nava sînorên bajarê Çanakaleya îro de ye. Bajarê Troya ber bi salên 2000î B.Z. de tê avakirin.

ya mezin di warê sentêzkirinê de nîşan didin. Mirov dikare bibêje; keşif û vedîtinên di dema neolîtîkê yên salên 6000-4000î B.Z. de û bi qasî keşif û vedîtinên di dema Sumer, Misr, Hîtît, Ûrartû û Med-Persan alîkarî û kêrhatina xwe ya dîrokî jî li vê rastiye zêde dikin. Pêngava çandî ya mezin a duyemîn an jî ya sêyemîn bi cih tînin.

Li vir yek ji pirsên girîng jî ew e ka di dîrokê de yek ji pêngava girîng a rohnîbûnê navenda wê li ku ye. Avakirina bajarê pêşî salên 1400î B.Z. mayînde nebû, pêvajoya paşê jî di tariyê de maye, wexta mirov tenê hin koloniyên bazirganiyê yên Fenîkiyan li ber çav bigire, mirov ê bibîne ku nîvgirava Grek heta salên 700î B.Z. ti şaristanî nehewandine. Şerên qebîleyan hene. Yên mîna Akayan nav û dengê wan hene, nexasim timî di ser Egeyê re êrîşan dibin ser herêmên şaristaniyê yên Anatolyayê. Ji sedî sed diyar e ku hînê di qonaxa barbariyê de ne. Yê li ser wan jî ji qralekî wêdetir (ji bo qral divê bajar hebe) di rewşa serek qebîleyekî de ye. Herçend em di salên 600î B.Z. de mezinbûna Athenayê (Atîna) dibînin jî di wê astê de nîne ku bibe navendeke şaristaniyê. Bi tevahî îhtîmal îşaret bi bajarên qebîleyên li peravên Egeyê dikin ku wan roleke navendî lîstîye. Di serî de Homeros, Heft Zanyar, Thales, Herakleitos, Parmenios, Demokritos û Phitagoras kesên navdar hemû ji peravên Rojavayê Egeyê derdikevin. Li pey hev weke zincîrekê bajar li vir têne avakirin.

Xusûseke din a girîng ew e ku di serî de Apollon⁶⁶ pîrraniya çîrokên derketina xwedayên navdar an koka xwe ji vê herêmê ne, yan jî koka xwe ji herêmên nêz in. Li vê herêmê şaristaniya maddî li gorî nîvgiravê gelekî pêş ketiye. Navendên kehanetê û perestgehên herî navdar dîsa li Rojavayê Egeyê ne. Gelek belgeyên ku hînê mirov dikare pêşkêş bike, nîşan didin ku piştî Hîtîtî, Frîgyayî û Lîdyayîyan an jî di heman demê de bajarên Îon navendên şaristaniya nû ya Egeyê ne. Yên li nîvgiravê dewama wan in. Nuqteya nazik ew e ku di salên 545 B.Z. de Împaratoriya Med-Pers ev der dagirkirin û pêre navenda şaristaniyê bû Atîna. Ji lewra salên 500-400î B.Z. mirov dikare weke serdema Athena ya bi heybet şîrove bike. Weke tê zanîn, berhemên maddî û îdeolojîk ên şaristaniyê yên li peravên Egeyê bar dikin Athenayê. Pîrraniya rewşenbîran diçin wir û hinek ji wan jî xwe diavêjin Başûrê Îtalyayê û hin giravan. Herêm di bin serweriya Persan de hêdî hêdî girîngiya xwe ya berê wenda dike.

Şaristaniya Persan jî bêguman di wê demê de şaristaniyeke bi heybet e. Tenê ji herêma Grekê nagire, gelekî li wir jî zêde dike. Lê piştî ku Egeyê serxwebûna xwe ji dest da, herêmê şensê xwe yê avakirina şaristaniyeke mezin belkî cara pêşî û cara dawî wenda kir. Eger wisa nebûya, bi hêsayî dikarim bibêjim ku wê ji wir heta Anatolyayê şaristaniyeke ji şaristaniyên Sumer, Misr, Hind, Çîn, Hîtît û Persan mezintir bihata avakirin. Belkî jî nîvgiravên Grek û Îtalyayê weke eyaletên pêve girêdayî bimana. Hem ji aliyê naverokê hem jî ji aliyê berfirehbûnê şensê avakirina Împaratoriyeke qat bi qat ji Bîzansê mezintir wenda dikin. Hebûna Persan a li Egeyê hem dawî li wan anî, hem jî nehişt Egeyî pêşengiya sîstemeke mezin a şaristaniyê bikin ku ev yek mafê wan bû. Mirov çiqas li ber bikeve û dilê xwe bişewitînin li cih e. Makedoniyên ev şens di şexsê Skender de ceribandin. Di encamê de ya derket holê pîrr parçebûn, navendek tinebû, gelek navend hebûn û çandeke senteza Rojhilat-Rojava bû. Herçiqas ji vê re dinya çandê ya 'Helen' jî were gotin, ji sentezeke bi serhevkirî û qetqetokî wêdetir tiştêkî din nîne. Ji afirîneriyeke orjînal a rastî gelekî dûr e. Paşê Împaratoriya Romayê vedît hat û ji bilî bibe eyaleteke navend Bergama ti şens neda Egeyê. Ya Persan li rojhilat kir, Romayîyan li rojava dubare kir.

⁶⁶ Apollon: Di mîtolojiya Yewnan de xwedayê huner, muzîk û helbestê ye. Kurê Zeûs û Letoyê ye, û cewiyê Artemîsê ye.

Şaristaniya navenda wê Athena, hem ji aliyê mezinbûna bajaran ve û hem jî ji aliyê zêdebûna hejmara bajaran ve mirov weke şaristaniyeke bi rastî şîrove bike, weke têtîng rast e. Di qada şaristaniyê de ji aliyê îdeolojîk û maddî ve mohra xwe li serdemekê xistiye. Wexta mirov Athenayê dinirxîne, divê weke parzûnkekî şaristaniyên heta niha me navê wan jimartine têde hatibin dawerivandin bibîne û di encamê de tiştêkî nû derketiye holê, qebûl bike. Bi qasî dîroka şaristaniyê bi tevahî destketiyên dîroka çanda neolîtîkê, bi qasî vedîtînen wê yên maddî û îdeolojîk, bandorên xwecihî bi dema nû re dike yek û şoreşeke mezin a şaristaniyê pêk tîne.

Xisleta wê ya mezin a yekemîn ew e ku ji aliyê îdeolojîk ve felsefeyê weke şeweyê bawerî û fikrê ji dînen pûtperest zêdetir qebûl dike. Felsefe dibe sedem ku di warê mane û manedanê de pêngavên gelekî mezin werin avêtin. Tovê tevahiya êkolên felsefî di vê demê de hatine reşandin; tevahiya şeweyên fikrê yên xwedî naveroka îdealîzm, materyalîzm, metafizîk û diyalektîkê mumkîn dibe ku peyda bibin û werin guftûgokirin. Beriya Sokrates 'felsefeya xwezayê' li pêş bû, lê bi Sokrates re 'felsefeya civakê' giraniya xwe çêbû. Bi mezinbûna 'pirsgirêka civakî' re ango zordestî û mêtîngerî di pêşketina van bûyeran de rol digirin. Xusûsek heye divê ez careke din diyar bikim, em wexta 'pirsgirêka civakî' dibêjin ango em dixwazin bibêjin; rêwezincîra bajar-bazirganî-dewlet-rêveberî hatiye avakirin. Her weha bajar weke şaristaniya maddî dihêle ku fikra felsefî ferz bike. Bajar bi xwe qutbûna ji civaka organîk îfade dike. Ji lewra zêhniyeteke ji xwezayê qutbûyî di nava bajêr de bi hêsanî dikare şikil bigire. Malzaroka her cure fikra mucered, metafizîka çor û fikra materyalîst, li ser hîmê bêbextiya bi hawîrdorê re şaristaniya bajêr e.

Hingê mirov dikare bibêje; felsefe ji aliyekî ve di warê fikrê de gavavêtinek e, li aliyê din şewekî fikrê yê xerîbketina bi xwezayê re ye. Sofîstên zanîna felsefî belav dikin bi awayekî mîna rewşenbîrên sedsala 18'an ên Ewrûpayê ne. Bi peran dersê didin zarokên malbatên halê wan xweş. Çawa ku rahiban vedîtînen dîni dikirin û mirovên perestgehan çêdikirin, filozof jî dibistanên xwe bi xwe çêdikin. Mîna ku dêrên (meclîsên) xwe bi xwe ava dikin. Fena dînen pirrxwedayî gelek dibistanên felsefî çêdibin. Ango mirov dikare her dibistanê weke dînekî yan jî selexaneyekê şîrove bike. Ji ber ku di dawiya dawî de dîn jî şeweyekî fikrê ne, mirov dikare wan weke felsefeya şeweyê baweriyê girtiye û bi sazî bûye qebûl bike. Divê mirov cudahiya di nava wan de bi temamî dijberê hevdu fêhm neke. Xwarina îdeolojîk a gelên tên rêvebirin dîn e, ciwan û rewşenbîrên tebeqeya jor jî xwarina wan felsefe ye. Eflatûn⁶⁷ û Arîsto⁶⁸ bi awayekî dixwazin wezîfeya rahiban a avakirina bajêr, parastin û rizgarkirina wî bi riya felsefê serketî bi cih bînin. Jixwe mijûliya bîngêhî a filozofan ew e ka civak û dewleta sîte hîne baştir çawa tê rêvebirin, û beriya her tiştî çawa dikare li ser hîmekî baş bê danîn.

Xisleta duyemîn û girîng a şaristaniya Athenayê ew e ku cara pêşî ji aliyê teorîk û pratîk ve bi girîngî li ser demokrasîyê (cumhûriyet) sekinî ye. Bi awayekî giştî di dîroka şaristaniyê de ev qonaxeke girîng e. Lê ev tenê demokrasîyeke ji bo arîstokrasîyê⁶⁹ ye. Welatîbûna sîteyê pîrr bi sînor qebûl dike, wexta mirov vê li ber çav bigire, belkî ji sedî dehê civakê jî nagire nava xwe. Lê dîsa jî nûbûneke gelekî girîng e. Di çêbûna hunerê polîtîka û felsefeyê de roleke mezin dilîze. Demokrasîyê weke têtîng mijûliya gel bi polîtîkayê ango

⁶⁷ Eflatûn: (B.Z. 428-348) Weke Platon jî tê naskirin. Filozofekî Yewnanî ye. Tevî mamosteyê xwe Sokrates û şagirtê xwe Arîstoteles ji damezrînerên felsefeya Rojava ne. Felsefeya bi giranî li ser etîkê û îdeya mutleq hatiye avakirin. Fikra wan bandoreke mezin hem li Xirîstiyantî û hem jî li Îslamê kiriye.

⁶⁸ Arîstoteles: (B.Z. 322-384) Zanyar û filozofê Yewnanî ye. Xwedî agahiyeke ansîklopedîk e. Di gelek mijaran de nivîsandîye. Mamosteyê Skenderê Mekodonî ye.

⁶⁹ Arîstokrasî: Şeweyekî rêveberiyê yê dîrokî ye ku hêza aborî, civakî û siyasî di destê çîna esilzadeyan de ye.

bi karên rêveberiyê re îfade dike. Di tevahiya pîrsgirêkên civakî yê girîng de hizirîn, guftûgokirin û biryardan hîmê siyaseta demokratîk e. Ji lewra ev yek di şaristaniya Athena de tê maneya civaka vekirî û şefaf ku ev yek ji xisletên siyaseta demokratîk e, û kêrhatin û alîkariyeke gelekî girîng e.

Panteona xwedayan xwe bi mîmariyeke nû diyar dike. Bi şiklê xwe yê çargoşe û bi stûnên dor lê hatiye girtin û ji derve jî bi bircên berfireh ên xwe lê badane, şahane ne. Perestgehên Apollon, Artemîs û Athaneyê li tevahiya bajarên sereke mîna hevrikê hev bin, xuya dikin. Ji ber ku xweda hatine çêkirin û hûnandin di civaka Atînayê de hîne baş tîne fêhmîkirin. Baweriya dînî ya rêûresmî her diçe qîmeta wê ber bi nemanê ve diçe. Belkî jî damezrînerên xwedayên bajaran ên Sumeran di şaristaniya Athena û Romayê de mîna ku demên xwe yê dawî bijîn. Ji ber ku Atîna hatiye avakirin, ji avaker û parêzvan Xwedawend Athenayê jî navê xwe girtiye. Xwedawenda Ûrûkê Înannayê tîne bîra mirov. Ev mînak bi xwe jî wekhevîya şaristaniyan û çawa bi rêûresmeke balkêş li pey hev tîne, nîşan dide. Beşên din ên bajêr weke Agora (bazar), dêr (meclîs), şano, stoal, jimnasyum (stadyum) û hwd. gelek sazî û dezgeh çêbûne. Bajar bûne xwedî gelek xisletên cihê, bajar êdî bêyî bircan jî dibin, gelek qesrê xwe û avahiyên xwe yê pêşketî hene. Hinekî dişibin Hîtîtiyan lê ji wan bihurandine. Şênîyên wan hîne zêdetir in.

Wêjeya devkî pêş ketiye. Belkî jî em di dîrokê de bi çanda edebî ya herî mezin a bi belgeyên nivîskî hatiye tomarkirin rûbirû ne. Şanoyê dema herî şoreşgerane di vê demê de dît. Destan û trajedî tîra xwe tîne lîstin. Berhemên dîrokî tîne nivîsandin. Destana Homeros⁷⁰ weke pirtûka dersê tê xwendin. Bûyerên balkêş dikin şano. Mîna ku mizgîniya hatine sînemayê bidin. Deryavanî û bazirganî pêş ketiye. Piştî Fenîkiyan şaristaniya herî zêde di warê keştiyan de hosta ye. Herçiqasî bazirganî pîşeyekî zêde balê nekeşîne be jî di civaka Athena de dendikên pêşî yê kapitalîzmê bi hindikî be jî tîne danîn û hebûna wan xuya dike. Eger hinekî din gavê biavêjin, hema mirov dibêje qey wê gavê biavêjin sîstema kapitalîzmê. Mîmarî pêş ketiye. Jixwe avahiyên bajêr tîra xwe vê yekê îspat dikin. Heykeltraşî gihiştîye astekê mirov dikare jêre bibêje; îdeal e. Dîmenên mîtolojiyê yê li ser dîwar û keviran hatine niqirandin gelekî balkêş in. Em hema yekser divê bibêjin; bi tevahî ji mîtolojiyên şaristaniyên berê (baweriyên nedînî, şeweyên fikrê) sentezeke wan a xurt a wêjeya mîtolojîk heye. Mîtolojî hunerek e ku bûyerên civak nîkarin wan ji hev derxînin û wan îdealîze dikin bi çîrokî îfade dike û ev şewê di serdema destpêkê de gelekî belav heye.

Muzîk çî di warê hejmara enstruman û amûran de, çî jî di warê cureyên wan ên weke îlahî, qesîde, eşq û destanan de pêş ketiye. Lîr estrumanek e ku balê dikişîne. Şeweyê vegotinê yê helbestwarî bi qasî demên qehremaniyê ango qonaxa hema berî bajarvaniyê qonaxa di ser hovîtiyê re nebe jî hebûna xwe dewam dike.

Piştî Atînayê Sparta tê. Taybetmendiya Spartayê ew e ku rêûresma qraliyetê bi hişkî meşandiye. Di nava wan de timî şer û nakokiyên dewam kiriye. Modela Atîna û Spartayê li tevahiya nivgîravê şop hiştiye. Belavbûna bajaran bi lez bûye. Li giravê û peravên deryayê yê li hember bi heman modelan bajar tijî bûne. Li peravên Derya Reş û Marmarayê jî bajar hatine avakirin. Şênîyên zêde û bazirganiya pêşketî rê li ber serdemeke kolonî ya nû vedike. Li Misrê jî dikare bajarek an jî kolaneke bi ser Grekê ve hebe. Paşê ev

⁷⁰ Homeros: Yek ji wêjevanê herî kevin ê Yewnan e. Tê texmînkirin ku di sedsala 10. B.Z. de jiyaye. Nivîskarê destanên kevin ên Yewnan ên herî mezin Îlyada û Odîsseîa tê qebûlkirin. Li gorî hin lêkolîneran Homeros kesek nîne nave komekê ye. Homeros wêjevanekî gerok e. Di dema wî de mîtolojiya Grek û teolojiya wê hatiye çêkirin. Di Îlyada û Odîsseîayê de serdema qehremaniya Yewnan û teolojiya wê bi zimanekî destanwarî tê vegotin.

dibin bajar. Başûrê Îtalyayê jî bi giranî bûye kolonî. Mîna ku rola Fenîkiyan dewr girtine. Tevî van pêşketinan hemûyan û avakirina yekîneyên bajaran ên li nivgiravê, nikarîbûye xwe bigihîne hêzeke împaratoriye ya weke Persan û Romayê. Li gorî ruhê demê, ya nikaribe bibe împaratorî dikeve bin serweriya împaratoriyeke din. Şaristaniya giravê ya bi pêşengiya Athenayê di salên 340î B.Z. de, bi gefxwarinên Makedonyaya li bakurê wê weke qraliyetekê mezin dibe rûbirû ye. Şaristaniya Grek a nikarîbû hêza xwe ya mezin a îdeolojîk û maddî bike navendî û xwe bigihîne sistemeke polîtîk a ji sîteyan wêdetir, piştî çend şerên berxwedanê ji sala 330î B.Z. û pêve serxwebûna xwe bi awayekî wenda kir ku careke din nebîne. Lê mîna Babilê wê weke navendeke nû ya çandê hebûna xwe demeke dirêj dewam bike.

Demokrasiya Athenayê derba herî dawiyê ji qraliyeteke nû mezin dibe ji yekîtiya Makedonyayê xwar. Jixwe berê jî di şerê dirêj ê sîh salî de ji Qraliyeta Spartayê derb xwaribû. Makedonî ji çanda Yewnan in, û zimanekî cuda bi kar tînin. Filîp û kurê wî Skender ên hewl didin serekeşîrên qebîleyên cihê li cem hev bigirin di sala 359'an B.Z. de kirin ku li tevahiya nivgiravê serweriya wan were naskirin. Skenderê ku jiyanekê wî ya balkêş heye, demeke dirêj li ber destê Arîsto xwendekarî kir. Arîsto jî li bajarekî herêma nêzî Makedonyayê ji dayik bûbû. Diyar e, ji xwendekariyê wêdetir têkiliyeke nêz di navbera wan de heye. Piştî mirina Skender reva wî ya yekser ji Atînayê vê yekê nîşan dide. Arîsto, Skender li bajarê peravên Egeyê perwerde kiribû. Di demên dawî yê serweriya Persan de, bi tevahî nixê çanda Yewnan û xwedayên mîtolojîk mejiyê wî tijî kiribû. Ti siyasetvanê Yewnanan nebû ku nizanîbû dewlemendiya împaratoriya Persan rê li çavbirçîtiya mirov vedike. Demekê berî demekê têkbirina Persan weke xwestekeke xurt bi cih bûbû. Ev, hisek welê bû, dişibiya xwesteka Îslamê ya ji bo têkbirina Bîzansê. Li cem tevahiya eskerên beşdarî êrîşê bûbûna ev bîrûbawerî hebû. Artêşa Skender artêşeke rêûresmî ya ji koleyan nebû.

Divê mirov baş fêhm bike ku Skender bi çandeke serketina xwe îspatkirî û yekîneyên eşîran ên di bin rêveberiya serekeşîrên nû hewl didan ji barbariyê derkevin û çav berdane dewlemendiyan Rojhilat de bi rêxistina artêşeke nû ya ji yekîneyên falanj tevdigeriya. Li Anatolyayê bi şerê Granîkos, li Çûkûrovayê û Rojhilatê Derya Reş bi şerê Îssos, li Bakurê Iraqê bi şerê Arbella û bi şerekî bêyî bêhn bide herî dawî heta keviyên Îndûs ên Hindistanê fetih kirin. Dîsa bi meşa xwe ya bi bela ya Başûrê Îranê li navenda dinyayê Babilê ji ber sedemeke bi tevahî nayê zanîn hîne di sîhûsê saliya xwe de mir û wexta çavên xwe li jiyane miçandin li pey xwe ji împaratoriya Persan berfirehtir cografyayek hişt. Ev, cografyayek bû ku bi tevahî li çanda Yewnan hatibû vekirin.

Ev cografya berê jî bûbû xwedî şaristanî. Lê hemanên wê yê maddî û îdeolojîk xwe dispartin nifşê pêşî yê koledariyê. Jixwe çanda Yewnan ji zû ve ji çanda vê şaristaniyê bihurîbû. Hîne gelekî ciwan bû û ji bo paşerojê xwedî nîşaneyên baş bû. Ji lewra qabîliyeta wê ya karibe biteamîne hebû. Çawa ku rahibên Sumeran çanda neolîtîk teamandin çîna pêşî, bajar û çanda dewletê ava kirin bi heman hûrûkûrahiyê nebe jî çanda Yewnan jî ji bo deverên şaristaniyên berê teamandineke ciwankirinê bû. Di vê demê de ku jêre 'Helenîzm' jî tê gotin û tê texmînkirin ku li derdora salên 330 B.Z. û 250 P.Z. de dewam kiriye gelek qraliyet hatin avakirin. Li Misrê qraliyeta Ptoleme, li Anatolyayê ya Bergamos, li Sûrî û Mezopotamyayê ya Selevkosan qraliyetên nû yê bal li ser wan bûn. Piştî têkçûna xanedaniya Axemenî xanedaniyeke nû bi navê Partan hewl da împaratoriya Îranê restore bike. Di heman demê de Partên di salên navbera 250 B.Z. û 220 P.Z. de hukmê xwe meşandin tiştêkî nû temsîl nedikirin. Li derdora pêncsed salên 'Helenîstîk'

nexasim di avakirina bajarên nû de gavên mezin avêtin, di serî de xwedayên Yewnan û Îranê panteonên çandên têkel temsîl dikirin çêbûn, çand û zimanê Yewnan li tevahiya vê cografya ziman û çanda serdest û fermî bû û di encama vê de sentezeke gelekî girîng çêbû. Jiyana Skender bi xwe sentezeke Rojhilat-Rojava bû. Bêguman senteza çandên wê demê serdest bûn, lê dîsa jî gelekî girîng bû. Dîrok ti carî nebûye şahidê sentezeke çandan a evçend mezin. Roja me ya îro jî di navê de ev welê ye. Belgeya herî berçav û hînê zindî ya vê rastiyê, xirbeyê qebristana Qralê Komagene Antiochus a li Çiyayê Nemrûtê ye. Ev qraliyeta bi hêz a wê demê navenda wê Semsûr e. Paytexta wê demê bajarê Samosatê bû ku di binê ava Firatê de ma. Qebra li Çiyayê Nemrûtê yek ji harîqeyên dinyayê ye, û ji ber ku vê rastiyê tîne ziman, sembola senteza Rojhilat-Rojava ye.

Li vir a ji bo mijara me girîng ew nîne ku şaristaniya koledar belav bûye û di vê demê de deverên vala yan jî çanda neolîtîk û barbar xistiye nava şaristaniyê; li vir şaristaniyeke koledar a nû ghiştiye qonaxeke hînê jor ango şaristaniya Yewnan-Helen ji Hindisanê heta Romayê, ji peravên Bakurê Derya Reş heta Derya Sor û heta Kendava Îranê tevahî dever kirine bin serdestiya çanda nû û hewl dide di nava xwe de şareza bike. Li bajarê Romayê nûnerê ciwan û jêhatî yê çanda nû li ser heman xetê wê bi xurtî bimeşe û li gorî dema xwe wê împaratoriya koledar a herî mezin ava bike.

Danasîna çanda Romayê, herî kêr bi qasî ya Atînayê girîng e. Sedema pêşî ya girîngiya wê ew e ku tepela şaristaniya koledar e, ji bo wê Çiyayê Everestê ye. Ji wir û pêve şaristaniya koledar serberjêr diçe. Ya duyemîn, di warê berfirehî û kûrahiya çanda împaratoriyeke de nûnerê herî mezin e. Di dîrokê de ti împaratorî bi qasî Romayê nebiriye û muhtemem nebûye. Ya sêyemîn, nûnerê herî bi hêz û dawî yê qral-xwedayên bi maske ye. Bi qasî împaratorên Romayê ti kesî xwe hem mirov û hem jî xwedê nehesibandîye, hêza xwe ji îradeya xwe ya ferman û çalakiyê girtine, bi hêza xwe ya maddî û manewî hewce nedîtine hesab bidin ti kesî, lê dîsa ti îrade û hezeke din weke wan nehatiye dîtin ku li dinyayê hesab ji her kesî û ji her tiştî bipirsin û bigirin bin destê xwe. Çaremîn, ew dewlet e ku welatîbûn û huqûq bi komên mirovan ên berfireh dane naskirin. Pêncemîn, ew împaratorî ye ku cara pêşî rê li welatîbûna dinyayê, kozmopolîtîzm û pêve girêdayî rê li dîne dinyewî (katolîk, ekumenîk⁷¹) vekirîye. Şeşemîn, şeveqa şaristaniya Ewrûpaya mezin e, serê pirê ye. Heftemîn, demeke dirêj weke komar hebûna xwe dewam kiriye.

Bajarê Romayê bêguman ev pêşketinên mezin bi mûcîzeyan nekiriye. Beriya wê çar çandên mezin hene û wê jî weke nûnerê wan ê dawiyê hêzeke potansiyel û aksiyonel bi dest xistiye. Çanda yekemîn, çanda herî kevin çanda şoreşa neolîtîk e. Vê çandê di salên 4000î B.Z. de weke li tevahiya Ewrûpayê nivgirava Îtalyayê jî kir bin bandora xwe û nûnerê dawî yê vê çandê qebileyên Îtalîk yên Latîno bûn. Mirov dikare texmîn bike û bibêje; di salên 1000î B.Z. de destpêkirine nasname dane Îtalya îro û nasnameya wê ya etnîk diyar kirine. Bawer dikim tespîtek bi vî rengî wê nêzî rastiyê be. Mirov dikare diyar bike ku bi vê nasnameyê tevahiya saziyên neolîtîkê û zêhniyeta wê nas kiriye. Divê bi koka xwe Ewrûpî bin. Koma duyemîn a nasnamehilgir Etrusk e. Bi ihtimaleke mezin di salên 1000î B.Z. de ji Mezopotamyayê çand û zimanê Aryen di ser Anatolyayê re anîne. Koma em behsa wê dikin xwediyê şaristaniya niv-neolîtîk û niv-koledar e. Ev kom, bi ihtimaleke mezin di salên 800î B.Z. de li bakurê Îtalyayê bi cih û belav bûye. Ji wan

⁷¹ Ekumenîk: Li tevahiya dinyayê saziya herî bilind a Ortodoks e. Çawa ku organê dîni yê bilind ê Katolîkan Papa ye, yê Ortodoksan jî Ekumenîk e. Navenda Ortodoksan a li dinyayê jî Stenbol tê qebûlîkirin. Ji ber vê yekê, dixwazin Patrîkê Ortodoks ê Rûm weke organê bilind ê Ortodoksan ê Ekumenîk were qebûlîkirin.

gelan e ku cara pêşî tovê şaristaniyê li Îtalyayê û bajarê Romayê reşandiye. Ya sêyemîn, çanda Grek a navend Athena ku di serdema xwe ya muhteşem de bû û hîne çêdibû, şaxekî xwe weke kolonî cara pêşî berda Başûrê Îtalyayê. Phitagoras û koma xwe di salên 500î B.Z. de li Başûrê Îtalyayê bi cih bû. Çaremîn, koloniya Kartaca û koloniyên din ên Fenîkiyan damezrandin di salên 800î B.Z. de çanda Misrê û Derya Spî ya bi koka xwe Semîtik birine nîvgirava Îtalyayê.

Mirov dikare bibêje; ev her çar çand ji bilî Çînê weke hungivê tevahî çandan dawerivîbe û herikîbe nîvgiravê û ev jî bingehê çîroka Romayê ye. Mîna ava cewherî ya di malzarokê de be. Ya nêzî rastiye mirov bibêje ew e ku sentezek gelekî di ser sentêza çandî ya Atîna û Rojavayê Egeyê de bi hatina cem hev a hêza potansiyel û aksiyonel a her çar çandan dibe. Mîtolojiya xuşk û bira Romulus û Romus ên ji dêlegurê bûyî û Roma ava kirî, çîrokbêjiyeke gel e, ji bo avakirina gelek deveran tê gotin. Ji bo kovîtiya çavkaniyê (ji der ve) û dawerivandina wê di parzûnkekê de (çandên cihê) îfadeyeke balkêş e!

Piştî şikestina Troyayê şaristaniya Romayê ji aliyê yek ji hevalên Parîs ên şer Aineais ve tê avakirin. Çîroka vê bûyerê bi awayekî mîtolojîk karakterê wê ye Anatolyayê nîşan dide û ji vî alî ve têra xwe kêhatî ye, û mirov dikare jê hîn bibe. Nêzîkbûna me bi awayekî destanwarî îfade dike. Çîroka avakirinê ya qralên rahib li derdora salên 700î B.Z. li gorî tevahiya damezrandina bajarên şaristaniyê yên sereke li cih e. Li hawîrdora wê gelek çîrokên şerên qebîleyan hene ku ev jî di damezrandina bajaran de têkiliya dewletbûn-çînê zelal dike û tê fêhmkirin. Şer û xwelihvrakişandina Etrusk û Latînoyan, dîsa di gelek damezrandinên mînak de tê dîtin ku ev yek jî ji nakokiya navbera çanda neolîtîk û çandên şaristaniyê yên xerîb têne hesabandin pêk tê.

Di mezinbûn û bilindbûnê de şensê Romayê hebû ku li nîvgiravê bû, di xelesa şaristaniyan de li serê dawî ye rojava cih digirt û li bakur hêzeke şaristaniyê ya çavkaniya xwe parzemîna Ewrûpayê be, tinebû. Tehlûke ji du aliyên ve dikarîbû bihata: ji şaristaniya navend Atîna ya li nîvgirava Grek û ji koloniya herî bi hêz a Bakurê Efrîkayê ya Fenîkiyan ku ew jî Kartaca ya gihîştibû şaristaniya bajêr a serbixwe. Ji ber ku şaristaniya Yewnan nikarîbû ji serdema pêşdebirina koloniyên bibihure, ji ber ku ji rojhilat timî zexta Persan his dikir, ji ber hevrikiya zêde ya di navbera bajaran de dikir û nedikir rê nedida bibe împaratorî yan jî qraliyeteke navendî, ji ber ku di demeke kin de ket bin serweriya Qraliyeta Makedon, diyar dibû ku wê ji bo Romayê nebe çavkaniya tehlûkeyekê. Dibe ku Kartaca hevrikekî hîne ciddî bû. Ji ber ku nêzî hevdu bûn, li heman deveran belav dibûn û li gorî karakterê şaristaniyên wan timî li pey hukimraniyê dibezîn û vê yekê jî nêz an jî dûr wê wan bianiya beramberî hevdu. Şerê ji sedsalekî zêdetir di dawîya dawî de benda herî mezin a li pêşîya serketina Romayê ji holê radikir. Skender berî bi demeke kurt bimire hedefa xwe weke Roma destnîşankiribû û ev jî dikarîbû bibe tehlûke û gefxwarineke ji dil. Lê jixwe nîvgirava Yewnan serweriya wî bi navê xweda-qral qebûl dikir. Lê mirina zû ya Skender şensêkî din ê mezin ê Romayê ye. Împaratoriya Skender a li şûna împaratoriya Romayê bihata damezrandin bi hêsayî dikarîbû bûbûya hêza herî mezin a dinyayê. Li cem Skender qabîliyetekê gelekî mezin hebû. Piştî ango piştî şerê dawî ye Kartacayê di salên 150î B.Z. de bi tevahî şaristaniyên berê û dinya çanda neolîtîk li ber çavbirçîtiya Romayê li fethê vekirîbû. Ji bilî împaratoriya Îranê ya ji xanedanên Part û paşê Sasanî.

Gavavêtina Romayê ya komarê di sala 508an B.Z. de mîna dewama bisazîbûna demokrasiya Atînayê xuya dike. Di vê de bi qasî hebûna bingehêkî xurt ê çandî para arîstokrasiyeke bi hêz jî girîng e. Her weha di

bihurandina ezmûna berê ya qraliyetê de, dibe ku mîna Spartaya li beramberî Atînayê roleke pêşxistinê bi cih neanîbe. Qraliyet bi giştî muhafizekar in, û firsendê nadin ku arîstokrasî li dora wan cih bibîne.

Weke Cumhûriyet bajarê Romayê gelê xwe zêde serwext kiriye û di warê berjewendiyên wan de jî bi îrade kiriye. Avahiya ji du meclîsan a ji bo arîstokratên û welatîyên ji rêzê, konsultî, pêşketina dadgeriyê weke saziyeke cihê û bisazîbûna hêzên parastina bajêr nîşan didin ku Cumhûriyeta Romayê li gorî demokrasiya amator a Atînayê têra xwe profesyonel e, û bicihbûyî ye. Rêveberiya cumhûriyetê yek ji çavkaniya bingehîn a pêşketina hunerê polîtîkayê ye. Ev rewş di heman demê de tayê di navbera polîtîka û huqûqê de nîşan dide, ango huqûq bi sazî bûye, ji lewra ev mînakeke orjînal a dîrokî ye ku nîşan dide huqûq polîtîkayek e ku mirovan li ser li hev kiriye. Bi cumhûriyetê Roma di nava xwe de dibe xwedî pêşketineke bi heybet a çandî û li derve jî dibe xwediyê fethên mezin. Mirov dikare bibêje; şaristaniya Romayê bi cumhûriyetê ghiştiye sînoren xwe yên xwezayî. Çîroka gavavêtina ji cumhûriyetê ber bi împaratoriye ve, ya rastî mikurhatina li şer û tehlûkeyên derve û hundir ên mezin e. Pevçûna Julius Sezar û hevrikên wî, nakokiya di navbera pleb û arîstokrasiyê, navend Roma û hawîrdora wê de nîşan dide. Brutus ji bo îxaneta xwe veşêre weke bahane îdîa dike ku şerefa mezin a Romayê ji bo derve tê fedakirin. Bi vê îdîayê xwestiye xwe mafdar nîşan bide. Ji ber ku pleb piştî Sezar digirin û nûnerên neqane yên arîstokrasiyê di nava bêbextiyê de cih digirin û li eyaletan piştigiriya zêde ya ji bo Julius Sezar wer xuyaye vî hukmî piştrast dikin.

Li derve serhildan dewam dikin û Îranî jî heta Firatê hatine. Seferên Sezar ên Galya, Brîtanya û Germanyayê, serhildanên li Anatolyayê, kesê sêyemîn Crasius di şerê bi Îranê re serê wî hat jê kirin, li Rojhilatê Derya Spî serhildana Cihûyan, şerên bi dawî nabin ên li nivgirava Yewnan û Balkanan, êrîşên Hûn, Skît û Gotan ên dest pê kirine û hema dibêjin em tên, li herî başûr seferên xenîmetê yên qebîleyên Ereban, li Misrê bermahiyên qraliyetê yên hebûna xwe hînê bi xurtî dewam dikin, mezinahiya tehlûke û gefxwarinê nîşan didin. Diyar bû ku guftûgoyên bê dawî yên senatoya cumhûriyetê, xwe li hev rakişandina hizbên hevrik ji bo namzetên konsulan⁷² û rewşa gel a polîtîk a hînî xenîmetên derve bûyî, di têkoşîna li dijî tehlûkeyên derve û rewşên bi lez ên hewceyî biryardanê, rejîma cumhûriyetê tengav dikin.

Ji cumhûriyetê gavavêtina împaratoriye li serê dema mîladê rastê. Sembolê vê yekê Augustus di bingehê polîtîkayên wî de şert û mercên me jimartin hene. Ya ku şert ferz kirin ew bû ku li hundir aramî û li derve jî polîtîkayên ewlehiyê bûn. Serdema Aştiya Romayê (Pax Romana) ya muhteşem heta salên 250î P.Z. bi saya van polîtîkayan bû. Tê zanîn ku li ser hîmê van nîzam û sererastkirinan dimeşyan. Senato bi temamî ji hêzê hatiye kirin û ketiye rola meclîseke şewirmendan, li şûna hilbijartinê serê saziyan bi wezîfedarkirinê tê destnîşankirin û rêvebirin, gel rojên xwe bi kêf û şahiyên dibihurîne, li derve jî eskergehên ewlekariyê yên bi hêz tene avakirin, bi bircan kelehên qehîm tene lêkirin û gav diavêjin şerên parastinê. Herçend ji aliyên me jimartin hemûyan êrîş hatibin kirin jî bi temamî seferên êrîşê bi armanca parastinê ne. Ji vir û pêde em xwediyê lîsteyê împaratorên navdar in. Lîsteyên kesên niv-mirov û niv-xweda ne! Ya balkêş jî ew e ku împaratorên Romayê bi xwe jî roj bi roj pê dihîsin ku panteona xwedayên klasîk bêmane ye. Pêşiya xwe baş didîtin ku wê bi maskeya van xwedayan nikaribin hebûna xwe bi awayekî rewa dewam bikin.

⁷² Konsul: Gotineke Îtalî ye. Tê maneya serok, şah, padîşah û hwd. Li Romayê ji du salan carekê serokê dihat hilbijartin jêre konsul dihat gotin. Di navbera salên 1799-1804'an de ji her sê serokdewletên Franse rêvebirine konsul tê gotin.

Împaratoriya bi pirr seriyan dihat meşandin û aloziya mezin a piştî salên 250î P.Z. îşaretên dabeşbûnê didan. Qralîçeya navdar a Palmyrayê Zennûbeyê jî li Misr, Sûrî, Anatolya û Iraqê ji bo xwe li pey avakirina împaratoriyeke bû. Navên deverên min jimartin wê demê tinene, lê ji bo were fêhmkirin bi kar tînim. Çîroka wê ya xembar mîna klasîkeke Romayê ye. Li Rojhilat damezrînerê Xanedaniya Sasanî ya nû Ardeşîrê Yekemîn û hemtayê Augustus împarator Şahpûrê Yekemîn li pey hev artêşên Romayê şikandin. Tê zanîn ku Sasanî heta bi Rojhilatê Derya Spî û Torosan çûbûn. Di vê navberê de, bajarê eskergehê yê navdar Zeugma yê li nêzî Firat-Bîrecûkê, di salên 256an P.Z. de bi awayekî ku careke din bi ser xwe ve neyê ket bin erdê. Di navbera împaratoriyeke Îranê Sasanî û Partan, û împaratoriya Romayê de, nexasim Mezopotamya Jor bi temamî bûbû devereke şer û destguhertina deveran. Ev erdên pîroz ên lê şaristaniyên pêşî yên bajaran derketin û şoreşa neolîtîkê lê pêk hat, bûbû qutbekî berevajî mentiqê diyalektîka xwe, ew erdên jê şaristanî derketibûn bûbûn erdên şer û pevçûnê. Ev erdên ku piştî Ûrartûyan bi ti awayî nikarîbûn nîzamekî xwe yê navendî çêkin, heta roja me ya îro ji aliyê hêzên şaristaniyê yên din ve hatin dagirkirin, îlhaqkirin⁷³ û weke rejîmên mêtîngehê hatin rêvebirin ku ev yek ji bûyerên herî trajîk ên dîrokê ne. Mîna jin-dayikê ye ku çawa şoreşa çandê ya herî mezin afirand û paşê bû hebûnek e ku herî zêde hat binpêkirin.

Artêşên Romayê dîsa jî bi êrîşên dijber heta peravên Dîcleyê diçûn. Împaratorê navdar Julianus ku mîna teqlîda Skender bike tevdigeriya sala 365'an P.Z. li peravên Dîcleyê di şerê herî dawî yê mezin de bi awayekî trajîk mir û bi vê êdî serdema împaratoriya mezin a Romayê jî bi dawî dibû. Şerên li rojhilat û parzemîna Ewrûpayê nîşan didan ku êdî nabe împaratorî ji Romayê were rêvebirin. Wexta împaratorê navdar Diocletianus di sala 306'an P.Z. de mir, li serê împaratoriyeke di heman demê de şeş împarator hebûn. Yê karîbû xwe ji nav wan derxîne û derkeve pêş Konstantînê Yekemîn di sala 312'an P.Z. de dîne împaratoriyeke, di sala 325'an de jî paytexta wê guherand. Piştî împaratorê dawî Julianus ê ji silaleyê Konstantîn, bi awayekî fermî di sala 395'an de parçebûnê destpêkir. Împaratorên Romaya Rojava êdî bûbûn pêlîstokên şefên êrîşkar ên Gotan. Sereke Hûnan Atîlla jî bixwesta dikarîbû di sala 451'ê de Roma bigirta. Di sala 476'an de bi destê Qralê Gotan Odoakr Împaratoriya Romayê ya Yekemîn dawî lê hat, çanda wê demeke dirêj di binê axê de li benda derketina xwe ma, lê nemir.

Romaya Duyemîn ango çîroka Bîzansê hîne tepisokî û teqlîdker demeke dirêj hebûna xwe dewam kir. Hem Rojhilat û hem jî Rojava teqlîd dikir, nikarîbû sentezekê çêke ango împaratoriyeke berdar nebû. Ji bo deverên berê yên împaratoriyeke di destê xwe de bigire hewldanên mezin ên Justinyen (P.Z. 527-565) Herçend bi tesîr bûn jî dîsa eyalet hêdî hêdî ji dest diçûn.

Bîzans xwe weke Romaya Duyemîn bi nav dîke. Konstantinopolis ji bo bibe Romaya Duyemîn xwe zêde mezin dikir ango ev îddîaya wê li cih nîne. Li ser deverên berê yên Romayê xwe dubare kiriye û ji vê wêdetir tişteke din nekiriye. Rengê wê yê Xiristiyanîyê jî dabaşeke din e. Divê mirov cihê li ser rawest e. Piştî Osmanî û heta Slavên Rûsyayê ên navend-Moskow gelekî hez dikin ku xwe weke serdema Romayê ya sêyemîn bi nav bikin. Weke çanda îdeolojîk Xiristiyanî û pêre Îslam îdîaya wan a di warê Romaya sêyemîn de welê îdîayeke tewş nîne, dem û çandên cihê tevlihev tene kirin û bi vî awayî rê li ber aloziyeke mezin a maneyê vedibe. Ez ê di beşê piştî vê de tîgînên bi pirsgirêk ên weke 'şaristaniya Mûsevî, Xiristiyanî û Îslamî' bigirim dest û hewl bidim şîrove bikim.

⁷³ Îlhaq: Bi ser xwe ve kirin. Welatek erdê welatekî din bi ser xwe ve dîke.

Li ser bîranîna Romayê ji Ingilistanê heta Derya Reş gelek împaratoriyên nû zêde bûn. Bi Romayê re pûtperestî jî hilweşiya, lê ji bo şoreşeke nû ya dînî valatiyeke mezin çêkir. Mîtolojî û pûtperestiya Ewrûpayê li hemberî ya Romayê bejnbihostî bû. Jixwe pûtperestiya dînî fermî yê Romayê bû û pêre hilweşiya, diyar bû, wê weke îdeolojî Ewrûpayê têr neke. Herçiqaş hewcedariya serdemê bi şoreşên maddî, polîtîk û ekonomîk hebû, ew qasî jî bi şoreşên dînî û manewî hebû.

Ez berî ku behsa mane û derketina şoreşên Xiristiyantî û piştîre Îslamî bikim, ez ê hewl bidim bîlançoaya maddî û çandî ya Romayê bi xetên stûr rave bikim.

Li deverên şaristaniyê yê herî mezin ên dinyayê ku têne zanîn, bazirganî, pîşesazî, maden û cotkarî di bin banê împaratoriyê de hînê mezintir bûye. Gotina 'Rê hemû diçin Romayê' berê çavkaniyên aboriyê diyar dike. Dinyayê Roma xwedî dikir. Bi vê kurtêlxuriya mezin di serî de Roma bajarên bi heybet hatin avakirin. Bajarên dema Helenîstîk hatin parastin û hatin mezinkirin, pêşdebirin. Piştî Romayê, Antakya, Skenderiye, Bergama, palmyra, Samosat, Edessa, Amîd, Erzenî Rûm, Neo Kayser û Kayserîa, Tarsûs, Trapezûs û hînê gelek bajarên din ên Helenîstîk weke stêrkên Rojhilat bûn. Li Ewrûpayê di serî de Parîs, em dibînin hîmên pêşî yê bajarên nû yê dinyayê têne danîn ango Êrûkên nû derdikevin, hiltên. Mîmariya wan heman mîmariya bajarên Yewnan bû. Lê hînê mezin û hînê bi heybet bû. Dîsa kêmbêrên avê yê muhteşem, çerx û cihok gelekî pêşketibûn. Tevî û nîzama rêyan bi awayekî nehatibe dîtin hatibû danîn. Ewlekarî tamam bû. Bi rastî Pax Romana hebû. Amûrên mîmariyê û yê madenkariyê pêşketibûn. Di warê kanên kevîran û niqirandina wan de mirov dikare bi Misra berê re bide berhevdu û qiyas bike. Rûkêşkirina zirxê madenî û sîleh çêkirin, bi awayekî xwezayî pîşeyên herî pêşketibûn. Bazirganî bi tamamî bi sazî bûbû. Li gorî çanda Yewnan bûbû xwedî paye û li rewacê bû. Bazirganên navdar hebûn. Di bazirganiyê de demeke welê ye ku gavên girîng têne avêtin.

Di dîrokê de huqûq belkî cara pêşî evqasî pêşketiye û bi sazî bûye. Navlêkirinên huqûqê ewçend hosteyane bûn ji bo îro jî hînê numûne ne. Encama xwezayî ya huqûqê saziya welatîbûneke bi hêz e. Welatîbûna Romayê cihêwaziyeke mezin bû. Li tevahiya dinyayê bazirgan û arîstokratan dixwest mîna Romayîyan bijîn û ev weke cihêwazbûnekê didîtin. Mîna jiyana modernîteya kapîtalîst a di roja me ya îro de şewazê jiyana Romayê jî weke şewbekê belav dibû. Belkî jî bandora modekariya Îtalyayê li tevahiya dinyayê ji vê rêûresmê tê.

Spor gelekî bi awayekî hov dihat kirin. Şerên gladyatoran, şerê bi şêran re û êsîrên zindî yê li arenayan diavêtin ber şêrên birçî gelekî hov bûn. Gel hînî van şahiyên hovane dikirin û bi vî awayî ew ji exlaq dikirin. Panteon û perestgehên li ser navê xwedayan hatine avakirin jî di demên dawî de girîngiya wan gelekî kêmbû. Teolojiya Romayê bi tenê navên teolojiya Yewnan guhertibû û qebûl kiribû. Vergilius, Destana Troya ya Homeros ji xwe re kir mînak û destana damezrandina Romayê Aieneis nivîsand. Wêjeya Yewnan jî di navê de bi tevahî hêmanên çandê bi tenê kirin Latînî û bi vî awayî hatin qebûlkirin. Nivîsandina şano, dîrok û felsefeyê jî di navê de. Dîsa jî gelek berhemên girîng derketin holê. Xîtabkirin hunerekî xurt bû. Romayî di heman demê de uslûbeke axaftinê bû. Tevî ku di kincan û li xwekirinê de bandoreke hûrûkûr a Rojhilat hebû jî gelekî xweser bûbû. Latînî hêdî hêdî li şûna Grekî weke zimanekî standart di dîplomasî û qada navneteweyî de tê bi karanîn û dibe zimanê fermî. Di wendabûna klasîkên Yewnan de bandora wergerên bi Latînî gelekî heye. Polîtîka di vê demê de bûye mîna hunerekî.

Em wexta ku çanda Roma û Atînayê bidin ber hev û qiyas bikin, em ê bi hêsayî bibîn ku aliyê îdeolojîk yê çanda Atînayê girantir e, li hemberî vê jî aliyê maddî –polîtîk yê çanda Romayê girantir e. Lê girîng e ku mirov bibîne herdu çand yekpare ne. Mîna ku berhemên hîmdanîna çandî ya Atînayê berê pêşî Skender û qraliyetên piştî wî û paşê jî Romayîyan berhevkirine. Bêyî ku mirov çanda Atînayê bifikire nikare Romayê di hişê xwe de çêke û bihûne, jixwe xuya ye, hîç nikare vê yekê weke împaratoriyeke dinyayê bihizire.

Lê ya hînê girîngtir ew e ku ev herdu çand di pêşketina çanda Rojhilat de qonaxa dawî ne. Weke tê zanîn, Atîna û Romayê çand û împaratoriyeke orjîn neafirandine. Herduyan jî çavkaniyên çanda Rojhilat li gorî şert û mercên xwecihî û xwemalî di asteke jor de sentez û bi encam kirine. Ewrûpayê jî bi çavkaniyên van çandan, bi senteza Roma û Atînayê ve bi hev ve kirin û di şoreşa xwe ya mezin a çandê de bi ser ket. Li derveyî dergûşa mezin a Rojhilat Mezopotamya û Misrê mirov nikare li çandeke Ewrûpayê bifikire.

Di aliyê maddî de jî bûyerên dîrokî yekpare ne. Çêbûn û zêdebûna bajaran bi Ûrûkê destpêkir û weke xelekên zincîrekê bi hev ve girêdayî ne. Me dît ku hema hema her şaristaniyek ‘Ûrûk’êke xwe heye. Ev xusûseke xweber nîne. Diyalektîka bajaran e. Di derketin û belavbûna neolîtîkê de jî heman bûyera diyalektîkî derketibû pêşberî me. Em di vê nirxandin û tomarkirina xwe ya li ser belavbûna şaristaniyan de dibînin ku em nikarin maneyê bidin bûyerên civakî yên ji zemînên dîrokî û mekanî qut in.

Fetihkirina dinya me ji aliyê sîstemên şaristaniyan ve bi giranî bi şaristaniya Romayê temam bûye. Jixwe ji nû ve li fetihkirina deverên berê vegeriyane û xwe bi awayekî bê ber dubare dikin. Di navbera şaristaniyan de fetihkirin a rastî xwedî karakterê desteserkirin û talanê ye. Ji ber ku karakterê şaristaniyan wekhev in. Ji ber ku şaristanî hemû jî li pey kurtêlên ketine ser hev in, û dixwazin wan bi talanê bikin milkê xwe. Ez wexta dibêjim; ‘kurtêlên ketine ser hev’ mebesta min ji vê têgînê hatina ji milk e. Çi milkê taybet dibe, çi jî yê dewletê be, piştî nanozikiya mirovên li nava zevîyan têne xebitandin bi tevahî nirx û buhayên têne berhevkirin kurtêl têne hesibandin. Ji lewra belavbûna di encama şeran û destgurtina deveran de pêk tê, nirxên nû bi xwe re peyda nakin, tenê nirxan têk dibin û hildiweşînin.

Em wexta vedigerin, li pey xwe dinêrin, pêvajoya bi Asûran destpêkiriye, em dibînin ku bi desteserkirina nirxên şaristaniyên berî xwe, xwe ji yên berî xwe cihêwaz kiriye. Împaratorên Asûran ên bi hovîtî şaristaniyên Hîtît, Hûrî, Fenîke û Misrê zevt kirin bi lêkirina birc û keleşan ji serê mirovan pesnê xwe dan û ya esas bi vê yekê, li rastiyeke eşkere mikur hatin ku ew jî ev bû: şerên şaristaniyan hovîtî ne. Hegel heman mentiq bi gotina ‘selexaneyên dîrokê’ bi nav kiribû. Ji ber ku wexta mesele destguhertina milk û kurtêlxuriyê be, mumkîn nîne ev yek bi awayekî din pêk bê. Li aliyekî civakeke jiyana wê bi temamî girêdayî çanda şaristaniyê, li aliyê din jî civakeke şareza ya din ku dixwaze wê desteser bike heye: eger yek a din ji tevahî nirxên wê yên maddî û manewî qut bike, digihîje armanca xwe; ango ji yekê ji wan re ji bilî tinebûnê ti rêya din namîne. Jixwe teslîm bibe jî wê beşê civakê yê herî hoste û kêrhatî ji tinebûnê xilas nebe. Erê teslîm bibin jî weke rêzîkekê, zarok û jin ê bêne desteserkirin û mêrên gihiştî jî wê bêne kuştin. Jixwe ya trajîk ev e.

Rewşenbîrên Yewnan ev xusûs baş ji hev derxistine û çîrokên herî trajîk ên serdemê yên klasîk nivîsandine. Destanên Sumeran jî heman çîrokên trajîk in. Lorîka Mirinê Ji bo Nîppûrê û Destana Lanetkirina Agadeyê mîna ku ji Bexdaya îro xeberê bide. Împaratoriya Persan jî xwedî heman nav û dengî ye. Nemaze rênedana ji bo pêşketina peravên Egeyê bi awayekî serbixwe, yek ji trajediyên dîrokî ye. Piştî Skender heman mentiqê şaristaniyê mîna gundorekî di ser moriyan re derbas bibe bi kar aniye.

Xwedatî-qraliyet her tim ji bo mirovan mîna moriyan bipelixîne navnîşanek e. Hin bûyerên bi vî rengî dibe ku di egoya hin mirovan de bi cih bibin. Ya Romayê di vî warî de kir, belkî ev mentiq bi tenê gihand xisleteke herî bi huner û hostatiyê. Her tim di ber singê xwe de rûniştin, vî mentiqî bi awayekî bêber her xwe dugêsinî kir, hovîtiyên destguhertinê, xwediyên berê yên tevî xizmetkarên xwe hatin tinekirin an jî mîna êsîrên kêrhatî hatin bikaranîn, ma ev çalakî guvaştina wijdanê mirovatiyê nîne çi ye?

Wexta ku dînen yekxwedayî bêne lêkolîn wê were dîtin ku bi zêhniyet û pratîkeke nû li ber rejimên şaristaniyê yên bi pûtperestî û pirrxwedayetiye wekhev dihatin dîtin rabûne ku ev yek di dîrokê de yek ji pêşketinên herî manedar e. Herçiqaş belavbûna hin şaristaniyan li ser hîmê van dînan dewam kir jî diyar e, em bi bûyerên nû yên dîrokî re rûbirû ne. Em ê di bin sernavekî cuda de van gavavêtinên nû şîrove bikin.

4- QONAXÊN CIVAKA ŞAREZA û PIRSGIRÊKÊN BERXWEDANÊ

Di dawiya sedsala çaremîn de bi hilweşîna Romayê re bi tenê bajarek û şaristaniyeke bi navê wî tê hildan hilnaweşe. Bi tevahî şaristaniyên serdemên destpêkê û klasîk bi dawî dibin. Piştî serdema tê û weke serdema tarî tê bibîranîn û navê serdema navîn lê tê kirin ku navlêkirineke bi vî rengî ji rêûresmê ye. Ji ber şeweyê zanista dîrokê serdem bi vî awayî tene bi navkirin, naxwe qîmeteke xwe ya hêja ya maneyê tineye, û heta mirov dikare bibêje; aliyê wê yê xirakirina maneyê zêdetire. Em navekî din jî lê dikin û jêre dibêjin; serdema feodal, nameze ev yek jî ji şeweyê têgihîştina dîrokê ya Marksîst û rêbaza wê ya pêkanîna civakê tê. Binavkirina civakî ya feodalîteyê hinekî bê hemdê xwe ye, hinekî bi zorê ye. Maneyeke kûr têde nîne. Weke me gotî belkî jî ji tevlihevîkirina maneyê re zêdetir xizmetê dike.

Eger mirov hilweşîna Romayê weke ji hevdeketina bi tevahî sîstemên serdema destpêkê û serdema koledar a klasîk bibîne û şîrove bike, wê maneyeke hînê kûr bide. Jixwe Manîfestoya Xirîstiyantiyê Încîl a koka wê heta Sumer û Misrê dibin di hilweşîna Romayê de para wê zêde tê dîtin, ev îfade jî ya bereyê hember e ku yekparebûna serdema destnîşan dike. Heman xusûs ji bo dualîteya Îslam û Bîzansê jî welê ye.

Bi ya min, divê mirov dema piştî Romayê cuda şîrove bike. Weke destpêk û pêşkekê dixwazim bibêjim; ji dema nû re gotina 'serdema navîn a tarî' yan jî gotina 'serdemên nûranî yên Xirîstiyantî û Misilmantiyê' jî bo ya diqewime tam bi mane bike gotinên li cih nînin û heta mirov dikare bibêje; bi van gotinan rastî tê berevajîkirin. Me di tevahiya nixandina xwe ya şaristaniyê de behsa girîngiya avakariya rahiban kir. Ya rastî me di dîrokê de li vî yekê çav dêra. Paşê me dît ku xwediyên hêzên eskerî û polîtîk ên dawî li dema rahiban anîn dema wan a qraliyetê destpêkir û bi giranî wan mohra xwe li pêvajoyên şaristaniyan xistin. Me hewl da em bi şîroveyeke xurt bibêjin; bi tevahî çanda şaristaniyê bi çanda neolîtîk re şer kiriye, timî hewl daye qada wê teng bike, wê asîmîle û tesfiye bike û wê bike mêtîngeh. Me destnîşankiribû ku pevçûn û şerê çandan a jî têkoşîna çînî ya teng bihuriye girîngtir e, û divê têkoşîna çînî parçeyekî vî yekê were dîtin. Her weha me şerê şaristaniyan ên di nava xwe de dikin jî weke 'selexaneyî serjêkeran' destnîşankiribû.

Li gorî min mirov van vegotinan bi tevahî li binê du têgînan kom bike wê kêrhatî be, ango weke çanda maddî û îdeolojîk. Ez girîng dibînim ku Fernand Braudel ji çanda kapîtalîst re gotiye; 'çanda maddî'. Eger

em vê gotinê ne tenê ji bo şaristaniya kapîtalîst ji bo şaristaniyên bi dewlet, bajar û çîn bi kar bînin, wê hem derfetên me zêde bibin û hem jî em ê baş meseleyan ji hev derxin û analîz bikin. Ji pêvajoyên damezrandina şaristaniyan ve çandên manewî û maddî heta qonaxa kapîtalîzmê bê navber dewam kirine. Kapîtalîzm di nava vê pêvajoyê de ji aliyê çanda maddî ve qonaxa dawî û tepelika wê temsîl dike. Çanda îdeolojîk ango çanda manewî yan jî zanista manedanê ji destpêkê ve heye û kengî sosyolojiya azadiyê ket wezna kapîtalîzmê êdî di wê qonaxê de divê derkeve asta xwe ya herî jor û tepelikê. Eger em lêkolîna xwe di vê çarçoveyê de berfireh bikin, em ê hem karibin di tevahiya dîroka şaristaniyê de şaristaniyê û çanda maddî û îdeolojîk a pêre di nava şer û têkiliyê de ye bi hêzeke xurt manedar bikin; hem jî em ê karibin têkiliya 'serdema navîn û modernîteya kapîtalîst' bi sosyolojiya azadiyê re deynin, bi vî awayî em ê di çarçoveya maneya jiyana azad de ji aliyê çanda îdeolojîk ve amadekariyê baş bikin.

Ez ê bi çavdêriyên heta niha yê li çandên şaristaniyan û neolîtîkê hewl bidim xwe biceribînim sosyolojiya azadiyê ava bikim. Lê kengî me bi awayekî berfireh çav li şaristaniya modernîteya kapîtalîst gerand, ez ê xebatên me yê bingehîn ên ji bo avakirina sosyolojiya azadiyê bikim.

- a- Di cihêbûna çanda neolîtîk weke çanda maddî û îdeolojîk de pirsgerêk ê nebe, lê zêdetir di pêvajoya xetimînê û li hemberî pêşketina civaka şaristaniyê de tinebûna hêza wê ya xweparastinê bi pirsgerêkan re rûbirû dibe. Lê berê pêşî hewce dibînim ku ez têgîna 'pirsgerêkan' a timî min di sernavên mijaran de jî bi kar aniyê rave bikim. Ev têgîn li gorî maneya min bi kar aniyê weha ye; çanda maddî û îdeolojîk ji aliyê civak û ferd ve êdî nabe dewam bike ango rewşeke kaotîk îfade dike. Kengî civaka nû bi awayekî manedar rengê xwe yê nû girt, ev yek nîşan dide ji rewşa bi pirsgerêk derketiyê. Çanda îdeolojîk weke min gelek çarçove kiriyê, avahî, sazî, şane û erkên wan, maneyên wan û rewşa wan a zêhnî îfade dike. Çanda maddî jî fenomen, diyarde, sazî, avahî, şane û têgînên ez hewl didim wan rave bikim, ango aliyê din ê maneyê ku beşê mirov bi destan dikare bipelîne îfade dike. Eger em bixwazin bi gerdûntiyê re bikin yek, hewl dide dualîteya diyalektîk a enerjî-maddeyê di rastiya civakî de bibîne û şîrove bike. Li binê rohiya van têgînan, di nava hêmanên çanda maddî û îdeolojîk a civaka neolîtîkê de bi giranî xusûsên jiyane bixin tehlûkeyê yan jî rê li şer vekin di qonaxa damezrandinê û bi sazîbûnê de çênabin. Exlaqê civakî firsendê nade vê yekê. Sedema bingehîn a dike ku derz li civakê bikeve milkiyeta taybet e, û ew derfeta pêşketinê nabîne. Bi vê ve girêdayî, mijara din, dabeşkirina kar di nava cinsiyetan de ye ku heta hingî hînê têkiliya bi zorê û milkiyetê nas nakin. Her weha berhemê hevpar ê xwarinê jî hînê nebûye milke taybet. Di tevahiya van xusûsan de çanda maddî û îdeolojîk a hevpar a civaka ku hînê ji aliyê hecm û hejmarê ve mezin nebûye, heye. Ji ber ku zor û milkiyeta taybet wê avahiya civakî xira bike weke tehlûkeyekê tê dîtin, piştgirî û parvekirina hevpar di nava civakê de weke pîvana bingehîn a exlaqê tê qebûl kirin ku civak xwe pê li ser piyan digire. Civaka neolîtîk li ser hîmê vê prensîbê ji aliyê hundir ve gelek qehîm û tekûz xuya dike. Ji ber vê sedemê jî bi hezarê salan dewam kir. Di çarçoveya têkiliya civak û xwezayê de wexta mirov wê bi civaka şareza re bide ber hev û qiyas bike, li gorî pîvana ekolojiyê ji aliyê herdu çandan ve jî bi hêz dewam dike. Zêhniyeta civaka neolîtîk xwezayê bi pîroztî û xwedatiyê barkirî dibîne. Xwezayê jî weke xwe zindî qebûl dike. Ji ber ku xweza av, hewa, agir, her cure nebat û heywanî dide wan, wê weke xwedê dibînin, ya rastî weke hêmana herî bi hêz a xwedatiyê qebûl dikin.

Em dibînin ku têngîna xweda û xwedatiyê bi awayekî bi hêz bi van sedeman û rastiyan ve pêwendîdar e.

Wexta cihê wê hat, em ê maneya civaka şareza daye têngîna xwedê şîrove bikin. Ya girîng ew e ku zêhniyeta civaka neolîtîk têkiliya xwe bi xwedayetiya bi zext, mêtîngerî û zordariya sergirtî re nîne. Di têngîhiştina xwedayetiya ya neolîtîkê de zêdetir dilovanî, malavahî, bereket, hezkirin û coş heye, wexta ku kar ne li rê diçin vê yekê bi têngînen mîna tirsê û rohnîyê têkildar dibîne û gelekî hewl dide bi wan re li hev bike, ango bi awayekî zanistî bi xwezayê re dide û distîne, ekolojîk tevdiqere. Wexta hewce dibîne, nirx û buhayên xwe yê herî hêja, zarokên parçeyekî wan in, keç û xortên xwe yê ciwan dikin qurban û pêşkêş dike. Ji aliyê civakbûnê ve xwedê di civakên berê yê klan de bi têngînen weke 'totem', 'tabû' û 'manayê' weke kulteke dapîra⁷⁴ civakê dihat qebûlîkirin. Bi gotîneke din, 'dapîrtî' weke dîne 'dayik-xwedawendê' maneyeke xwe hebû. Pîroztî û têngînen me jimartin totem, tabû û mane bi temamî xwedayetiya neyên hesibandin jî weke ewrekî giran ê zêhniyetê timî li ser serê wan digere. Pîroztî jî di cewherê xwe de helwesteke li hemberî her tiştê li ser jiyana wan bi bandor e. Li hemberî xuşû û coşê, carnar tirs û fikarê, carnar hezkirin û rêzê, carnar êş û girî helwestek e. Nirx û qîmetekê didin obje û maneyên li ser jiyana wan bi bandor in. Em dikarin vê yekê weke exlaq jî şîrove bikin. Jixwe di bîngê exlaq de jî ev xweda û pîroztî hene ku bawer dikin civaka wan li ser piyan digere û rola bîngê dilîzin. Civak di vê mijarê de gelekî ji dil û ciddî ne. Wer bawer dikin ku bînpêkirineke piçûk a rêzikan, bêhurmetî ye, û nedana qurbanan dibe ku rê li felaketekê veke. Ango bi temamî civakeke exlaqî ne.

Herçiqas bi hin nebatên ku kiribin çanda xwe hin heywan kedîkiribin jî û di warê civakî de wan weke yê xwe dihesibînin jî hînê em nikarin ji vê yekê re milk bibêjin. Milk di nava xwe de subjektivîzmê dihewîne. Li naverastê rewş û zêhniyetek e ku rê li cihêbûna obje-subje veke hînê tineye. Objê jî weke wan tene hesibandin. Ew ji bo hev çiqas milk in, heywan û nebatên kedîkirine û kirine çand jî ewqasî milk in. Ji lewra mirov nikare behsa bînpêkirineke ciddî ya ekolojîyê bike. Bêguman gavek ber bi rê vekirina li milkiyetê hatiye avêtin. Lê belê ji bo ev yek veguhere milkiyetê di şert û mercên cuda de wê demeke dirêj dewam bike. Ji rewşên em behsa wan dikin, divê kes civaka neolîtîk weke 'buhuştê' fêhm neke. Civak hînê teze ye, û paşeroja wê diyar nîne, şert û mercên xwezayê yê timî diguherin civakê gelek caran dibe ber qirbûne û ji ber vê yekê civak di tehlûkê de ye. Civak li hemberî vê rewşê serwext e. Jixwe ya mohra xwe li zêhniyetê dixê jî ev e. Çareya vê yekê jî çêkirina metafîzîkeke mîtolojîk û dîni ye. Ev rewş herçiqas pîr weke saftî were dîtin jî rewşeke neçar xuya dike.

Li ser hîmê van şîroveyan, em dikarin metafîzîka xwedatî û pîroztîyê ya li dora jiyana kolektîf a jin-dayikê hat avakirin, fêhm bikin. Dayika mîna xwezayê da, za, xwedî kir û kezêba xwe şewitî rola wê ya sereke di çanda manewî û maddî de destnîşan kir. Eger em zilamtiya mêr bidin aliyekî hînê siya wî jî li ser kolektîvîtiya civakê tineye, û nabe. Şewazê jiyana yê civakê destûra vê yekê nade. Ji lewra wesfên mêr ên weke cînsê serdest zilam, xwediyê milk û xwediyê dewletê bi tevahî xwedî karekereke civakî ne, û paşê çêdibin. Wexta civak tê gotin, jin-dayik, zarokên wê û birayên wê îfade dike. Eger namzetê mertiya yê muhtemel zilam be, kêhatina xwe ji bilî mertiya bi marîfeteke din, mînak bi nêçîrvanekiyeke baş, bi gihandina nebatan û xwedîkirina heywanan îspat bike, dikare bibe endamê civatê. Hînê his û heqekî mîna mêrê jinê me, bavê zaroka me

⁷⁴ Dapîrtî-Bavpîrtî: Ev herdu gotin ji bo îfadekirina sîstema dayikî û bavîkiyê hatine bi karanîn.

weke diyardeyeke civakî çênebûye. Em ji bîr nekin ku bawtî û heta dayiktî, herçend neyê gotin aliyan wan ên derûnî û psikolojîk nîne jî ya esas diyarde, hiskirin, serwestbûn û têgînên sosyolojîk in.

Civaka neolîtîk kengî ket tengavê yan jî hewl dan ji wê bibihurin? Di vê mijarê de mirov dikare li ser hîmê sedemên derve û hundir şîroveyan bike. Kengî zilam qelsiya xwe bihurand û bû nêçîrvanekî baş û bi kesên di xizmeta xwe de gihîşt statuyeye baş, heye ku ji bo nîzama dapîrtiyê bûbe tehlûk e. Dibe ku gihandina nebat û heywanan jî rê li ber vê hêzê vekiribe. Bi giranî çavdêriyên me nîşan didin ku civaka neolîtîk ji ber sedemên derve hatiye helandin. Bêguman ev sedem, civaka dewleta pîroz a rahiban e. Çîrokên civaka şareza ya pêşî li Nîl û Mezopotamya Jêr bi giranî vê yekê piştrast dikin. Çawa ku me bi belgeyan jî got, bi çanda pêşketî ya civaka neolîtîk û tejaneya erdên bi bereket avdaniya bi teknîkeke baş, rê li ber berhemê zêde yê ji bo vê civakê hewce vekiriyê. Civaka nû ya li dora berhemê zêde yê mezin bajar ava kirine, xwe bi şeweyê dewletê bi rêxistin kiriye, bi giranî bi hêza zilam xwe gihandiyê pozîsyoneke gelekî cuda.

Bajarbûyîna zêde bi xwe re metabûnê tîne. Ew jî bi xwe re bazirganiyê tîne. Ew jî bi şiklê koloniyên diçizire demar û rayên civaka neolîtîk û metabûna her diçe zêde dibe, nirxê guhertinê û milkiyeta belav dibe ji hevdeketina civaka neolîtîk bi lez dike. Di civaka neolîtîk de nirxê bikaranîna objeyan tê qebûlkirin. Li şûna guhertinê jî diyarîkirin heye. Di warê ji hevdeketina civaka neolîtîk de mînakên koloniyên Ûrûk, Ûr û Asûrê vê rastiyê eşkere ispat dikin. Herêma bingehîn a neolîtîkê tejaneyên Dicle-Firata Jor û Navîn di vê çarçoveyê de tevî şaristaniyê bûne. Bi tevahî komên klanên û komên din ên mirovan ku çî gihîştibin asta neolîtîkî yan jî negihîştibinê, civaka şareza ya ji derve tê bi êrîşên xwe ew kirine mêtîngeh, dagirkirine, asîmîlekirine û hewl daye wan qir bike. Li gorî çavdêriyên me li tevahiya herêmên mirov lê jiyane bûyerên bi vî rengî qewimîne. Piştî li her qadê û di her qonaxa jortir de bi êrîşên civaka şareza civaka neolîtîk a em dikarin wê weke şaneyê kok a civakê bihesibînin û komên mirovan ên ji berê mane, dikevin pêvajoya ji hevdeketinê û weke bermahiyekê heta roja me ya îro hebûna xwe dewam dikin. Li gorî fikra min a şexsî, civaka beriya şaristaniyê ti carî tine nabe û nayê tinekirin. Ne ku ev civak gelekî bi hêz in, ji ber ku weke şaneyên kok hebûna civakê bêyî wan mumkîn nîne. Civaka şareza bi tenê bi civaka beriya xwe dikare hebe. Ev xusûs tiştêkî wisa ye ku çawa bêyî karker kapîtalîzm nabe, ev rastî jî welê ye. Civaka şareza hebûna xwe bi civakên nîv-şareza yan jî şareza nebûyî weke diyalektîk mumkîn dike. Dibe ku hin caran hin îmha û tinekirin qewimîbin, lê bi temamî pêk nayên, ji ber ku ev bi xwezaya civakbûnê re li hev nake.

Tevî vê yekê, divê mirov çanda îdeolojîk a civaka neolîtîk a di tevahiya dîrokê de li ser piyan maye piçûk nebîne. Huqûqê dayikê, hevdugirtina civakî, xuşk û biratî, hezkirina civakî ya ji berjewendiyên dûr, rêz û hurmet, fikra qenc ango exlaq, alîkariya bêberdêl, rêz û hurmeta ji kesên civakparêz û hilberînerên nixê rastî, dilsoziya bi cewherê têgînên pîroztî û xwedatiya xira nebûyî, hurmeta ji cîrên re, hesreta bi jiyana azad û wekhev gelek nixê bê serûbinê sedemên bingehîn ên vê civakê ne, û di heman demê de heta jiyana civakî dewam bike wê qîmeta xwe jî her hebin. Şaristanî ji ber ku bi nixê weke zext, mêtîngerî, desteserkirin, talan, destavêtin, komkuji, bêwijdanî, bê exlaqî, qirkirin, helandin û hê bi gelek hêmanên çanda manewî û maddî yê bê kêr barkiriyê, hebûna wan a di civakê de demborî ye. Ev zêdetir rengên civaka bi pirsgrêk û nexweşokî ne.

Em ê di Sosyolojiya Azadiyê de şîrove bikin ka wê çawa nixên berevajîkirî û nexweşokî yên civaka şaristaniyê bêne bihurandin û bi nixên civaka mayînde yên li dawiyê bimînin, bi civakeke demokratîk, wekhev û azad re bikin yek.

- b- Eger mirov civaka şareza di sê qonaxan de şîrove bike wê kêrhatî be. Weke qonaxên destpêk, navîn û dawiyê. Lê divê mirov destnîşan bike ku civaka şareza yekpare ye, ji lewra dabeşkirina wê bi vî rengî wê rê bide ku analîz hêsan bibe, lê divê mirov baş zanibe ku bi awayekî berçav tevlihevî û yekparebûna wê ji aliyê 'dema dirêj' ve xwe biparêze.

Ji bo civaka şareza dibêjin; kibar e, nazik e, camêr e, bi rêz û hurmet e, bi rêzik û pîvan e, bi plan û bîaqil e, bi heq û huqûqê ve girêdayî ye, aştîxwaz û dadperwer e. Ev rengên civaka şareza yên me jimartin bi temamî li hevçêkirî ne, û tenê bi armanca propagandayê ne. Rûyê rastî yê civaka şareza şiddet, derew, xapandin, çortî, dekûdolab, şer, talan, êsîrkin, tinekin, bendetî, bêwefatî, desteserkin, bêwijdanî, nasnekirina heq û huqûq, serîtewandina ji hêzê re, bikaranîna prensîba pîrozî û xwedatiyê ji bo kulmek kesên berjewendîperest û berevajîkirina wê, tecawizkarî, civabûna cinsiyetparêz, aliyek di nava mal û milk de xeniqîbe aliyê din ji birçîna bimire, komên mezin ên koleyan, gundiyan aware, karkerên bê kar û hê gelek rengên din, nexweşiyên civakî û çeloxwarîkirin rengên civaka şareza ne. Bi hêza propagandayê, bi nêzîkbûneke xirab û qelp a metafizîkê ji bo rûyê xwe yê rastî veşêre timî bi awayekî rêxistinkirî hewl dide.

Eger em bi awayekî hînê zanistî bi nav bikin; bi bajêr re çîneyetî pêk hat û civaka ji aliyê rêxistina bi navê dewletê hat rêvebirin civaka şareza ye. Piştgirî û xizmtiya etnîsîte-êşirtiyê herî zêde heta bi hiyarkerşiyê di nava civakê de rê li ber cihêtiyekê vedike. Dabeşbûna civakê ji aliyê çînî ve û xwe gihandina wê ya dewletê bi xwezaya wê re li hev nake. Çanda eşîrê bi çanda çînî û dewletê re li hev nake. Tebeqe û çîneyetî ya esas bi berhemê zêde re çêdibe. Kengî erd û amûrên rê li ber berhemê zêde vedikin têne desteserkin an jî wan dikin milk, çîneyetî jî peyde dibe. Weke her tim tê gotin, milkiyet diziya ji civakê ye. Berhemê zêde jî berdêla diziya ye. Ya esas, rêxistiniya bi navê dewletê jî vî milkî diparêze û berhemê zêde yê hatiye komkirin li xwediyên wan belav dike. Milkê xwe bi rêxistin kiriye, xwediyê berhemê zêde û nixê zêde ye. Bêguman ji bo vî jî di tevahiya dîrokê de artêşên mezin, burokrasî, sîleh, amûrên rewakirinê hewce kirine. Her weha zanist, utopya, felsefe, huner, exlaq û dîn bi ser xwe ve çêkiriye. Metafizîkeke bêmane rolên civakî yên tevahiya van kategoriyan bi jiyânê re berevajî û çeloxwarî kiriye. Tevî ku tayê maddî û îdeolojîk ê civaka şareza gelekî tevlihev û çeloxwariye jî ya esas rengê pêkhatina wê ye. Ev jî hebûna wê ya maddî ye ku her diçe zêde dibe. Em behsa tinebûna çanda îdeolojîk nakin. Du xisletên bingehîn ên hebûna wê hene: mayîna di planê duyemîn de û çeloxwartî.

Ji bo serwestbûna li van xusûsan divê em wan hinekî din rave bikin. Çawa ku tê zanîn her pêkhatin û fonksiyon têgînên 'zanista manedanê' ne. Her pêkhatinek fonksiyonek xwe, her fonksiyonek jî pêkhatinek xwe heye. Di rewşên kaosê de pêkhate û fonksiyon dikevin krîzê. Bi belavbûn û jihevdeketinê re rûbirû ne. Hin pêkhatinên demborî û tevlihev jî û hin fonksiyonên nakok di vî navberê de dikevin dewreyê. Ev xusûsên ez behsa wan dikim xwedî xisletên gerdûnî ne. Mînak av ji H₂O pêk tê. Li kîjan quncika gerdûnê dibe bila bibe H₂O pêk ve hatibin wê wextê pêkhatin temam bûye. Rewşa kêrhatî yan jî fonksiyonel xisleta heta dawî zela û herikbar 'av' e. Bi cemidîn û dûkelbûna wê re di pêkhatina wê ya esasî de xirabûn an jî bêkêrbûn çêdibe ango fonksiyona wê bi sînor dibe. Mirov ji texte û madenê maseyekê çêke, ev karekî pêkanînê ye. Bi kêrhatina maseyê fonksiyona wê ye. Parçeyên heman mase û texteyî nebin mase bi kêr nayên û

fonksiyona wan namîne. Eger tine nebin jî fonksiyon an jî rewşa wan ya kêrhatî namîne. Maseyên gelekî xwaro maro jî mumkîn in. Di rewşên wisa de hem ji aliyê pêkhatinê û hem jî ji aliyê kêrhatinê ve xirabûn xwe ferz dike.

Di gerdûnê de her tiştê çêbûye hem xwedî xisleta pêkhatinê û hem jî ya kêrhatinê ye. Eger em bi giştî îfade bikin û em maddeyê weke pêkhatinekê şîrove bikin, ji bo em vê pêkhatinê li ser piyan bigirin wê yekser enerjî were hişê me. Enerjî ji bo maddeyê kêrhatinê û fonksiyonalîte ye. Di beriya madde-enerjiyê de zanistê ispat kiriye ku ya esas enerjî ye. Pêkhatayên maddî bê enerjî nabin, lê enerjî bê pêkhatinê maddeyê dikare hebe. Ji aliyê pêkhatinê ve madde dikare were tinekirin, lê enerjî nayê tinekirin. Lê bi qasî ku em dizanin; ji bo enerjî kêrhatina xwe pêş bixe hewcedariya bi pêkhatinê maddî ferz dike. Zindîti bi xwe jî bi rewş û pêkhatinê maddî yê pêşketî û diyar têkildar e. Zindîtiyeke berdêla wî ya maddî tine yan jî bê pêkhatinekê maddî hema bêjin nîne. Hebe jî em pê nizanin. Eger em bi giştî bibêjin; berdêla pêkhatinê maddî yê herî pêşketî kêrhatinê û fonksiyoneke herî pêşketî ye.

Di civakê de berdêla pêkhatina maddî û kêrhatina wê, çanda maddî û îdeolojiyê ye. Em vê şîroveyê bi civakbûnê wisa dikin; civaka şareza li hemberî pêşketina zêde ya pêkhatina maddî, nikarîbûnê kêrhatina xwe pêş bixîne, berevajî paşve xistiye, di encamê de jî pêkhatinê jî xira kirine. Sedema vê ya sereke jî ev e; girêdayî çanda îdeolojîk û pêkhatina bingeşê a civakbûnê mumkîn dike nemaye û ew zêde tengav kirine. Mirov vê rewşê dikare bişibîne av û petrolê. Wexta mirov av û petrolê tevlihev bike avê bê kêr bibe. Petrol jî weke avê diherike. Lê ew bi awayekî din bi kêr tê. Eger pêşketina çanda maddî û ya îdeolojîk bi hev re û lihevkerî bimeşin, em nikarin behsa zirareke wê ya li ser civakê bikin. Wê wextê em ê bibêjin; ya normal divê bibe ev e. Lê eger çanda maddî mezîn bibe û di destê komeke teng a mirovan de bikeve serhev, ji sedî sed wê gelemperiya civakê ji aliyê pêkhatinê û kêrhatinê xira bibe û hem jî ev yek ê di çarçoveyê teng a maneyê de mezinbûna çanda maddî û helandina çanda îdeolojîk îfade bike.

Em dikarin bi mînakê fikra xwe hînê baştir binin ziman. Pîramîdên Misrê avahî û pêkhatinê mezîn ên maddî ne. Lê di berdêla wê de fonksiyona wê; bi mîlyonan mirovî jiyana xwe ya bi mane, azadiya xwe ango çanda xwe ya îdeolojîk ji dest daye. Jixwe şaristanî tiştêkî wisa ye. Avahiyên mezin lê dike. Mumkîn e ku bi perestgeh, bajar, birc, pir, zevî, kewar û heta berheman meznahiya xwe nîşan dabe. Civakên bi vî rengî bi şarisaniyan mumkîn dibin. Lê wexta em li heman civakan li çanda îdeolojîk û kêrhatina pêkhatinê maddî dinêrin, ya em lê rast tên yan wendakirina nîrx û buhayan e, yan jî berevajîkirina wan e. Hindikayiyek ji gelemperiya civakê qut bûye ew bi awayekî bêrehm xistiye bin nîrê zorê û mêtîngîyê, yan ew ji çanda wê ya îdeolojîk qut kiriye yan jî berevajî kiriye pêşkêşî wê kiriye û ew ji nîrxên rastî yê çanda îdeolojîk mehrûm kiriye.

Çanda îdeolojîk û çanda maddî ya hindikayî xwe pê xwedî dike, rê li ber civakeke duserî ya nexweşokî vedike. Yê di nav maddeyê de xeniqîne jî ji hawîrdorê û îdeolojiyê azad bi temamî qutbûne. Rewşa ez jêre 'pirsgirêka civakî' dibêjim jî encama van bûyerên diyalektîk e. Civaka şareza bi temamî ji ber vê sedemê ji civakê qut dibe. Weke tê zenkirin, sedema qutbûna ji civakê kalîtetî yan jî kalîte nîne, ontolojîk e. Ango hebûna civaka şareza qutbûna ji civakê ferz dike. Hawîrdor û ekolojî çî weke berê di çarçoveya yekparebûna xweza-civakê de, çî jî bi îfadeyê zanistî yekbûna civak-xwezayê were fêhmkirin, ji bo civaka divê, hewce ye pîvanên bingeşê ên şaristaniyê pêk tînin, ango ji çîn-bajar û dewleta pêwîst tê dîtin bibihurin. Ez behsa çalakiya

tinekirineke çor nakim. Divê çanda îdeolojîk û maddî ya civaka nû di nava xwe de bi wezin be û li hev bike. Çanda îdeolojîk û maddî ya civakê di nava xwe de bi wezin û li hev kirî, wê weke xwezaya azadbûyî (bi gotina Murray Bookchin⁷⁵ 'xwezaya sêyemîn') ya dizane bi xwezayê re bibe yek pêk bê, di heman demê de wê bi xwe re nakokiya civak-xwezayê ya bê wezin a civaka şaristaniyê bibihurîne.

Em wexta ku di çarçoveya perspektîfa van têgînên giştî de dema avakirina pêşî ya civaka şareza şîrove bikin, hema hema di tevahiya wan hemûyan de pêjneke mezin a çanda maddî xuya dike. Pîramîdên mezin ên Misrê, zîggûratên Sumeran, Bajarên Binerdê yên Çînê, perestgehên Hindiyan, li Emerîka Latînî gelek bajar û perestgehên bi heman rengî hebûna çanda maddî radixe ber çavan. Maneya di hundirê wan de jî ango çanda îdeolojîk jî cesedên mûmyakirî, heykelên xwedayan û meşa qral bi artêşa xwe re ya li dinya aliyê din e. Mane qerisiye yan jî pirr dijwar hatiye berevajîkirin. Di rewşên bi vî rengî de 'ez' a di psîkolojiya mirov de derdixin pêş û tiştan manedar dikin. Lê eşkere ye ku maneya esas di veguherîna civakbûnê de ye. Wexta ku civak tine be yan jî veneguhere pêkhatinê bi vî rengî nayên hişê mirov. Ji ber zêhniyetê ye ku qral weke xwedê tê dîtin. Lê hatiye berevajîkirin û zêhniyetek e, ku zêhniyeta îdeolojîk a bingeîn a civak pê heye, hildiweşîne. Zêhniyeta civakî ya rastî zêhniyeteke welê ye ku di berdêla hilweşîna çanda îdeolojîk de, dînen yekxwedayî bi hêrseke mezin û weke sedema hebûna xwe li dij derketin. Di warê çanda maddî de daneheva mezin a vê civaka li bajêr bi cih bûyî, xwe weke dewleta çînî bi rêxistin kirî, em weke zêhniyeta berevajîkirî, metafizîka xirab, li derveyî xwezayê, xwe di ser xwezayê re dîtin û xwe weke afirênerekî bi tevahî li derveyî xwezayê nîşandan, şîrove dikin ku ev bi tevahî çanda îdeolojîk talî dikin û berevajî dikin.

Em nikarin diyar bikin ku ev qonax bê reaksiyon, bê coş, mucîzewî û bê êş hatiye pêşwazîkirin. Vegotina mîtolojîk îfadekirina rastiya veşartî mayî ye. Çi mîtolojî, çi jî belgeyên dîni yên pîroz şêweyekî çîrokên berxwedanê ne. Mirov berxwedana destpêkê weke serhildana çanda îdeolojîk şîrove bike, tespîteke manedar e. Berxwedana gelekî berfireh e. Berî her tiştî berxwedana mezin a jinê, tevî ku di zindana malê û serweriya mêr de tê girtin, di fîgura Înannayê de zelal e. Bajar çawa hatin avakirin dora wan bi bedenên hate girtin û ev yek jî bi temamî serhildaneke çandî ya îdeolojîk a etnîsîteyê sembolîze dike. Wexta ku têgihîştina xwedayê afirîner û mirovê evd hûrûkûr were analîzkirin wê têkoşîna mezin a çînî were dîtin. Xwedayê afirîner li şûna xweza-xweda ya nava wê hatiye valakirin, hatiye danîn. Çîna rêveber a ti têkiliya xwe bi afirandinê re tine û jê qut bûye, bi berevajîkirineke temam a îdeolojîk xwe weke xwedayekî afirîner ê bi maske îlan dike, li hemberî vê, afirînerên rastî, endamên civaka xwedî pîroztî û xwedatiyê jî piçûk dixê û wan weke kesên ji gûyê xwe afirandine bi wesif dike, bi vî awayî şerekî mezin ê çînî bi zimanekî mîtolojîk îfade dike.

Piçûkxistina çanda îdeolojîk di van vegotinan de veşartîye. Vegotinên mîtolojîk ên avakirina pêşî ya şaristaniyan, nemaze hostatiya wan a çêkirina xwedayan, mirov dikare weke şêweyê îdeolojîk ê têkoşîna çînî bibîne. Jixwe zimanekî din ê wê demê yê vegotinê nîne. Hevrikiyên bajarên,

⁷⁵ Murray Bookchin: Di 14'ê Çileyê 1921'ê de li Newyork City ji dayik bû. Yek ji wan kesan e ku di tevgera şoreşa Rûs de çalak cih girtiye. Heta lihevhatina Stalîn û Hîttler a di Îlona 1939'an de bi kominîstan re tevgeriya. Di vê demê de ji ber meylariyên xwe yên Troçkîst-anarşîst hat îxrac kirin. Piştî mirina Troçkî, bi sedema ku bawer kir Troçkîst di bin bandora otorîterîya Bolşevîkiyê de ne, hêviya xwe ji wan qut kir. Bi demê re bû sosyalîstekî azadîxwaz. Di nava tevgerên ekolîst ên Emerîkî de cih girt. Di sala 1983'an de bû profesore teoriya civaknasîyê.

şewitandin û hilweşandinên wan têkoşîneke dijwar a civakî îfade dike. Vegotinên destanan, pergale panteonan, mîmariyên bajaran, avakirina qebr û quban newala di nava çînan de û mesafeya zêde dikeve nava wan û gundan eşkere nîşan dide. Çîrokên Nemrût û Firewnan qelşa kûr a di nava civakê de bi belge dikin. Di klam û stranên eşîran de şopên zor û zehmetiyên li hemberî êrîşên şaristaniyê xuya dikin.

Ji dema destpêkê ya avabûna civaka şareza yek ji berxwedanên bi rêkûpêk û bi serûber heta roja me ya îro hatiye jî rêûresma berxwedanê ya pêxemberan e. Çîroka wan bi Adem û Hawayê destpê dike, ango bi mirovê pêşî dest bi vegotinê dikin û mohra bi tevahî xisletên çanda îdeolojîk lê hene. Eger mirov Adem û Hawayê li hemberî civaka neolîtîk weke zêhniyeta şaristaniya dibe xweda rast fêhm bike, em ê nîşanên hûr ên pêşî yên şerê efendî-koleyan bibînin. Diyalogên Adem bi xwedê re û têkiliyên wî bi Hawayê re, em dikarin weke cihêbûna kole-efendî û sembola jindayika dikeve dereceya duyemîn şîrove bikin. Derketina Hz. Nûh mîna kesekî li ber efendiyan rabûye û dixwaze civaka neolîtîk li keştiyê bar bike û bibe cihekî bilind ê çiyayî û destê şaristaniyê negihîjê û ji nû ve ava bike, bi bîra mirovan dixê. Jixwe çîrok behsa civaka Sumeran û civaka neolîtîk a ji bo li ser piyan bimîne li ber xwe dide, dike. Rêûresma van herdu pêxemberan serê wan diçe heta destpêka avabûna civaka şareza û bi vê yekê ji destpêkê ve hebûna berxwedanê û herî kêr bi qasî domdariya şaristaniyê domdariya wan jî nîşan dide. Dîroka xanedaniyan çawa dîroka çîna jor e, dîroka pêxemberan jî zêdetir dîroka qebîle, qehremanî û çandên li ber xwe dane ye.

Divê mirov pûtperestiya civaka şareza, totem û simbolên mîna wan ên qebîleyan ji hev bike. Xwedayên di panteona civaka şareza de anîne cem hev mîna kopyayên figurên rêveberên demê ne. Jixwe bi tevahî di şiklên mirov de ne. Ji wê jî wêdetir rêveberên mirov bi xwe ne. Ha ji ber vê yekê, êrîşbirina pêxemberan a ser van figuran û êrîşbirina wan a ser rêveberan di esasê xwe de heman tişt e. Dijberiya pûtperestiyê, dijberiya dewletparêziyê ye. Li dijî tevahiya simbol û têgînên civaka bi sazî bûye wê simbolîze dikin dijberî ye, berxwedan e. Şerê di navbera rahiban û qraliyetên siyasî de xwedî xisletên cihê ne. rahib ji civaka avakirine ji qralan para xwe dixwazin. Têkoşîn di navbera kesên li tebeqeya jor de pêk tê. Têkoşîneke nava dewletê ye. Ji ber ku afirînerên çanda îdeolojîk in, yekser nebe jî bandor li pêxemberan kirine. Ya rastî, rahib mirovê dîn ê dewletê ye. Civaka sivil zêde wî eleqedar nake. Têkiliyê berevajî ya pêxembertiyê îfade dike. Berdevkê civaka li derveyî dewletê ye.

Rêûresma dixwazin bi pêxember Brahîm bidin destpêkirin û bi Mûsa bi sazî bûye, xweseriya wê ew e ku cesaret kiriye bi temamî ji civaka Misr û Sumerê xwe qut bike û bibe xwedî îrade ji bo civaka xwe ava bike. Em bi temamî bi şoreşeke çandî ya îdeolojîk re rûbirû ne. Nemrût û Firewn navlêkirinên simbolîk ên rêveberên dewleta du civakan in. Xisletên wan ên bi sazî bûne hene. Serdestiya mutleq îfade dikin. Brahîm û Mûsa eşkere dikin ku ew vê serdestiyê bi çanda xwe ya îdeolojîk ango berxwedana xwe ya zêhnî qebûl nakin. Ev berxwedan ji bo wê demê serhildaneke gelekî mezin û giranbuha ye. Eger îro slogana 'Dinyayeke din jî heye' girîng e, di wê demê de ew jî îlan dikin ku li derveyî serdestiya fermî ya Firewn û Nemrût dinyayeke din heye. Ji bo vê jî bi cemaetên xwe re gelekî mijûl dibin, dilebikin. Beriya her tiştî tevgerê hêviyê ne. Di bingehe hêza Îsraîla îro de para vê çîrokê kêr nîne, bi kêmanî ji aliyê îdeolojîk ve xwe bi vê têr dike. Tevahiya çîrok û utopyayên di rêûresma Brahîmî de sîstemên qebîleyan, jiyana wan a ku şaristaniyê pêşî lê girtiye û ya ku bi hesreta wê ne, tînin ziman. Ketine bin bandora herdu

şaristaniyan. Lê divê mirov baş şîrove bike ku di rastiyê de ew red kirine. Armanca wan weke yên din avakirina şaristaniyekê nîne. Wexta bi rahibên qralên Îsraîlê re timî şer kirine cihê vê rastiyê gelekî girîng e. Xwelihvraqişandineke bi vî rengî hînê jî di nava dewleta Îsraîl û civaka wê de bi dijwarî dewam dike. Ji aliyê dîrokî ve şahidên Hîtît, Mîtanî, Asûr, Med-Pers û axir ên Greko-Romenan in. Di bîr û hafiza wan de çortan û dewijimê van şaristaniyan ketiye serhevdu. Dîrok salên 1600-1200 B.Z. di warê çanda maddî de weke demeke bibiriqe dihûne. Têkiliyên di navbera Hîtît, Misr û Mîtaniyan de mînakên zindî û pêşî yên dîplomasiya navneteweyî pêşkêş dikin. Di vê pêvajoyê de qewmê Brahîmî ji wan qewman e ku herî nêzî van têkiliyan e, û dikare jê fêhm bike. Nabe ku mirov Brahîm û Mûsa li derveyî vê çûnûhatinê bibîne, naxwe em ê nikaribin wan bi temamî fêhm bikin. Bersiva wan dayî bersiva çanda îdeolojîk e.

Di nava vê rêûresmê de Îsa û Muhammed du reformatorên mezin in. Cihê wan ê di mezinkirina çanda îdeolojîk de em bihêlin paşê.

Babîl û Asûr di bilindbûna çanda maddî de du xelekên girîng in. Bazirganî û bajarên mezin dibûn di dema van du qraliyetan de qonaxên mezin bihurandin. Babîl di dema xwe de Parîsa demê ye. Asûriyan pêşî qralên bazirgan, paşê jî împaratorî ava kirin. Di vî warî de nûnerên xedar bûn. Li Rojhilata Naverast di warê maddî de nûneriya herî baş a rêûresma rêveberiyê ye. Di warê berevajîkirina çanda îdeolojîk û hiştina wê li plana duyemîn de xwedî rol e. Çanda Zerdeştî ya rêûresma Med-Persan xwe spartibûnê ji nû ve rola sereke da çanda îdeolojîk û ji bo vê yekê têkoşîneke mezin meşand. Zerdeşt-Bûda-Sokrates sê kes in ku di demên gelekî nêzî hev de jiyane. Hem filozofên mezin ên exlaq, hem jî zanyarên welê bûn li dijî çanda maddî meznahiya çanda îdeolojîk di kesayeta xwe de temsîl kirine. Wijdanê şaristaniyê xistî, wan hişyar kir û bûn dengê wî. Tevî ku di dema wan de çanda maddî diket dema xwe ya gihiştî û serdest bû jî wan bi awayekî bi heybet nîşan da ku hem dinyayeke din jî mumkîn e, û hem jî ew şopgerên wê ne. Di serî de Skîtî, êrîş û berxwedanên dawî li wan nedihat ên çanda hawîrdorê, îspat dikirin ku çanda îdeolojîk wisa bi hêsayî bi dawî nabe, naqede. Ji çanda Semîtîk Amorît, ji çanda Aryen Hûrî, ji çanda Bakurê Kafkasya Skîtî, nûneriya wan a li hemberî şaristaniyê nîşan da ku xelekên berxwedanê bi qasî xelekên şaristaniyê bê navber in, û bi hêz in. Got jî bo Romayîyan çî be, Amorît jî bo Ereban, Hûrî jî bo Medan û Skîtî jî ji bo Împaratoriyan Rojhilata Naverast heman pozîsyonê îfade dikin. Di berxwedanên civakî yên Rojhilata Naverast de jixwe gelek dînen mîna Xirîstiyantiyê li Rojhilata Naverast derketin kêr nebûn.

- c- Civaka şareza ya Greko-Romen dîroka şaristaniyê ya dema navîn û dema gihiştî temsîl dike. Mirov dikare jêre bêje serdema klasîk jî. Karîbûne potansiyela xwe ya herî ronak û çalak pêşde bibin. Li gorî demê karîbûn serdema herî bi heybet a çanda maddî biafirînin. Ev şaristaniya ku karîbû senteza şaristaniyên beriya xwe bi awayekî serketî bike, di heman demê de gotinên dawî yên qonaxa xwe tîne ziman. Lê dîsa jî hînê negihiştîye wê meznahiya çanda maddî ku mirov karibe wê ji alî heybetê bi Romayê re qiyas bike. Endustriyalîzma kapîtalîst a weke şoreşekê tê nîşandan, şaristanî nîne, nexweşiyê şaristaniyê ye.

Encama çanda îdeolojîk a serdema destpêkê ya dema Atînayê diyar dike. Felsefe bi aliyekî xwe encama vê rastiyê ye. Panteonên zindîtiya xwe, yanî qîmeta xwe ya çanda îdeolojîk wenda kir mîna qebristana xwedayan in. Weke di gelek tiştan de hatiye dîtin, wexta gelek li serî ye, li tepelikê ye, rasthatina li vê rewşê tê fêhmkirin. Ji ber ku piştî gihiştina tepelik û lûtkeyê çûna serberjêr destpê dike.

Ji sedî sed koledarî bi tamamî sistemeke çanda maddî ye. Piçûkxistina mirov yek ji xisletên bingehîn ê vê sistemê ye. Evqas piçûkxistineke mezin di dinya ti zindiyên de nayê dîtin. Ji ber balkêşî û heybeta çanda maddî, wijdan jî têk diçe. Hîne jî mirov li hemberî abîdeyên dêw ên vê çandê û avahiyên wê, hem xwe nagire vediciniqe û hem jî ji aliyekî din ve jî mirov heyranî wan dibe. Wer xuyaye mirov êdî evqasî dikare bibe xwedê, lê kengî xwedatiya mirov, mirovan bixe hedefa xwe dibe felaket. Ji ber ku ji bilî xwedê yên din evd in. Di qelşa civakî de, ango di têkoşînê de tê têkoşîn û nakokî evqasî mezin nebûbû. Di çanda klasîk a berê ya Yewnan de bûyera 'kurikên qûnek an jî qûnde' rast were analîzkirin, mirovê karibe piçûkxistinê baş fêhm bike û jê gelek tiştan hîn bibe. Tayê di navbera vê bûyerê û koledariya jinê de ne tenê pêşkêşkirina wan a ji aliyê cinsî ve ye. Ji ber ku heman diyardeya civakî parve dikin tayê di navbera wan de gelekî balkêş e. Em wexta ji nêz ve li koletiya jinê binêrin, wê zêdetir aliyê wê yê ji mirovatîyê dûr dixîne balê bikişîne. Girtina jinê li malê ne tenê girtineke mekanî ye, û heta girtîgeh jî nîne. Rewşa wê rewşeke destavêtinê ya dijwar e. Herçiqaqas bixwazin bi nîşan, bi merasîmên bûkaniyê ser rastiya vê meseleyê bigirin jî rojê wê bi tenê jî ji bo kesa xwe dizane têkçûna rûmet û anora mirov e. Jin ji qîmeta xwe ya hezar salan a hilberandin, perwerde, rêveberî û azadiyê welê bi rêkûpêk û rêbazên şiddetê jê hatiye kirin, ji vê jî wêdetir bi îdeolojî û vegotinên eşqê wer hatiye hincirandin, encam ji teslîmiyetê jî wêdetir e. Nasnameya xwe ya 'jintiyê' ji dest dide, dikeve rewşeke din ku jêre 'pîrektî' tê gotin. Li cem mîrekî ji rêzê, li cem şivanekî serê çiyê 'jin' bi tenê dikare bibe 'pîrek'. Pîrektî jî heq dide ku li ser wê her cure tesaruf bibe. Di nava vê tesarufê de kuştin jî heye, kengî bixwaze dikare bike. Ew ne tenê milk e. Ew milkeke gelekî taybet e. Rê dide ku xwediyê wê li ser wê bibe împaratorekî piçûk, hema xwedî tenê zanibe bi kar bîne.

Yek ji şaxên bingehîn ê şaristanî amade kir ev rastî bû. Yek ji sedemên bingehîn, hişt ku çanda maddî sînor nas neke, têkiliya xwe bi vê rastiye re hebû. Ezmûna li ser jinê bi awayekî serketî hat ceribandin xwestin li ser tevahiya civakê biceribînin. Bandora xeternak a duyemîn jî ev bû. Civak diviyabû ji bo efendiyên xwe weke pîrekan bi kêr hatibûna. Em ê hewl bidin rave bikin ku pîrekiya civakê bi sistema kapîtalîstê tamam bûye. Lê hîmê vê çalakiyê di qonaxa pêşî ya şaristaniyê de hatiye danîn û bi çanda Greko-Romen xwestin weke mînakekî serketî yê civakê nîşan bidin. Lê kengî mîr bibûya pîrek mirov dikaribû behsa pîrekbûna civakê bikira. Greko-Romen civakeke welê bûn, ev yek his kiribûn û tedbîrên xwe girtibûn. Yek ji wan xusûsan e ku baş tê zanîn, rewşa koleyan gelekî ji pîrekiyê xirabtir e. Lê pîrsgirêk ew bû ku mîrê nebûbû pîrek bibûya kole. Em behsa têkiliyên ensest an jî têkiliyên ji rê derketî nakin. Em behsa nêrmêtiyê jî nakin. Hin aliyên mijarê yên derûnî û heta hin diyardeyên biyolojîk divê ji mijara behsa wê dikim cihê bêne nixandin. Di civaka klasîk a Yewnan de mode ew bû ku her kurekî ciwan ê azad, divê ji sedî sed xwediyekî wî, partnerekî wî yê mîrê hebe. Ciwanê kurik heta bibe xwedî tecrûbe û ezmûn divê partnerekî wî yê evîndariyê hebe. Weke min berê jî behskiribû ku Sokrates jî gotiye; di vê bûyerê de ya girîng ew nîne ku kurik pirr were bikaranîn a girîng ew e ku kurik wî ruhî bijî. Zêhnîyet eşkere ye: civaka kole têkiliya xwe bi prensîba anor û azadiyê re nîne, lewma diviyabû ev xislet ji civakê bihatana kirin. Ji ber ku gef li civakê dixwarin. Rast bû jî. Li deverê anor û azadiya mirov hebe, koletî nikare li wir bijî. Sistem li vê serwest bûbû û diviyabû çî hewce ye bikirana.

Bêguman çanda Greko-Romen ev mîsyona xwe tamam nekir. Di nava wê de bi dibistanên felsefî yên azad Xiristiyantiya pêşket, ji derve jî êrîşên etnîsîteyê yên dawî li wan nedihatîn û serhildanên

wan, civak bi rewşên din re rûbirû kir. Gelek îşaret hebûn ku nîşan didan çanda maddî her tişt nîne û hêza wê ewqas nîne serî bi her tiştî re derxîne. Lê kapîtalîzmê wê hîç hewce nedîta civakê bike 'kurikê qûnde' û karibe wê bike pîrek.

Berxwedana mezin a hêzên qebîleyan û Xirîstiyanan di berdêla êşên bêdawî û qehremaniyan de di rastiyê de ji bo wê bû ku dawiyê li civaka maneya wê ji bo mirovatiyê tinebûn bû, bîne.

Lihevhatinên piştî qîmeta berxwedana çanda îdeolojîk kêr nake û hedefa wan piştguh nake. Ev tevgerên em behsa wan dikin ji bo çanda maddî ti meznahiya xwe nînin û divê mirov van weke pêngavên paşê yê bilindbûna çanda îdeolojîk bibîne û şîrove bike. Mîna keke bi heman rengî wê di têkilî û şerên Sasanî-Îslâm û koçberên Tûraniyan de were dîtin. Em nikarin bi termonolojiyê sivik a zext û mêtîngîyê, bilindbûn û hilweşînên mezin ên civakan rave bikin. Ya diqewime mezintir û berfirehtir e. Kapîtalîzm çima ji hev nayê derxistin û ji hev nakeve, ji ber ku têra xwe bi firehî civaka şareza nayê analîzkirin. Analîzên der barê kapîtalîzmê de dişibin beşê aysberg⁷⁶ ê li derveyî avê. Hecmê esasî civaka şareza ye. Ew jî di bin avê de ye.

- d- Gelo Xirîstiyantî û Îslâm şaristanî ne, yan jî nirx in, ango exlaq e. Ev yek ya nîqaşê ye. Ev pîrsa ku hîne girîngiyê xwe ya mezin heye, ji texmînan wêdetir jî bersiva wê hêsan nîne. Yê di wê dabaşê de bi xwe serê wan tevlihev jî teolog û bawermendên Xirîstiyantî û Îslâmê ne. Li ku û heta kengî sîstema bawerî û exlaqê bûn, têkiliyên wan bi civaka şareza û civaka li derve dihat hiştin re çî bûn, di kîjan çarçoveyê de şaristanî bûn an jî dijberê wê bûn, ev ji xusûsên sereke ne ku hîne nehatine zelalkirin.

Ev herdu sîstemên girîng ên bawerî û exlaqê ku ji nava şert û mercên împaratoriyên Sasanî û Greko-Romen derketin, li dijî çanda maddî ya sîstema koledariyê ku gelekî şax berdabû û nirxên wê yê îdeolojîk gelekî rîziyayî bûn, pêngaveke mezin a çanda îdeolojîk in. Eger wan avakirina civakeke şareza diviya, weke ku di avakirina şaristaniyên klasîk hemûyan de pêk tê wan ê avakirina çîn û bajarên esas bigirta. Di hedefên wan de çîn û bajar hebûn. Lê wan ji bo bajar û çînan bigihînin nirxên xwe yê exlaqê û baweriyê kiribûn hedefê xwe, naxwe ne hedefa wan bû ku bibin civaka şareza. Bi giranî di hedefên wan de desthilatdarî, ango bi destxistina çanda maddî tine, berevajî, dibînin ku hebûnên çanda maddî yê mezinbûne, ji qîmeta xwe ketine û bi çanda îdeolojîk re di nava bêtewazuniyê mezin de ne, ji bo wê jî divê hegemonya çandeke îdeolojîk pêk bînin.

Ji lewra binavkirina serdemên Xirîstiyantî û Îslâmê weke sîstemên şaristaniyê wê şîroveyên kêr û çewt bi xwe re bîne.

Divê mirov bi girîngî destnîşan bike ku hilweşîna Romayê ji rêzê nîne yan jî mirov nikare hilweşîna wê weke yek ji ya şaristaniyan bibîne. Di şexsê Romayê de rûesma herî kêr çar hezar salî ya civaka şareza hilweşiyaye. Bi gotîneke rasttir hatiye hilweşandin. Ji ber ku mijara me nîne em bi firehî behsa sedemên hundirîn û derve yê hilweşînê bikin, em ê bi kurtî qal bikin. Xusûsa em bi pey ketine ew e ka bi hilweşîna giştî re çî têkiliya nirxên civaka şareza heye. Mirov bi hêsanî dikare bibêje ku ji bilî Çînê, Roma tevahiya şaristaniyên destpêkê û klasîk temsîl dike. Ne tenê ji aliyê saziya koletiyê ve, tevahiya çanda maddî û manevî gihîştibû wê astê. Di salên 100î B.Z. de xwe gihandibû qonaxêke bi vî rengî. Pêwîst e, ez xusûseke din bi girîngî destnîşan bikim ku ew jî ev e: mirov bûyerên civakî bi rewşên wan ên mêtîngîyê û zextên rojane analîz bike, ev sedemeke

⁷⁶ Aysberg: (Iceberg) Çiyayê ji qaşayê ku piraniya wî di nava avê de ye, û hinek serê wî ji derve ye.

bingehîn e ku rê nade mirov karibe bûyeran bi berfirehî bibîne û bigire dest. Berevajîkirina herî mezin a pozîtîvîzmê di vê mijarê de ye. Belkî jî aliyê fikra Ewrûpayê yê herî divê mirov xwe jê bike ev gavavêtina wê ya pozîtîvîst e. Eger em civakan di kûrahiya çanda îdeolojîk û maddî de, bi tevahiya nakokî û dijberiyên wê, bi wezn û bêtewazuniyên wê negirin dest, em nikarin şîroveyeke manedar bikin û nikarin ji bo jiyaneke azad paradîgmaya çêkin.

Wexta em bi vî çavê têgînan li meseleyê binêrin, em ê bibînin ku tevî Romayê çanda wê ya maddî ya gelekî mezin bûye ku ti tîkiliya xwe bi jiyaneke manedar re nemaye, tevî çanda îdeolojîk hemû hilweşiyane. Jixwe weke mîmariya bajêr jî di serî de Misr ji mîmariyên beriya xwe yê çar hezar salî hemûyan şahînsahek e. Dîsa Panteona Romayê, ji zîggûratên beriya çar hezar salan ên Sumeran ji qatê dawî û yê dawî nava zîggûratê, rewşa herî bi heybet e. Ji bo min zehmet nîne ku ez van xusûsan tespît bikim. Çandên îdeolojîk û maddî yê ji vî alî ve hilweşiyane herî kêr çar hezar salî ne. Wexta hûn li sedemên hilweşîna wan û nasnameya yê ew hilweşandine binêrin hûn ê bibînin ku em ê karibin heman analîzan ji bo wan bikin. Ji êrîşên destpêkê yê Amorîtan heta yê Hûriyan û êrîşên dawî yê Gotan hemû yekpare ne. Dîroka êrîş û berxwedanên van jî herî kêr çar hezar salî ne. Berxwedana bi pêxember Nûh dest pê kir û heta Hz. Muhammed dewam kir mîna xelekên zincîrekê xwedî dîrokeke dirêj in. Ne tenê ji aliyê demê ve, ji aliyê mekan ve jî xwedî maneyên mezin in. Çolên Erebiyan û kevîyên Toros-Zagrosan, çolên Asya Navîn û daristanên kûr ên Ewrûpayê, di çêbûna çanda maddî û manewî ya qebîleyan de şopên kûr dihêlin. Çîroka her pêxemberî nîşan dide ku cemaeta dewrûbera wî bi çiqas zehmetiyên çêbûye. Sosyolojiya navend Ewrûpa naxwaze van mijaran bigire rojeva xwe. Ji ber vê, mirov bibêje avahiyên zanîne yê navenda xwe Ewrûpa, wê ne şaş be. Mirov şîroveyeke manedar a dîroka şaristaniyê neke û dîrokeke rast a Romayê ava neke, nikare Romayê û çavkaniyên çanda maddî û îdeolojîk a Ewrûpayê bi nav bike.

Dîrok du sed salên beriya hilweşîna Romayê jî weke sedsalên tarî û aloziyê bi nav dike. Ji lewra hilweşîna rewşeke rojane ya demê nîne.

Li Rojhilat cewiyê Romayê yan jî ya dişibiyê împaratoriya Sasanî ye û em dikarin heman şîroveyan ji bo wê jî bikin. Çîroka wê ya li rojhilat dewleta rahibên Sumeran e. Bi tenê hêmana Zerdestiyê ya di nava wê de bi sînor be jî karakterê wê yê exlaqî xurt kiriye. Lê vê jî çawa nikarîbû avakirina civaka şareza ya pirranî bi çanda maddî ya racayên super xerîbên maneyê asteng bike, dîsa Sokrates çawa nikarîbû rizîna exlaqî ya di bingehê çanda Atînyê de rawestîne, Zerdest jî nikarîbû pêşî li mezinbûna dêw a çanda maddî ya Pers û Saniyan bigire. Dîrok nîşan dide ku demên dawî yê împaratoriya Îranê ya Sasanî çî ferqa xwe ji Romayê nîne. Êrîşên Tûraniyan ji bakur-rojhilat, ji ber mezheb û baweriyên di hundir de dikeliyan êdî hema dawîya wê dihat. Kengî tevgera Manî ya gavavêtineke bi hêz a çanda îdeolojîk e, di salên 250î P.Z. de hat tesfîyekirin, ji teamindina xwe ya ciwantiyê jî mehrûm bû. Eger çend şerên Îslamê nebûna, rahibên Nastûriyan jî weke rahibên Katolîk⁷⁷ ên li Rojava fetha (mîna împaratorên maddî yê demekê, êdî ew jî bûbûn împaratorên çanda manewî) Îranê û paytexta wê ji aliya çanda îdeolojîk ve hindik mabûnê tamam bikirana. Fetha Îslamî pêşî li vê rewşê girt.

⁷⁷ Katolîk: Ev gotin Yewnanî ye û ji Katholou'yê tê. Bi maneya 'giştî' ye. Gotinek e ku dêrê bi kar anîye. Dêreke mezin a gerdûnî îfade dike. Li çî deverê dibe bila bibe ji bo kesên ji rê derketî bi maneya bikeve 'xeta sereke' tê bi karanîn. Dêra li Romayê ya navenda dêran bû, li ser hîmê rexne û tîgihîştîna hatin gotin, ji bo xwe ji mezhebên din bike xwe weke Dêra Katolîkê bi nav kiriye.

Piştî ku me maneya hilweşîna du şaristaniyên mezin ên koledar bi vî awayî bi nav kir, em niha jî bîn ser du tevgerên navdar ên xwe weke alternatîfên îdeolojîk bi nav dikin; Îslamiyet û Xirîstiyantiyê. Em li şertên wan ên derketinê û çawa têne binavkirin binêrin.

Romayê wexta civaka xwe ya fermî ava kir, pêre gelek derdorên berfireh ên marjînal jî derxistin holê. Ev komên koçber ên qewman nebûn. Çi kokeke wan a etnîkî jî tinebû. Ev komên nû yên ji mirovên ji rêzê pêk dihatin Romayîyan ji wan re 'proleter' digot. Ev kom xwedî îdeolojî nedihatîn hesibandin. Di valatiyê de digevizîn. Mîna şiklekî koleyên bêkar bûn. Kîjan îdeolojiyê dest biavêta wan dikarîbû di nava wan de ji xwe re cih bibîne. Di dema împaratoriya Romayê de ev kes li naverastê ew çend pirrbûn dikeliyan. Di dîrokê de yekem car tebeqeyeke civakî pêk dianîn. Hêdî hêdî terîqetên di nava wan de cih bibînin çêdibûn. Mîna Esseniyên beriya Îsa.

Gelo mirovekî bi navê Îsa hebû, yan jî figûrêkî rewşê ferz kirî bû? Ev pirs hînê jî tê guftûgokirin. Ev pirs ji aliyê mijara me ve girîng nîne. Di salên derketina berçav an jî teorîk a Îsa de, Roma di şexsê împaratorê pêşî Augustus de gihîştibû qonaxa herî jor. Di berdêla fetha Rojhilatê Derya Spî de Qraliyeta Cihû ya Piçûk jî di encama berxwedanên mezin ên berê de hatibû fetihkirin. Bi walîtiya giştî dihat rêvebirin. Hevkarî meylek bû ku tebeqeyên jor têde hosta bûn. Li gorî hevkarîtiya Cihûyan hînê ji dema Nemrût û Firewnan xwedî tecrûbe û ezmûn bû, wê di hevkarîtiya bi Romayê re jî zehmetî nekişanda. Li hemberî vê jî dîsa meyleke bi hêz a azadiyê ji Mûsa û Brahîm ve her tim hebû. Îsa dewama vê rêûresmê bû. Quds timî weke keçeke her tim amade ye, tacê bide serê xwe tê teswîrkirin. Em vê yekê ji wan vegotinên ku Îsa weke talibê vê keçê bi nav dikin, fêhm dikin. Tevgera wî ya dawiyê û bi çarmîxkirina Îsa bi xwe bi encambûna wê, mirov dikare bi vê armancê şîrove bike. Di destpêkê de ne tevgerêke rêxistinî ya bi serûber, ne jî manifestoyeke îdeolojîk heye. Komeke piçûk heye û bi tayên gelekî sist bi hev ve girêdayî ne ku ev kesên pêşî jî weke Hewariyan têne binavkirin. Mirov nikare bibêje ku ji aliyê hiyarerşik, etnîk û fermiyetê ve cihekî digirin. Cezakirina bi çarmîxê li herêmê gelek caran hatiye dîtin. Vedîtineke xeternak a Romayê ye: mîna avêtina mirovan a ber şêran. Tê zanîn ku koma ji vê yekê tirsiyaye bi hundirê Sûrî ve reviyaye. Brahîm jî ji tirsî Nemrût berevajî vê komê reviyaye devera wê Quds paşê lê were avakirin. Di wê demê de çûnûhatinên berevajî yên weke van normal in. Lê piştî qirnekî pêşnûmeyên pêşî yên Încîlê têne çêkirin. Mînak Încîla Marcion a îro li naverastê tineye, yek ji wan pêşnûmeyan e.

Li ser şopa împaratoriya Romayê di sedsalên 2. û 3. de 'ezîz'ên pêşî derdikevin holê. Sedsala 4. jî bi temamî sedsaleke Xirîstiyantiyê ye. Piştî ku împarator Konstantîn Xirîstiyantî weke dînê fermî îlan kir, hem hejmara 'ezîz'an û hem jî hejmara koma bawermendan gelekî zêde bû. Di vê demê de mezhebên pêşî cihê bûn û Xirîstiyantiya fermî (Xirîstiyantiya dewletê) kete rojevê. Weke tê zanîn di Xirîstiyantiyê de 'aqîdeya teslîsê' serdest e. Ev jî bi figûrên 'bav, dê û xwedayê kur' tê şîrovekirin. Tevî ku mijara me guftûgoyeke li ser teolojiyê nîne jî tê zanîn ku şaxên vê baweriyê xwe dirêjî gelekî demên berê dike. Sumerî civaka pêş bûn ku ev bawerî xistin zîggûratan. Xwedawenda-dayik 'Înanna', xwedayê-bav 'En' û xwedayê-kur 'Enkî' sê xweda ne di panteona pêşî de cih digirin. Ji lewra weke gelek caran tê gotin; Xirîstiyantî di bin bandora paganîzmê de maye, mijarek e, mirov nikare piştguh bike. Lê ya herî balkêş jî ew e ku Îsa bi xwe ji rêûresma Ibraniyan tê yan jî wisa tê qebûlkirin. Rêûresma Brahîmî bi paganîzmê re di nava nakokiyêke dijwar de ye. Lê di nava ekola li ser navê Îsa de mîna ku van herdu rêûresman li hev kiriye. Bi ya min şîroveya rast jî ev e.

Ev xusûsa ku serê mirovan telîhev kiriye, paşê rê li ber mezhebên nû, parçebûn û şerên mezin vedike. Sedema esasî ya şer jî ev e: divê Îsa ji cewherê xweda yan jî ji cewherê mirov were hesibandin. Wexta em vê cihêbûnê şîrove bikin, em ê bibînin ku kesên dixwazin Îsa ji cewherê xweda bibînin an jî dibînin, ew kes in ku Xirîstiyantiya fermî qebûl kirine. Konstantîn bi xwe jî vê şîroveyê ango xwedayetiya Îsa qebûl dike. Weke tê zanîn xwedayetiya dewletê xwedayetiya fermîbûyî temsîl dike. Hîmê wê jî rahibên Sumeran danîn. Bi Sumeran re cara pêşî dîn weke du civakên bingehîn cihê dibin. Xwedatiya mirov jî ji çanda civaka neolîtîk maye yan jî bermahiyên girîng ên wê çandê di nava xwe de dihewîne. Xisletên paganîzmê jî yê bi vî rengî hene. Li aliyê dîn, yê dibêjin; Îsa xwedî karekereke mirov e, ew kom in ku li derveyî dewletê ne yan jî ekoleke dînî ye. Ev di Îslamê de dişibe cihêbûna mezhebê fermî yê Sunnî (dînê dewletê) û mezhebê Elewîyan (dînê civaka li derveyî dewletê).

Di Xirîstiyantiyê de di sedsala çaremîn de du veguherînên mezin çêdibin. Yekemîn, Xirîstiyantî vediguhere dînê dewletê. Bi vê re di heman demê de dibe dînê şaristaniyê. Çanda maddî ya Romayê di nava krîzeke mezin de ye û bi vê dixwazin krîza rewabûnê bibihurînin. Ya din jî Xirîstiyantî girseyî dibe. Mîna sedsalên destpêkê dînekî komên teng ên ezîz û ezîzeyan nîne, bûye dînê fermî an jî ne fermî yê girseyên mezin ên gel. Weke navê gelên bûn Xirîstiyîyan hema yekser Ermenî, Asûrî, Helen û Latînî têne bîra mirov.

Bi vî awayî gav tê avêtin nava wê 'demê' ya jêre tê gotin serdema navîn: ango li aliyekî Romaya orjîn a hilweşiyayî û li şûna wê Romaya Konstantîn a xwe dispêre meşrûiyeta Xirîstiyantiyê; li aliyê din jî weke pêngaveke mezin çanda îdeolojîk a Xirîstiyantiyê ku weke dêwekî mezin dibe. Herdu aktor di 'dema' jêre tê gotin serdema tarî de pêdiviyên bi baweriya 'aqîdeya teslîsê' ya Xirîstiyantiyê bi cih tînin: ango dînê xwedayê fermî û dînê xwedayê ne fermî. Cihêbûna dîrokî di serdema navîn de vediguhere û dewam dike. Şerê di navbera wan de jî gelekî xwînrij diqewime. Şerê berê bi paganîstan re êdî bûye şerê navbera mirovên Îsa weke xwedê dibînin û yê nabînin. Li gorî analîza dawî, rêûresma têkoşîna berê ya di navbera hêzên şaristaniyê û hêzên çînî û etnîkî de, li gorî şert û mercên nû di bin maskeyên nû de dewam dike.

Li ser vê dabeşbûnê, eger mirov şîroveyeke hîne zelal bike mirov dikare weha bibêje; beşekî bingehê xwe yê kûr heye bi pêngava îdeolojîk a nû bûye xwediyê şaristaniyê, bi çanda maddî re li hev kiriye û bi vî awayî dejenere bûye, beşê din jî ji lihevhatinê reviyaye û li pey hegemonya çanda-îdeolojîk çûye.

Piştî hilweşîna Romayê li derdora demeke bi qasî hezar salî ajot, ango ji salên 500î heta 1500î yê P.Z. ekola xwest serdestiya xwe ya çanda maddî dewam bike û ekola çanda îdeolojîk a nexwest ji serdestiya xwe bigere, xwe li hev rakişandin, şer kirin û li hev kirin. Eger mirov vê dema dîrokê ya bi qasî hezar salî ajotî welê şîrove bike wê hê zêdetir nêzî realîteya dîrokê be. Şîroveyên bi têngînen 'serdema navîn a tarî' yan jî 'serdema feodal' wê hinekî karibe bersiva realîteyê bidin. Karektera bingehîn a vî hezar salî hilweşîna çanda maddî ya Romayê diyar dike. Gelo valatiya çêbû ji alî Xirîstiyantiyê yan jî hêmanên wekî din ên çanda maddî û îdeolojîk ve hatiye tijîkirin? Bersivên em bidin vê pirsê wê derfet û îmkanên me yê şîrove û analîzê xurtir bikin.

Li Rohilat weke hêmanê çanda maddî Bîzans, li Rojava jî, ya rastî li tevahiya Ewrûpayê pêngavên ji bo avakirina bajarokên nû hene. Bi rastî jî mirov dikare dîroka çanda maddî ya Ewrûpayê bi tevgerên van bajarokên ve girê bide. Em bajarekî mîna Parîsê koka wî herî kevin di sedsala çaremîn de weke wargeheke Romayê qebûl bikin, em wexta tîsalên 1500 P.Z. em nikarin behsa

serdestiyeke çanda maddî bikin. Em bajarên derketine holê nikarin bi yê dema Romayê re bidin ber hev û qiyas bikin, her weha em nikarin bi Mezopotamya 3000-2000 B.Z. re jî bînin cem hev û ji bajarên li herdu aliyên Egeyê yê 600-300 sal B.Z. jî nebihurîne. Qesrên hatine avakirin ji qesr û kelhên li sîstema Toros-Zagrosan di salên 2000-1500 B.Z. de hatine avakirine zêde nebihurîne. Xulase em dikarin bibêjin ku Ewrûpa di wê qabîliyetê de nebû bajartiya dema 500-1500î ango 'serdema tarî' bibihurîne û em dikarin destnîşan bikin ku çanda nû ya manewî û hegemonya çanda îdeolojîk a Xirîstiyantiyê hînê xwedî rola sereke ye. Bêguman serdestiya Xirîstiyantiyê ji bo dîroka Ewrûpayê gelekî girîng e. Dîroknas ji bo vê demê li şûna ku bibêjin Ewrûpa ji aliyê çanda maddî ve hatiye fetihkirin, şîroveyeke li cih dikin û dibêjin; Ewrûpa bi çanda manewî, ango bi nixirên moral û baweriyê yê Xirîstiyantiyê hatiye fetihkirin.

Pirsa esas a girîng ev e, çima di asta çandî ya Romayê ya du hezar sal berê de maye. Ya hînê girîngtir jî ew e, sîstemê nixir a moral û baweriyên a mîna Xirîstiyantiyê ku nikare bersiva pêdiviya çanda îdeolojîk bide û nikare Ewrûpaya heyî têr bike, çawa karî bi awayekî serketî Ewrûpayê fetih bike. Yek ji sedemên girîng bakîretiya neolîtîk a Ewrûpayê ye. Tu çi biçînî tu yê karibe wî biçine. Jixwe dîroka hezar salî ev rastî îspat kiriye. Sedema duyemîn mumkîn e koka xwe li derve be: êrîşên gefxwar ên Tirkan hem bi Îslamê û hem bi paganîzmê, û êrîşên gefxwar ên ji başûr ên Ereban di ser Sicîlya û Spanyayê re. Wexta ev herdu sedem têne cem hev, mirov dikare dema dirêj a 'tarîtiya' serdema navîn a Ewrûpayê baştir fêhm bike. Hewcedarî bi Xirîstiyantiyê heye. Ji ber ku paganîzm bi Romayê re hilweşiyabû. Xirîstiyantiyê kêmasiya maneyê ya bawerî û moralê ya paganîzma Ewrûpayê ji zû ve danîbû holê. Bi vî awayî weke hegemonyakariyê şert ji bo çanda îdeolojîk a Xirîstiyantiyê erênî bûn. Çanda maddî ya Xirîstiyantiyê her tim li cem Romayê tepisokî bû û nikarîbû bi çanda maddî ya rojhilat re kabê xwe biavêta û serî pêre bikişanda. Bi komên ji neolîtîkê derketî Parîseke bi heybet çênedibû. Xirîstiyantî ew sîstem nebû ku ji aliyê çanda îdeolojîk ve tîna Ewrûpayê bişkîne û asta avahiyên wê yê bajarên di ya du sê hezar sal berê de mabû, bi ya min van her du kêmasiyan rê li pêşiya pêngava mezin a maddî ya Ewrûpayê ya di sedsala 16. de vekiriye.

Di navbera pêngava mezin a çanda maddî û hegemonyakariya Xirîstiyantiyê ya çanda îdeolojîk de têkiliyeke xurt heye. Jixwe şerên dînen mezin û mezheban vê rastiye piştrast dikin. Kapîtalîzma Ewrûpayê weke pêngava çandêke maddî ya tirsnaq, qelsiyên Xirîstiyantiya ji hêmanên îdeolojîk ên bi hêz mehrûm bi kar anîne; ya ku şaristaniyên berê hîç nekiriye, newêriyabû bike kirin, metabûyîn (bidestxistina nixê tebadulê) û terîqeta kar-bazirganiyê yê ku heta hingî timî xwe vedizîn, bi bikaranîna lawazî û valahiyên civakê xwe li ser piyan girtin, kirin hêza fermî ya şaristaniyê û bi vî rengî bi awayekî serketî serdemeke nû ava kir. Di vê çarçoveyê de ji qonaxa navîn a çanda maddî ya Romayê derbasî qonaxa dawî bûye. Ev serdema ku jêre modernîteya kapîtalîst tê gotin, gelo divê em weke krîza şaristaniyê yan şeweyekî kansêrbûyîna wê yan jî qonaxa wê ya dawî ya pîrbûnê şîrove bikin. Em ê di beşa paşê de vê yekê bi firehî bigirin dest û li ser rawest in.

Çîroka Îslamê hîn zêdetir tevlihev e. Şaristanîbûna wê ya bi lez, hînê di rojên xwe yê pêşî de bi Cihûtî û Xirîstiyantiyê re ketina wê ya nava şer û di nava xwe de jî ketina wê ya nava şerên kûr ên mezheban, ev bi tevahî têra xwe tevliheviyê nîşan didin.

Du sed salên berî Muhammed weke me berê jî gotibû, mirov dikare weke krîza qonaxa dawî ya şaristaniya koledar jî şîrove bike. Ji vê krîzê Xirîstiyantiyê xwe xurt kir û derket. Karîbû xwe bike

rêxistina pêşî ya mezin a beşên civakê yê xizanan himbêz dike. Bi rastî jî di van salan de keşîxane tijî kirin û wer kir ku bala xizanan jî kişand. Ji bo bibe hêzeke alternatîf bi ser ketibû. Herçend gelek pirsgerêkên wê hebin jî ji ber ku bi Îslamê re ji heman kokê tê, ez ê herduyan bi hev re bigirim dest û analîz bikim. Ez ê alternatîfên muhtemel ên wekî din û derketina Îslamê şîrove bikim û bi vî awayî vî beşî temam bikim.

Ji bo mirov derketina Îslamê şîrove bike, hewce ye ku mirov serî li gelek hêmanan bide. Yekemîn, Îslamiyet dînê dawî yê rêûresma Brahîmî ye. Xwe li gorî vê rêûresmê ava kiriye. Bi vî awayî, hîmên xwe li gorî şêwazê Brahîmî yê bi kêmanî bi qasî du hezar salan datîne. Di çarçoveya vê encamê de mirov dikare ji bo şerê Ereb-Cihûyan weha bibêje: şer di navbera mezhebên heman dînî de ye. Duyemîn, zêhniyeta Mekkeyê ya ji navê derketiyê weke serdema cahiliyê bi nav dike. Bi şiklekî rexneya li paganîzma Mekkeyê ye. Sêyemîn, Muhammed bi xwe bi rahibên Nastûriyan re daye û stendiye û bi vî awayî mirov dikare têkiliyê bi Xirîstiyantiyê re deyne. Çaremîn, ji ber ku Muhammed hem xebatkarê Xetîceya bazirgan e, û paşê jî dibe mêrê wê, ev yek têkiliya Îslamê bi bazirganiyê re rave dike. Pêncemîn, qebîletiya kokên xwe diçin hezaran sal berê û timî di rojeva Ereban de ye, bi dijwarî bandora xwe li Îslamê kiriye. Şeşemîn, serdema bi debdebe ya Împaratoriya Bîzans û Sasaniyan dîtiye.

Tevî gelek hêmanên di dereceya duyemîn de mirov dikare li ser van hêmanên sereke bi cildan pirtûkan binivîsîne. Em bi vê dixwazin bibêjin ku Îslamiyet bûyereke welê nîne ku weke 'mûcîzeyeke li çolê' qewimiye, berhema şertên xurt ên dîrokî û maddî ye. Bi qasî hêza wê, qelsiya wê jî bi van şertan ve têkildar e. Ne weke Sumera pêşî, ne jî weke Romaya dawî sentezeke şaristaniyan e, aliyê wê yê zêdetir derdikeve pêş ew e ku ew tevgerê bawerî û exlaqê ye. Muhammed bi xwe weke Brahîm, Mûsa û Îsa şexsiyeteke nediyar nîne. Gelek xusûsên wî têne zanîn. Peyama wî 'Quran' xîtabî qewm, qebîle yan jî çînekê nake, bang li tevahî mirovatiyê dike. Di Quranê de têgîna herî zêde derdikeve pêş 'Ellah' e. Ya rastî divê ev têgîn di xebatên teolojîk de li serê pêşî cih bigire. Muhammed gelekî zêde di bin bandora vê têgînê de ye. Weke 'Rebbê' tevahî aleman, ango efendiyê wan tê bi navkirin. Ev peyv û gotin di Pirtûka Pîroz de gelekî derbas dibe. Peyva Ellah a evçend têgîneke mezin e, di wê kapasîteyê de ye ku dikare xwedatiya xwezayê û xwedatiya civakê bike yek. Ev peyv 99 sifatan di hundirê xwe de dihewîne û ev yek jî bandora yekbûyî ya hêzên civakî û xwezayî îfade dike. Gelek xusûsên wê hene ku mensûbên wê wan weke 'qanûn û fermanên ebedî' qebûl dikin, gelekî şîlo ne. Wesfên bi koka xwe civakî bi qasî ku demborî ne, her rengê xwezayî di wê astê de nîne bibe qanûnek. Jixwe qanûndanerî bi xwe, encamek e ku ji qanûndaneriya dijwar a qebîletiya Cihûyan e. Di civakê de mirov timî dikare behsa 'meylên' giraniyî wan heye bike. Paşê di civaka Îslamî de wê ev têgihiştina qanûndaneriyê rê li ber muhafezekariyê mezin veke. Belkî ji bo rêgirtina li anarşîzma qebîletiyê qanûndaneriya hişk bi kêra pêşketina civakî hatibe. Lê wexta mirov karektera bi lez a pêşketina civakî li ber çav bigire, wê wextê têgihiştina xeter a li ummetê wê bi xwe were fêhmkirin.

Baweriya bi hêz a Muhammed bi Ellah hêza wî ya metafizîk diyar dike. Hêza Ellah di ser xwe re dibîne û qebûl dike, bi vî awayî, weke ji Sumeran heta Romayê me dît, ew jî xwe xweda îlan nake û bi vê nexweşiyê nakeve. Wexta em şerê li ser xwedatiya Îsa dibînin, helwesta Muhamed hîne pêşketîtir e. Aliyê wî yê neyên ew e ku nikarîbûye ji helwesta hişk a Mûsevîtiyê bibihure. Berdêla vê qelsî û şaşiyê di şerê Ereb-Îsraîlê de tê dayîn.

Hêja ye ku mirov guftûgo bike, di civaka Muhammed de ku xwest ava bike, gelo giraniya çanda maddî yan jî çanda îdeolojîk zêde bû. Di Xirîstiyaniyê de hêmanên exlaqî giraniya xwe zêdetir in. Lê li gorî min di Îslamê de tewazûneke baş hatiye danîn. Herçiqas naveroka wê kêmbê dîtin û cihê nîqaşê be jî mirov dikare tewazûna di navbera çanda îdeolojîk û maddî de weke aliyê xurt ê Îslamê qebûl bike. Jixwe Muhammed bi xwe ev yek bi hedîseke xwe weha aniye ziman: 'Weke ku tu yê sibe bimirî ji axretê re, weke ku tu yê hîç nemirî ji dinyayê re bixebite.' Baş tê zanîn ku Sasanî, Bîzans û Romaya klasîk û heta nîzamên Nemrût û Firewnên berê nexwestine û bi şiddet rexne kirine. Ji vî aliyê xwe ve rexneyeke xurt e, li şaristaniyê dike. Lê çî şertên maddî yên serdema wî û çî jî kapasîteya wî ya îdeolojîk, têrê nakin ku têgihîştina wî ya 'sîte'yê rave bike. Dişibe sosyalîstên di dema me de ku nikarin alternatîfêkê bibînin. Lê banga wî ya ji bo exlaqê mezin nîşan dide ku bi temamî haya wî ji nexweşiyên civaka şareza heye. Bi vî aliyê xwe jî reformkarekî mezin û heta şoreşger e. Civaka exlaq serwerê wê nîne, qebûl nake. Bi rêzik û pîvanên pê faîzê asteng dike, pêşî li pêşketina civaka nexweşokî ya kapîtalîst digire. Bi van xusûsên yekser mirov dikare der barê Muhammed de bibêje û şîrove bike ku ew li pêşiya Xirîstiyantî û Cihûtiyê ye. Meyla wî ya li dijî koletiyê tê zanîn. Gelekî bi mehder e, û alîgirê azadkirinê ye. Tevî ku helwesta wî ya ji bo jinê ji azadî û wekhevîyê dûr e jî ji koletiya jinê ya hûrûkûr nefret dike. Ji zewacên wî bi pirr jinan û hebûna cariyên wî, em hebûna van herdu meylan fêhm dikin. Di civakê de cudahiya çînî û milkiyetê nas dike, lê weke sosyal-demokratekî tevdiqere, bi bacên zêde hewl dide pêşî li yekdestî û serdestiya civakî bigire.

Bi vê xulaseya gelekî kurt, em dikarin bi hêsayî diyar bikin ku Muhammed û Îslam bi hosteyî û ne bi bêtewazunî alîgirên çandêke maddî ne, ne jî bi tenê dixwazin weke çandêke îdeolojîk bimînin. Ev aliyên Muhammed û Îslamê baş nîşan didin ka çima hem li dijî hêzên şaristaniyê, hem jî li dijî pêkhatinên din ên çanda îdeolojîk bi hêz bûye. Belkî jî ji bilî Sumer û Misriyan ti tevgera civakî bi qasî Îslamê nikarîbûye yekîtiya çanda maddî û îdeolojîk bi hev re bi hostatî bimeşîne. Eger em îro hînê behsa bi hêzbûna Îslama siyasî û radîkal dikin, em neçar in, vî rengê wê yê pêkhatinê baş fêhm bikin.

Wê gelekî bi kêr bê ku em careke din veguherîn û pêşketinên çanda maddî û îdeolojîk piştî hilweşîna Roma û Sasaniyan dubare şîrove bikin.

Sîstema koletiyê ya çar hezar salî tevî ku zirareke mezin da wijdanê mirovatiyê ango exlaqê mirovatiyê, cih ji valatiyêke mezin re hişt, û sererastkirinên huqûqî yên Romayê vê dawiyê kirî nikarî vê valatiyê tijî bikin, jixwe ev yek jî ji hilweşîna wê diyar e. Di dinya bîrûbaweriyê de jî valatiyêke eşkere çêbûye. Çar hezar salan hewl dabûn bi wan hin xwedayan bidin bawerîkirin, lê êdî derketibû holê ku ew xweda weke wan dizanîbû nînin. Pûtperestiyê jî pîroztiya xwe ya berê wenda kiribû. Tê gotin, demeke welê hatiye ku heykelên herî baş ên Jupîter jî pere nekirine. Avahiyên maddî yên weke dêwan li dawiya xwe mirovatiyêke di cihê xwe de kumişî û hilweşiyayî hiştibûn.

Ji ber hebûna dewamî ya şeran aştî êdî dibe utopya. Mirov bi hêsayî dikare bibêje; dem bi temamî rewşa bi kaos û krîz e. Rêzik û pîvanên berê yên jiyanê qîmeta wan namîne û yên nû jî zêde tinene. Her kes dikeve rewşeke li benda mizgîniya rizgariyê be. Rewşeke welê heye ku têgînên cennet û cehennemê bi mirovan didin hiskirin. Li navendê komên mezin ên koleyên bêkar û bêkar hatibûn hiştin tevî qewmên koçber ên dewrûberê ketibûn nav liv û lebateke zêde. Rewşeke îdeal ji bo ku peyama xilasîyê ya dîrokî deng vede, çêbûye. Êdî dem hatiye ku tevgerên

mezin şeveqa wan hilê. Di van şertan de ya bi lezgînî diviyabû, bi zimanê me yê îro, utopya û bernameyeke nû bû. Tevgerên mezin bi bername û utopyayên mezin dibin. Di tevahiya dîroka şaristaniyên berê de hewcedarî bi bername û utopyayên rizgariyê hebû. Jixwe serhatiyên wan ên li derve û hundir dikirin ku tevger her tim xwediyê reçeteyeke rizgariyê ya pratîk a utopyayê bin. Lê belê weke sîstem, vê carê krîza fonksiyonel û avahiyê ya koletiyê gelekî kûr bû. Ne di wê rewşê û wan şertan de bû ku bi sîstemên nû yên koletiyê were rêvebirin.

Di şertên bi vî rengî de tevî wijdanê mirovatiyê zêhniyet jî têra xwe tî ye. Kengî avahiyên maddî jî nikaribin êdî sîstemê rakin ji bo dînên dinyayê jî şert û merc stewiyane. Ango dem hatiye peyamên rizgariyê bang li tevahiya wijdan û zêhniyeta mirovatiyê bikin. Serdema mirovatiyê gav biavêje navê eger koletiyeye nû nebe wê tiştekî çawa be, ev pirs têra xwe rê li ber meraqê vedike.

Li ser civaka feodal qala gelek tiştan hatiye kirin. Tê gotin piştî sîstema koletiya kevin hatiye. Lê begtiyên feodalîzm xwe dispêre wan, mirov dikare yên weke wan di salên 4000î B.Z. de jî bibîne. Dîsa mirov dikare şatoyên wan ên 2000 sal B.Z. bi bîr bixîne. Koma xizmetkar û gundiyan a li dora wan berê jî li her deverê pêk hatibû. Di rewşên belavbûna împaratoriyan de yan jî hiyarkerşiyeye di nava komeke etnîk de bi hêsayî dikarîbû begtiya xwe ava bikira. Piştî Roma û Sasaniyan dewletên piçûk ên hatin avakirin ti cudatiya xwe ji yên berê tinebûn. Împaratorî jî yekîtiya hindik an jî piraniya wan, ji federasyon û konfederasyona wan zêdetir ti tiştekî din nebû. Gund û zêhniyetên wan herî kêmtî cudatiya xwe ji salên 6000î B.Z. yên dema bi sazîbûna neolîtîkê nebûn. Di tîkiliyên jin û mêran de tiştekî guherî tinebû. Tîkiliyên serf û senyoran ti cudatiya xwe ji yên demên berê yên beg û bendeyan tinebû. Milkiyet dîsa heman milkiyet bû. Di warê amûrên hilberandinê de rewşeke şoreşê îfade bike tinebû. Me têra xwe behsa rêveberiyên û xwedayan kir. Wê wextê zehmet e ku mirov nîzamên maddî yên piştî sedsalên 5. û 6. yên P.Z. weke şaristaniyeke nû bihesibîne. Jixwe avahiyên bajarên Ewrûpayê ji bo şaristaniyeke nû hîç têrê nakin. Împaratoriyan hatin avakirin û her pesnên wan hatin dayîn, ji bermahiyên Romayê wêdetir ti maneyeke wan tinebû.

Mirov dikare heman tiştan ji bo yên li Rojhilat jî bibêje. Ez manedartir dibînim ku mirov ji bo van bibêje; bermahiyên berî kapîtalîzmê ne. Di nav xirbeyekî de kolan an jî xaniyên mane, mirov dikare weke bermahî an jî tiştekî wisa bi nav bike. Ew ji revîzyonekirinê wêdetir nabin tiştek. Lê tevî vê yekê, divê mirov avahiyên maddî yên berî kapîtalîzmê mandel neke. Avahiyên bi wan gav hatiye avêtinê kapîtalîzmê, dibe ku cuda bin. Nexasim bajarvaniya piştî sedsala 10. P.Z. ya li Ewrûpayê mîna xebera hatina kapîtalîzmê bidin. Ji lewra mirov çiqasî guhê xwe nede tîgînên weke 'feodalîzm' û 'serdema tarî' wê baştir be, ji bo hînbûnê. Şîroveya herî nêzî rastiyê weha ye: divê mirov sîstema xwedayên bi maske û civakeke evd kirî ya bi qasî çar hezar salî di çarçoveya 'dema dirêj' de analîz bike, ji hev derxîne. Jihevdeketina Sîstemên neolîtîk hînê jî dewam dike. Ya ez dixwazim bibêjim ew e ku sîstemên temenê wan demdirêj e, temenê wan ê hilweşînê jî dikare sed salan bigire, bikudîne. Tim û tim mirov dikare wan revîze bike. Eger hinekî din were zewirandin û şidandin, mirov dikare ji piştî sedsalên 5. û 6. re bibêjî sîstemên derengmayî. Ev xusûs bi tevahî ji bo Îslamî û Xirîstiyantiyê têne çî maneyê? Utopoyayên wan ji soz û peyamên cennetê bi serî ve mişt in. Nîzamên hezar salan bextewar in, behsa wan tê kirin. Di her utopyayê de ev beşek e ku behsa wê tê kirin. 'Soza cennetê' timî hesreta 'waheyê' ya mirovekî li çola ji germa disincire tîne bîra min. Jixwe dijberê wê jiyaneke bûye mîna çolê û çortan e. Pêxember

dikarin ji bo paşerojê sozên umîdwar bidin civakên xîtabî wan dikin. Ya weke cennetê utopya wê tê danîn, ji gera li dinyayeke nû wêdetir tişteki din nîne. Li aliyê din, mehkûmê cezayê darvekirinê lê hatiye birrîn û ji çar aliyan dinya wî hatiye tarîkirin yan jî yên hêviya wan a rizgariyê hîç tineye, dibe ku stargeheke wan a bi zorê hatibe avakirin hebe. Berî were darvekirin, têkiliya Saddam Husên bi nusxayeke Quranê re gelekî balkêş e, û mirov dikare gelek tiştan jê hîn bibe. Ji bo jiyanên di pêvajoya darvekirinê de Quran zêhnekî xurt ê avakirinê ye. Ew rewş e ku piştî ti çare nema, avakirina hêviyê ye. Eger şert û mercên koletiyê baş neyên zanîn, peyamên Pirtûkên Pîroz rast nayên şîrovekirin. Eger em karekera metafizîk a mirov piştguh nekin, cennet, cehennem jî di navê de gelek utopya wê bêne avakirin. Rastiya mirov vê yekê divê. Naxwe bi hêsayî mirov nikare bijî û nikare rê li jiyanên xweştir û baştir veke.

Divê ez li mijarê xusûseke din zêde bikim, ew jî ev e: tirs a ji mirinê bi xwe jî civakî ye. Ew jî yan hatiye çêkirin an jî dane çêkirin. Ji lewra tirsên mirinê yên hatine avakirin, dikarin bi avakirinên nû yên civakî ji holê bêne rakirin û heta belkî ji mirinê jiyanên herî nû û baş bêne derxistin. Mirinên di xwezayê de ti wextê naşibin mirinên di civaka mirov de dibin. Ji ber ku berevajiyê mirinên xwezayî ne, xem û êşa kûr a mirinên civakî heye. Naxwe mirin nebe, jiyan jî nabe. Ji ber vê, ji yana herî bi qîmet, ew jiyan e ku li mirinê serwext bûye. Yan jî bê mirinê ye.

Utopiyayên Îslam û Xirîstantiyê ji bo derketina ji koletiyê balkêş bûn. Lê encameke çawa dihat payîn, ev mijar zelal nebû. Mîna ku piştguh bikin digotin jiyanêke mîna cennetê. Eger mirov cemaetên li medreseyan û keşişxaneyan ji bo civaka nû ya bê avakirin mînak nîşan bide wê karibe hînê zêdetir mirov serwext bike.

Mezheb, medrese, keşişxane û terîqet hewldanên avakirina civaka nû û bernameyê ne. Herdu dînan jî ev gelekî ceribandin. Hînê jî tene ceribandin. Gera di vî warî de ya du hezar, hezar û pênc sed salî divê me matmayî nehêle. Li aliyê din, şefên dêrê yên Xirîstiyanan û fermanrên fethê yên Îslamê bi hêsayî sistemeke revîzekirî ya koletiya derengmayî afirandin. Bala xwe bidinê, ev sistemen koletiya derengmayî qonaxên fethê ne. Sistemên mayînde û ji bo tevahiya jiyanê civakê nînin. Eger ji van re şaristaniyên Îslam û Xirîstiyantiyê were gotin, ev yek ê wesifkirineke hinekî bi zorê be. Dêrê utopyayan afirandina şaristaniyan nîne, rizgarkirin û bedewkirina jiyanê ye. Ji lewra, pirs a li ser sistema exlaq û baweriyê ya herdu doktrînan der barê şaristaniya wan de ji bersivê hevgirtî dûr e. Di bihurandina sistemen çar hezar salî de roleke wan a diyarker hebû. Li ser navê wan hin rejîmên koletiyê yên revîzekirî weke begtî, sîte û heta bi şeweyê împaratoriye hatin avakirin. Lê ev şaristaniyên Îslam û Xirîstiyantiyê nayên hesibandin. Mirov ji wan re dikare bibêje; şeweyê wan ên ji aliyê îdeolojîk ve hatine berevajîkirin. Ne papaz dikare ji dêrê derkeve li serê împaratoriye rûnê, ne jî îmam dikare ji mizgeftê derkeve biçe serê dewletê. Jixwe hemanên ji wan bûn dewlet, timî ew weke ji rê derketî û munherîf bi nav kirin. Her weha timî bang li yên li serê dewletê kirin û ew hişyar kirin da ku pêdiviyên dînî bi cih binin. Ji ber vê yekê ye ku hînê hebûna xwe dewam dikin. Lê bi awayekî gelekî bêtesîr û bêhêvî.

Max Weber ji şaristaniya kapîtalîst re dibêje: 'Şaristaniya sêhra xwe wendakirî.' Di sistemeke çanda maddî ya pêşketî de bêguman jiyanêke sêhrî nabe. Jiyanêke sêhrî di dinya çanda îdeolojîk de mumkîn e. Çandên weke Îslam, Xirîstantî û yên mîna wan, xwedî wê qabîliyeta sêhrî nînin ku bandorê li jiyanê kapîtalîst bikin. Bi tenê hêz û qabîliyeta sosyolojiya azadiyê ya ku tevahiya mîrateya çanda îdeolojîk bide pişt a xwe, dikare vê yekê bike. Em ê hewl bidin di beşa pêwendîdar de li ser mijarê bîpînin. Em ê îspat bikin ku jiyan bi xwe xwedî qîmetêke mezin a sêhrî ye.

Slogana nû wê ne ‘Yan kapîtalîzm an jî sosyalîzm’ be, divê slogana nû weha be; ‘Yan kapîtalîzm an jî jiyana azad.’

Em niha hinekî bi hêsayî dikarin bersiva pirsê ‘çima şaristaniya kapîtalîzmê’ bidin. Dawî li împaratoriye mezîna mîna dêwan anîn ku van împaratoriyan pêşî li kapîtalîzmê digirt û tevî wê yekê di warê avahî û armancê de nikarîbûn xwe bikin şaristanî, bi vî awayî bi zanîn an jî nezanîn mumkîn e rê li kapîtalîzmê vekiribin. Wallerstein wexta dibêje; ‘împaratorî bi kapîtalîzmê re nakok in’ tespîteke bi hêz dike. Max Weber jî kapîtalîzmê û ka çawa Ruhê Protestantîyê⁷⁸ rê li ber kapîtalîzmê vekirîye baş rave dike.

Baş e, gelo dibû ku şaristanî bibûya çareserî? Bersiva vê pirsê wê bûbûya tiştekî wisa ku mîna mirov vegeriya neolîtîkê. Ji ber ku nabe bajar ji holê bêne rakirin wê pêşî li bazirganiyê jî nehata girtin. Civaka serwer a mêr jî wê rê nedîta. Herçiqas were rexnekirin jî di wan şertan de dewlet ê ji holê nehata rakirin. Jixwe jiyane keşîxane, medrese, terîqet û tesewîfê encamên vê neçariyê ne. Bandora dejenerekirin û xirakirinê ya kategoriyên navbuhurî didîtin û dixwestin ji wan xilas bibin. Çareyên wan ji marjînalbûnê wêdetir nedîçûn. Ji ber van sedeman rê li derketin û hebûna şaristaniyên nû vedikirin.

Di vê navberê de em careke din çav li çîroka qebîleya Îbriyan bigerînin wê ji bo hînbûnê gelekî baş be. Cihû di mijara bazirganî û diravan de pîspor bûn. Her weha di warê nivîskariyê de jî xurt bûn. Di demên Roma û Sasaniyan de di şert û mercên wê demê de li tevahiya dinyayê belav bûbûn. Hêza pere û bazirganiyê ya karîbû bikeve her deverê bi dehşet bû. Mîna ruhê şaristaniya maddî bûn. Ya rastî mîna hêza wê ya dawerivandî û nisilandî bûn. Şûna pêxemberên ji rabihurî û paşerojê xeber didan, nivîskaran girtibû. Di serê wan şertên pêşî amadekarê sîstema nû yan jî kapîtalîzmê de dihatin. Jixwe mohra wan li utopyayan jî kêr nedibû. Di qada dîn û xweda de jî pîspor bûn.

Xirîstiyantîyê di serdema çanda xwe ya îdeolojîk de bi tevahî Ewrûpa fetih kiribû. Hinekî jî ketibû Asyayê. Îslam bi lez ji tevahiya Erebiyan heta Bakurê Afrîkayê û Asya Navîn fetha xwe dewam kir. Deverên sîstemên berê hemû hatin fetihkirin û li qadên nû tevî împaratoriye çandê îdeolojîk bûbû. Lê ya diqewimî, berfirehbûna şaristaniyê nebû. Mirov dikare behsa berfirehbûna dinya manewî bike. Jixwe wexta Xirîstiyantî ‘dewleta hezar salan a xwedê’ dibêje, mebesta wê jê ev rastî ye.

Bingehê zanistî yê utopyayên Îslamê û yê Xirîstiyantîyê qels e. Aliyê wan ê exlaqî xurt e. Ketine bin bandora felsefeya klasîk a Yewnan. Ji bo ji nû ve geşbûna wê rol lîstine. Weke ku çavkaniya teolojiya wan Arîsto û Eflatûn be. Beşek jê jî ji teolojiya Misr û Sumerê girtine. Ji bo utopyayên azadiyê di pozîsyoneke paşvemaî de ne. Em dubare bibêjin; ji bo dînan a esas exlaq e. Weke tê zanîn teolojî xwedî cihê sereke nîne. Ji ber ku exlaq girîngiya xwe wenda nake, doktrînen weke Xirîstiyantî û Îslamê girîngiya xwe diparêzin. Em ê behsa cihê wan di Sosyolojiya Azadiyê de bikin. Utopya her tim bêqusûr nînin. Bi pirranî ji dijberê armancên xwe re xizmetê dikin. Îslamiyet û Xirîstiyantîyê hinekî jî dijberî armancên xwe gelekî ji pêşketina kapîtalîzmê re xizmet kirin. Dîsa jî rastiyeke ku gelekî pêre şer jî dikin. Em ê di beşê kapîtalîzmê de careke din li ser vê mijarê rawestin.

⁷⁸ Protestanî: Mezhebekî Xirîstiyantîyê ye. Kengî Martîn Luther di sala 1517’an de tezên xwe yê ji 95 xalan bi deriyê Dêra Wutenbergê ve kir, ev tevgera reformê weke mezhebekî Xirîstiyantîyê bi navê Protestantîyê çêbû.

Ez dixwazim li gotinên xwe yên der barê Îslamê de çend gotinên din jî zêde bikim; Îslamê rê li ber arîstokrasiyên qebîleyên serdest û barbar vekiriye ku bi neheqî û bi awayekî bêsinor dever û çandan desteser bikin. Gelekî tê gotin Xirîstiyên paşve xistine. Ev ji bo tevahiya dînan weha ye. Jixwe şerê Îslama bûye dewlet û Xirîstiyantiya bûye dewlet, mirov nikare weke şerê Îslamê û Xirîstiyantiyê nîşan bide. Bi vî rengî nîşandana bûyerê rastiye îfade nake. Em baş dizanin ku koka van şeran şaristanî ne, û dîn jî weke destik têne bikaranîn.

Weke encam em dikarin bibêjin; bi giştî çandên maddî-çandên îdeolojîk mijarên bi pirsgirêk in. Lê rastiye in. Divê mirov wan lê bikole. Şerên kole-efendiyan, serf-senyoran di lebitandina dîrokî de xwedî roleke neyekser û bi sînor in. Çerxên dîrokê bi şeweyekî din digerin. Em li vê dikolin.

Lêkolînên me hinek çor in, û bi amatorî û şagirtî ne. Lê hem ji bo fêhmkirina dîrokê, hem jî ji bo mirov karibe bersivê bide pirsên roja me ya îro, xebatên em dikin hewce û pêwîst in.

Eger em bi kurtî li ser baskê din ê berxwedanê, qewmên koçber ranewestin, em nikarin bibêjin ku me dabaş bi awayekî yekpare girtiye dest û li ser sekinîne. Di demên xwe yên dawiyê de li dijî şaristniya koletiyê li Bakurê Ewrûpayê Got û Hûnan, di Erebanê re jî Ereban hem li ber xwe da û hem jî bi taktîkên êrîşan gav li pey gavê avêtin. Êrîş an jî koçberiyên van qewmên civaka bavpîran a berî şaristaniyê ku di wan de hiyarkeriya qebîleyan pêşketiye û weke barbaran têne bi navkirin, berxwedana wan bi şiklekî tevgera çanda îdeolojîk e. Jêhatî û bi coş in, lewra jî xwediyê xwîna teze ne. Di utopyayên wan de hinekî wekhevî heye, hin bermahiyên wan ên ji neolîtîkê mane hene, lê zêdetir dilê xwe dibijînin şaristaniyê. Bi qasî dînan jî metafizîk pêşde nebirine. Zêdetir ji împaratoriyan re bûne xwîna teze û eskerên bi pereyan. Lê dîsa jî hêzên herî bi liv û lebat ên dîrokê ne.

Eger êrîşên Germen, Tirk, Moxol û Ereban, hînê berê jî yên Hûrî, Amorît û Skîtan nebûna, herhal dîrok ê cihê biherikiyana. Germen û Ereban herdu împaratoriyan Romayê hilweşandin, di hilweşîna Îran û Bîzansan de jî para Tirk û Moxolan heye. Lê ya şefên qebîleyan kir, ew bû ku yan taca împaratoriya nû dan serê xwe, yan jî di nava burokrasî û artêşê de cih girtin. Yên li paşê man yan ji nû ve qebîle ava kirin, yan jî weke deklaseyan⁷⁹ di binê civakan de bi awayekî marjînal jîyan. Di hilweşîna sîstemên koledar de rola van herdu hêzên derve û hundir nayê nîqaşkirin. Lê bi heman awayî di pêşkêşkirina alternatîf û avakirina nû de nikarin bi heman rolê nikarin rabin. Hildiweşînin, talan dikin; lê nikarin çêkin û biparêzin.

Min heta vir xebateke mirov karibe jêre lêkolîn bibêje kir û bi vê min hewl da ji modernîteya kapîtalîst re bingehêkî bikolim. Min hewl da nîşan bidim ku modernîteya kapîtalîst berhemê kîjan bûyerên dîrokî ye. Yek ji xisletên bingehîn ên zanist-desthilatdariya kapîtalîst ew e ku xwe bêdîrok pêşkêş dike. Wexta sîstemek bi îdîaya 'ez a dawî û mayînde me' rabe, ji bo wê bêmekanbûn û bêdîrokbûn girîng e. Di tinebûna zeman û mekan de analîzên pirralî û bi dehşet dikin. Der barê dîroka mîkro û bûyerên rojane de xwediyê xebatên bêhejmar in. Bi ser de jî zeman û mekan wer dizewirînin û dişidînin, mîna ku dixwazin bandora zeman û mekan tine dikin. Me bi vê xebatê hewl da nîşan bidin ku ji van kesên em behsa wan dikin gelekî cuda, bi hewldanên mezin ên mirovan, bi liv û lebata mirovan tevgera civakî û rêveçûneke dîrokî heye. Nabe mirov ji dîrokê bireve, herçiqaş kapîtalîzm xwe weke dawiya dîrokê bihesibîne jî me bi vê wesîleyê anî ziman ku gelek şaristaniyên din jî di dema xwe de weke wê bi heman îdîayan

⁷⁹ Deklase-declase: Gotinek latînî ye. Ji komên li derveyî civakê mane, marjînal bûne û li keviyan e, tê gotin.

rabûne. Ji bo dest bi kapîtalîzmê bikin, em têra xwe bi tevdîr in, amade ne. Weke şaristaniyekê şertên derketina wê û binavkirina wê dubare bibe jî em ê dîsa dewam bikin. Em ê yên ji şaristaniyên berê girtine û yên lê zêdekirine bi hostayî diyar bikin.

Ez vî beşê parêznameya xwe dikarim weke teza sereke weha rave bikim: sîstema şaristaniyê ya dewletdar a bi pêkhatina çîn, bajar û dewletê di zikhev de derket holê heta serdema dawî ya kapîtalîzmê dema finansê her tim xwe zêde kir û pêş xist, xwe bi giranî dispêre kedxwarî û zexta li ser civaka cotkarî û gund. Bi pêvajoyê re kedkarên bajaran ên zêde bûn jî xistin nava sîstema xwe ya mêtîngerî û zordestiyê. Temenê şaristaniya dewletdar pênc hezar sal in, li hemberî wê şaristaniya demokratîk di nav şertên zeman û mekan de hînê berfirehtir e, lê nikarîbûye ji aliyê îdeolojîk, eskerî, polîtîk û ekonomîk ve xwe ji parçebûnê xilas bike. Ji ber vê yekê, şaristaniya dewletdar a pênc hezar salî li hemberî şaristaniya demokratîk karîbû bi hegemonya îdeolojîk hebûna xwe bi awayekî serdest dewam bike. Sîstemên zor û zilmê tenê li ser hîmê hegemonya îdeolojîk dikarin biserkevin. Nakokiya bingehîn ne tenê çînî ye, di asta şaristaniyê de ye. Têkoşîna dîrokî ku herî kêr pênc hezar salan em dikarin wê nivîskî bişopînin, di navbera şaristaniya dewletdar û beşê nebûye dewlet de qewimiye. Beşê dewletdar a esas xwe dispêre çîn, bajar û dewletê ye. Ji bo beşê nebûye dewlet jî em dikarin bibêjin şaristaniya demokratîk ku gewda wê ya esasî ji civaka gund û cotkaran pêk tê û bi demê re kedkarên li bajaran naveroka wê pêkanîne. Di tevahiya civakê de têkoşîn, nakokî û têkiliyên îdeolojîk, eskerî, polîtîk û ekonomîk di navbera van herdu sîstemên sereke de diqewime.

Ez ê di beşên paşê yên parêznameya xwe de vê teza sereke analîz bikim û li ser bicihanîna wê ya li Rojhilata Naverast û Kurdistanê rawest im.